

MAGYAR MŰVELŐDÉS-
TÖRTÉNETI INTÉZET
Szeged.

L193

v. l. 132.

10-

X. évf. 1921.

1-4. füzet.

III/1691, 1692

VIII/70
1692

TÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ANGYAL DÁVID

Előfizetési ára egy évre 90 korona

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1921

Kéziratok és könyvek a szerkesztő lakására küldendő
(II. k., Retek-utca 37.)

TARTALOM.

<i>Hornyánszky Gyula</i> : Kis- és nagyterületű állam	1
<i>Madzsar Imre</i> : Szent István törvényei és a Lex Bajuvariorum	48
<i>Dabrowski János</i> : Lokietek Ulászló és Magyarország	76
<i>Borcsiczky Béla †</i> : Richelieu és a párisi parlament küzdelme	85
<i>Kropf Lajos</i> : Clergents Simon utazása hazánkban 1715-ben	118

Kisebb közlemények.

Sztehlo Kornél: <i>A telekkönyvekről a görög papyrusok alapján</i>	143
--	-----

Irodalom.

Alfred Jeremias: <i>Das Alte Testament im Lichte des Alten Orients</i> 3. Auflage. Ism. Mahler Ede	149
Sacrum Commercium. <i>Szent Ferencz menyegzője a Szegénység Urnővel.</i> Fordította és bevezetéssel ellátta Balanyi György. Ism. Kaposi József	163
Tóth Szabó Pál: <i>A cseh-huszita mozgalmak és uralom története</i> <i>Magyarországon.</i> Ism. Tóth Zoltán	165
Dr. N. Japikso: <i>Die Stellung Hollands im Weltkrieg politisch und</i> <i>wirtschaftlich.</i> Ism. Antal Géza	170

Különfélék.

Láng Margit: <i>Délitáliai teletek</i>	175
Mályusz Elemér: <i>Borcsiczky Béla †</i>	181
Nagy Gyula: <i>Géresi Kálmán †</i>	182
— <i>Haraszti Gyula †</i>	184
N. Gy.: <i>Kégl Sándor †</i>	184
— <i>Riedl Frigyes †</i>	185
— <i>Wertner Mór †</i>	186
Wertheimer Ede: <i>Friedjung Henrik †, Fournier Ágoston †, Daudet</i> <i>Ernö †, Schiemann Tivadar †</i>	186

Lelet 132/b.

KIS- ÉS NAGYTERÜLETŰ ÁLLAM.¹

(Polis és hellenistikus birodalom).

1. A polis okai.

A görög történet első nagy fejezetének nincs jellemzőbb sajátága mint az, hogy *kisterületű* államok tömege játszott a végig. A mai nagy államalakulatokkal szemben hihetetlen kevés földdel érte be akkor a görög, hogy a közelebbi összetartozást külön állami élet szervezésével documentálja. A mostani Svájc majdnem kétszer akkora, mint a Peloponnesos (41,390 : 22,300 km²), s ezen a félszigeten mégis — magasabb szervezkedést nem ismerő arkádiai törzsektől eltekintve — 30 egynehány független államot találunk a K. e. 5. század folyamán, köztük a hatalmas Spártát, Korinthost és Argost (a hatalom mindig relativ!). Boiotia ötszörte kisebb, mint a mi Pest vármegyénk (2580 : 12,605 km²; Bars vármegye 2673 km²-ével körülbelül megfelel); de azért 9—10 polisnak, melyek hol szövetségben éltek, hol nem, mégis helyet adott. Az apró-cseprő Keos nem lehetett oly kicsiny, hogy 4 független állam ne fért volna el területén. (Francotte, La polis grecque, 141). A «százvárosú» Krétán (Homeros hekatompolis-án) feliratok és érmek egy régibb, manapság revisióra szoruló kimutatás szerint 43 souverain államot derítettek ki (Gilbert, Handbuch II., 216, 3), s még a Kr. e. 3. század közepe táján is, ámbár akkor Knosos, Gortys és Phaistos egyedül vették át a vezetést, kívülük még 25 kisebb község irta alá a Miletos-szal kötött szerződést (Milet III., no. 140; a berlini K. Museen kiadása).

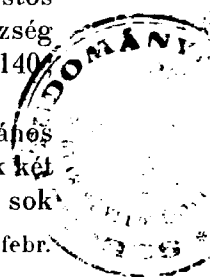
A tény annyira közismert, hogy kutatóink általános *okai*val tán ép ezért nem szoktak foglalkozni. Ez okok két rendbeliek; *positívek és negatívek*; a negatívek, mint sok

¹ Szerző bemutatta a Magyar Tudományos Akadémia 1920 febr. 9-én tartott ülésén.

SZÉCHÉNYI TUDOMÁNYOS ÉS
Magyar Tudományos Akadémia

Lelet napló: ..... Lát: VI

6 12

más esetben, itt is a fontosabbak. Nagyterületű állam keletkezésének mindaz útjában van, a mi egy erősebb középponti hatalom keletkezését gátolja. A fennen magasztalt görög individualismus talán nem az utolsó szerepet játszotta ebben a kérdésben. Az erős középponti hatalom hiánya a politikai kis terület legfőbb oka. A kik a mykenei műveltség képviselőit görögöknek gondolják, azon nehezen megoldható probléma előtt állanak, hogy a hatalmas királyság, minőt a mykenei építkezés nyilván feltételez, miként csúszhatott vissza a kezdetleges törzsi szétदारaboltságba; a kik a mykeneiket Hellasban idegen foglalóknak tekintik, egyszerűen azt fogják megállapítani, hogy a törzsfőnökség még a basileia formájában és nevével sem jelentett görög földön számottevő középponti erőt. A mi meg a kisállamiság *positív* okait illeti, elégséges az organikus fejlődés természetes lassúságára utalni. Kis körre szorítkozó érdekközösség az önként adódó primitív állapot, s ebből csak rendkívüli küzdelmek árán vezet a fejlődés útja messzebb terjedő kapcsolatok megteremtéséhez. Ha már az nagy dolgot jelenthetett, hogy két szomszédos törzs egyesült, mert ez csak külön érdekeik és előítéleteik feláldozásával történhetett meg, mennyivel nehezebben képzelhető egyesülés ott, a hol a polis — a még bizonytalan fejlődési lehetőségek idejét elmulasztva — végleges állami berendezkedése és történeti múltja által zárta el magát minden idegentől? Ez elkülönzést megértés nem szüntetheti meg, fegyver csak az erő fölényével győzheti le, eszme csak nagysókára, csak a történeti feltételek teljes megváltozásával alakíthatja át.

De ez alkalommal nem a polisszerű alakulás okairól és feltételeiről akarok tárgyalni. Bevezetésül *a hellenismus* történetébe és bucsuzóul *a kis görög államok* hivatásos korától a kisterületű polis és a nagyterületű hellenistikus birodalom különbségéről fogok majd beszélni, *a mennyiben e különbséget már a területi ellentét meghatározta.*¹

¹ Jelen értekezés részletezőbb kidolgozása azon előadásnak, melyet egyik egyetemi collegiumomnak, «a hellenismus történetének» bevezetésére tartottam. (1918. nyári semester):

Miféle új értékekkel kecsegtet a megváltozott világ, miféle új szellemet hozott létre megnövekedett dimenzióival? Viszont nem terjesztette-e elsősorban azt, épített-e akaratlanul is azon tovább, a mit minden időben a szűk helyre szorított görög élet culturájának köszönhetünk?

2. Ratzel elmélete.

A *politikai tér* az anthropo-geographia mesterében. *Ratzel Frigyes*-ben lelkes philosophusára akadt. Külön könyvben (*Raum und Zeit in Geographie und Geologie*, 1907) és azután nagy munkáiban (*Politische Geographie*², 1903 és *Anthropogeographie* I. II², 1912; v. ö. különösen előbbi munkának 13. és 14. fejezetét, 369. k. l.: *Die politische Wirkungen weiter, illettóleg: enger Räume*) fejtegeti a tételt, hogy a nagy tér hovatovább mind általánosabb irányzata lesz a népeknek és politikai alakulatoknak; hogy ez jelenti a történeti haladást, míg minden hanyatlás a visszafejlődött térfelfogásnak következménye. A kis államokat egyenesen a nagyoktól még fel nem szívott maradékoknak nevezi, s Európa ép ilyenek létezése miatt támasztja benne a régiesnek benyomását. A történeti nagyságot elválaszthatatlan kapcsolatban látja a térelemmel; hadvezéreknek, hódítóknak a normálist felülmuló térérzékére hivatkozik. A háború szerinte a térfelfogásnak legjobb iskolája. Szavai olykor a panegyris jellegét öltik fel a nagy tér hatásának dicséretében: merész terjeszkedésre ösztökél az, míg a kis tér félénk meghúzódásra készlet; mindenki mozgásának szabadságán és terjedelmén méri a tér nagyságát, s a szellemi látásnak ereje is ez úton növekszik vagy szorul össze. Szerinte a nagy tér a természet megismerésének, a faji korlátok rationalis eltávolításának, friss reményeknek és vállalkozásoknak a világa; a nagyterületű népeknek optimismus a jellemző vonásuk. Természetesen az érem revers oldalát Ratzel is látja. A mint nem vak a nagy tér által támasztott nehézségekkel és visszasságokkal szemben, úgy másrészt azt is megállapítja, hogy az élet sűrítése és mélyítése céljából a

kis területnek mindig meg lesz a maga jelentősége a népek és államok történetében. De azért egészen véve nem kétséges, hogy a két serpenyő közül melyikben veszi észre a súlyosabb értékeket. — Ratzel-nek messze házáján és szaktudományán túl akadtak hívei. Talán elegendő a svéd *Kjellén*-re, ennek legutóbb kifejtett geopolitikai nézeteire hivatkoznom (Der Staat als Lebensform. 1917, 80 k. l.).

A probléma, melyet Ratzel felvetett, s a felelet, melyet reá adott, elválaszthatatlan az utolsó évtizedekben követett német politikától. Szint, érzelmi tónust a német expansiv törekvés kölcsönzött az elméletnek: és ép szint és érzelmi tónust kell minden elméletnek elveszitenie, hogy a gyakorlat követelményeiből tudományos igazság legyen. A lezajlott világháború mindenestre fogékonnyá teszi majd a német gondolkozást, hogy újból revisio alá vegye a kérdéseket: csakugyan néhány nagyterületű állam kialakulása-e a történet végső célja, s idővel nem kisebb politikai közösségek gazdasági és érzelmi kölcsönösségével iparkodik-e majd az a nagy tért legyőzni? A civilizatiót, mely egyedül adhatna jogcímet bármely hódításra és bekebelezésre, csupán a politikai terjeszkedés formájában és eszközeivel lehet-e a nagy tér keretei között szolgálni? Mivel a múltban gyakran kard és vér nyitott utat a műveltségnek, ez akaratlan eredmény miatt a tudatos hatalomvágy magasztalói legyünk-e? A hellenistikus birodalomról szólva olyan államalakulatokat mutatunk be, melyeket nem királyaik és uralkodó népük révén, hanem csak nyelvük és kulturájuk alapján mondhatunk, mondunk joggal a görög történet alkotó részeinek. A görögnek politikai szabadságát és függetlenségét kellett elveszitenie, hogy kulturája által világuralomra jusson. Mi, kis népek tagjai friss készséggel fogunk minden olyan gondolat és érv felé fordulni, a mely a kis (nem kisebbitett) területű államok rendeltetését igazolja; nem utolsó sorban az örökemlékű görög polis felé.

3. Közlekedés, hírszolgálat, vándorlás.

A művelődés összes formái és eszközei közül a *közlekedések* vannak az államterülettel a legnyilvánvalóbb összefüggésben. Kis államban nem parancsoló szükség, hogy az a közlekedést és hírszolgálatot könnyebbé tegye és gyorsítsa, épe séggel nem a polisok elkülönülési irányzatát mellett; viszont nagyterületű államban a középponti hatalom csak a távolságok könnyű és gyors leküzdésével érheti el a maga céljait. A kis görög államocskák beérték kivételes (nemzetközi) esetekre tartogatott hemerodromosaikkal és ezek rendkívüli teljesítményeivel, melyek az intézmény emlékét fenn tartották (pl. Pheidippides és Euclidas recordjai: W. Riepl, *Das Nachrichtenwesen des Altertums*, 137); a hellenisztikus birodalom rászorult a rendes állami postára, mint a hogy előtte Nagy-Perzsia, utána a római és még később — mint Marco Polo pompás leírásából ismerjük — a mongol világuralom (*Die Reisen des Venezianers Marco Polo*, Birk-Neumann ford. 331. köv. I.). Még az ősrégi tűz- és fényjelzés is csak a hellenisztikus korban érte el a tulajdonképeni fénybeszéd magaslatát (Polyb. 10. 43—47; Diels, *Antike Technik*, 77). Legújabb időkig hiányzott a perzsa *angareia*-t és a római *cursus publicus*-t összekötő kapocs ismerete: noha már Antigonos Monophtalmos «postásai» figyelmeztettek (bybliophoroi: Diod. 19. 57) és még inkább a hűbéres szolgálományokkal — főleg a fuvar- és állatrequirálással — egyértelműen használt *angarium*-kifejezés figyelmeztetett arra, (Rostowzew, *Angariae*, *Klio* VI., 249), hogy az állami hírszolgálat a hellenisztikus Keleten időközben sem pihenhetett. Most kezeink között van a teljes bizonyíték egy közép-egyiptomi *postahivalat* naplójának formájában.

Droysen mondja nagy munkájának egyik bevezetésében (*Kleine Schriften zur alten Gesch.* I. 308), hogy «a hellenismus a pogányvilág újkora». Önkéntelenül a hellenismus felfedezőjének szavai jutnak eszünkbe, midőn az egyiptomi napló-töredéket *Preisigke* postás szakismereteitől támogatva olvassuk (*Klio* VII. 241: *Die ptolomäische Staats-*

post). Nap és óra pontos megjelölésével fel vannak ott jegyezve a beérkezett és továbbított papyrustekerestartók (kylistoi) illetőleg levelek. Átutaló hivatalal van dolgunk, mely friss erőket cserélő relais-rendszerrel az Alexandriából érkező postát délfelé és a felső Egyiptomból érkezőt Alexandria felé adta tovább. Preisigke megállapítja a bejegyzésekből, hogy határozott órában (reggel, délben és este) legalább is 4 posta futott az állomáson keresztül; tehát menetrendhez kötött közlekedésről van szó. Megismerjük a naplóból a küldők és címzettek neveit, az érkezés irányát, a rendeltetési helyet, a leadó és továbbító küldöncznek, az átvevő hivatalnoknak nevét. Magában a statióban legalább is 5 ember dolgozott. Az expedálás állomásunkról szárazföldi úton (nem a Niluson), nyilván lovakkal ment végbe: a napló egy olyan, sürgős küldemények számára föntartott gyorspostára enged következtetni, a mely mellett a rendes még külön működött. Az egész intézmény — a rendes járatú postával együtt — csupán a hivatalos világ számára létezik; a címzések első sorban Ptolemaiós királynak (Philadelphos-nak) és pénzügyminiszterének szólnak (Apollonios-nak, ki a Kr. e. 3. század közepén volt dioiketés); de a napló nem zárja ki annak lehetőségét sem, hogy a jó alkalommal illő díj fejében kivételes helyzetű magánszemélyek is élhettek (Wilcken, Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde I. 1. 372 és 2. 513).

A királyi posta a maga jó útjai által akaratlanul szolgálatot tett a magánközlekedésnek is, melyet az államterület nagysága szükségképen fokoz. Államközösség ezerszeres viszonyt jelent az emberek között; mentől nagyobb államról van szó, annál több ember között, kik kölcsönös ügyleteiket csak *utazás* által tudják lebonyolítani. Nagyterületű állam lakossága — a művelődés bizonyos fokát feltételezve — utazó nép lesz, már csak a hatóságokkal való érintkezés követelménye folytán is, s utazva művelődik fokkonkint: míg a polisoknál az ország határai hosszú időn át egyszersmind a szabad mozgás határait is jelentették. E tekintetben a politikai elkülönzés által emelt korlátokat csak a magasabb-

rendű civilisatio, ha nem a kivándorlás szüksége dönti le. Az ország határán belül a növekvő helycsere mint *belső vándorlás* nyer nagyobb jelentőséget. Papyrusokban, feliratokban, irodalomban szétszórt sok anyag vár itt feldolgozásra, ha a hellenistikus államok belső forgalmáról a mainál tisztább képet akarunk kapni: elszármazottak levelei, sírfeliratai, az illetőséget feltüntető tanulójegyzékek, mint a pergamosiak stb. (utóbbiakra nézve l. Ziebarth, *Aus dem griech. Schulwesen*, 87). A lassú és sokszorosan összetett mozgalom helyett inkább azon egyszeri nagy eltolódások vonták a tudomány figyelmét magukra, melyekkel a települést fejedelmi akarat maga kedve szerint szabályozta (városalapítások, synoikismosok). A hellenismusnak nagy területtel és sok emberrel összefüggő vonása az, hogy az uralkodók egész vidékek népét kilakoltatva és összetelepítve vagy egészen új városokat alapítottak vagy a régieket módosították; a szabad rendelkezés rationalismusa jellemzi ezt a kort a települési és népességi kérdések megoldásában is az elmúlt idők önkénytelenségével szemben. A belső vándorlás természetes, lassú folyamata csak végső eredményében hívja fel követelő módon az érdeklődést; sok tekintetben általa, a vidék fokozatos felszívása által jöttek létre a hellenismus nagyvárosai. Ezekről külön fogunk még beszélni.

De a hellenismust nem a belső migratio teremtette meg; csak utólag gyarapította a meglevőt terjedelemben és változatosságban. A hellenismus alapfeltétele a görög nép *kivándorlása* volt, melyet Hellasnak és az új birodalmaknak egymáshoz viszonyított földrajzi és politikai fekvése határozott meg. A politika súlypontja Európából Ázsiába helyeződött, a széttagolt, függetlenségében meggyengített kis Hellasnak szomszédságába került feltörekvő, új célokat és feladatokat kínáló nagy birodalmakba. A nagy terület magához vonta a kicsit népestül és ennek kulturájával együtt: mert a politika világában is érvényesül a vonzódas törvénye. A mi eredetileg elszánt zsoldosok merész vállalkozása volt, folytatólag hozzátartozóik és utódaik existenciája (a katonai coloniákban; l. most Swoboda,

Staatsaltertümer, 196), az idővel általános törekvéssé szélesedett: tovább vonulni kelet felé! (Der Drang nach Osten). A legújabbban talált miletosi kövek is egy ilyen népvándorlási hullámmal ismertetnek meg: Kr. e. 228—222. között jóval több mint 1000 krétaival szaporodott Miletos polgársága (Milet III., 199. l.). Hellas elnéptelenedésének, melyről Plutarchos és Dion (Euboika) oly szomorú képet rajzolnak, de a melyet már Polybios magyarázat (37, 4), bizonyynyal megvoltak a maga belső okai (Seeck, Geschichte d. Unteranges d. ant. Welt, I. 337); de mégis csak jelentett valamit, hogy midőn a depopulatio tünetei a 2. század elejétől kezdve észrevehetően mutatkoznak, Görögország már egy jó századon át az ázsiai világhatalmak ember-réservoirja volt. Viszont az emberiség jövő történetére nem lett közömbös, hogy e kivándorlás által a civilisatio ama feladataira, melyekre a nagy terület kínálkozik, görög szellem vállalkozott.

Utazás és vándorlás anyagi következményeinél nem kevésbé fontosak a *telkiek*, a melyek a görög szellemet lényegesen gyarapították és módosították a hellenismus korában. Itt is, mint egyebütt, megállapíthatjuk, hogy a hellenismus nemcsak közvetít és terjeszt, újat is teremt és csatol a régihez. A polis szűk határaiból lépett ki a görög ember mérhetetlen nagyságú területekre, s mintha ítéleteinek és értékeléseinek horizonja abban az arányban szélesedett volna, a mily arányban az oikumenének nagyobb és nagyobb részeit vetítte magába. Nagyterületű állam sok különböző népet, vallást, szokást fűz együvé, s a görög most annyival frissebb készséggel ismerkedhetett meg a barbár világgal (a nomima barbarika-val), mert nem mint feltétlenül uralkodó nép állott vele szemben (a fejedelmi udvar hatalma előtt mindenki alattvaló). A hellén gondolkodásnak, a későbbi philosophiának *internationális* jellege ebben a nagyvilági tájékozottságban gyökerezik (Wendland, Die hellenistisch-röm. Kultur, 13; az előfutárokról, a nemzetközi forgalom legrégebb görög középpontjának, Athénnek sophistáiról és kynikusairól l. Kaerst, Gesch. d. Hellenismus I. 86). Az ide-

gennel való érintkezés a keveredésig intensívvé lesz. Ez az aggályoskodó érzelmek birodalmában a vallási *synkretismus* zavaros képeihez és gyakorlatához vezet. De maga a görög vér — szerencsére — tisztábban tartotta fenn magát (jó példa rá az egyiptomi Ptolemais: Flaumann, Ptol. in Ober-ägypten, 104), mint ezt N. Sándor nagyphantasiájú ködfátyolos álmai óhajtották (Diod. 18, 4. 4).

Utazás, világlátottság a tudomány és művészet mélyéig érezteti a maga hatását. Ha az etnographia nem is tömörül jól rendezett külön tudományyá, viszont a *geographia* új alapokra helyezkedik útleírásokkal bővült tudása által. Dikaiarchos és Eratosthenes személyében (Berger, Gesch. d. wiss. Erdkunde d. Griech. III. 1 és 57). A szórakoztató irodalom, a görög *regény*, még későbbi sophisticus formájában is azon utazási kalandok jellegét viseli magán, melyek történelét N. Sándor koráig, eleven képzelődéssel kiszínezett hódító útjáig kísérhetjük vissza (Rohde, Der griech. Roman, 244). Ugyan mélyet a görög szellem ez időben is nem a nagyterület perspektívájába állítva, hanem magára eszmélve fog csak alkotni. A költészet a legreálisabbat a *nea komodiában* nyújtja, a hol az athéniék maguk közt egymást figyelik; az érzelmi bensőség meg akkor nyilatkozik meg a legművészibb módon, a midőn a nagyvilág zajától zaklatott ember a természethez, a *pásztor* élet örömeihez menekül. De a hellenismus közös jellegét még ez a két műfaj sem tagadhatja le. A vigjáték az athéniben az általános emberire bukkan, s a bukolikus költészet sentimentális vonásával árulja fel, hogy többé nem a reflexiót még nem ismerő közvetlen érzelmek költészete.

4. Gazdálkodás.

Ratzel mondja, hogy egy nép, a nagy tér betöltésének és kizsákmányolásának feladata elé állítva, könnyen a gazdasági kizsákmányolás hatalmas organismusává lesz, melynek minden életmegnyilatkozását a gazdasági érdek hatja át. (Pol. Geogr. ² 379). Ezen nézetet is a szerint kell elbíral-

nunk, hogy a földrajzi feltételeket általán véve minő módon szabad csak a társadalmi és politikai élet indító okainak tartani; az elengedhetetlen alapot nyújtják amaz élet megnyilatkozásaihoz, sok esetben közelebbi irányukat is megjelölik, ritkán lépnek fel a különféle lehetőségeket nem tűrő kényszer erejével. Meg nem művelt területeket a múlt is ismert, a jelen is ismer, épp mert a föld kihasználásához maga a nagy terület még nem elegendő; ahhoz az egyesek fejlettebb gazdasági érzéke vagy a középponti hatalom tudatos energiája szükséges. Igaz, hogy a polisok kis határaikkal a legjobb akarattal sem versenyezhettek volna az egységesen szervezett agricultura méreteiben a hellenistikus birodalmakkal. Utóbbiakban a nagy terület találkozott a hatalom érdekeivel és tudásával s így tényleg az úgynevezett királyi föld — a *ge basilike* művelése és igazgatása nyújtja legelső példáját a nagystilű *birtokgazdálkodásnak*.

Mielőtt az egyiptomi kinestár eljárását bemutatnók (csak erről tudunk papyrusaink révén közelebbit), s elmondanók az intézkedéseket, melyek által az államháztartás éléskamrái megfellek (a királynak megvolt emellett a maga privát vagyona, *idios-logos-a*), előbb az ellentét kedvéért — lássuk az utakat és módokat, melyekkel a görög *polisok* pótolni igyekeztek azt, a mit a kis terület meg nem adhatott. Mert természetesen a *gabona* kérdése a bizonytalan termelés, a fejletlen nemzetközi viszonyok, a kevéssé szervezett kereskedelem miatt számukra régtől fogva elsőrangú közéletelmezési kérdés volt és maradt.

Itt úgy látszik az állami gondoskodás eleintén beérte váratlanul érkezett adományok szétosztásával, minővel a 445 4-ik év Athén lakosait örvendeztette meg Psammetichos jóvoltából (v. ö. Beloch, *Bevölkerung d. griech.-röm. Welt*, 75). Törvényhozás, nemzetközi kereskedelmi szerződések, nagyhatalmi befolyás és pénzügyi operációk csak később léptek a közügy érdekében sorompóba. Athén — hatalmának tetőpontján — a gabona kedvéért fordít annyi figyelmet a Bosporosra (Pantikapaion-ra, a mai Krim-félszigeten); gyarmatosít ott, s magához köti a vidék urait, a Spartakidákat

(Brandis. Pauly-Wissowa III. 769). A jó viszony Athén letörése után sem szűnt meg, s a 4. században Demosthenes beszédei (20. 29 Leptines ellen) és felíratok (Dittenberger, Sylloge³ 306) tesznek tanuságot, hogy mennyire lekötöztette Athén Leukon-nak és fiainak a legtöbb engedmény politikája miatt (vámmentes kivitel, elsőség a hajók beraktározásánál, olcsó gabonaár). Emellett azon törvény sem látszott feleslegesnek, mely szigorú büntetéssel tiltja meg, hogy athéni lakos valahová másuvá irányítsa gabona-szállítmányát mint athéni kikötőbe (Demosth. 31. 37). A kishatárú polisoknak ritkán volt módjukban az állami földeket gyarapítani: Tauromenion bizonyára kivételes helyet foglalt el közkezelésben gondozott és szépen jövedelmező babföldjeivel (Dittenberger, Syll.² 515); Samosnak már meg kellett elégednie avval, hogy az anaiai birtok hozadékát biztosítsa magának, a mely birtok saját államterületén feküdt ugyan a szemben fekvő ázsiai parton, de egy Hera-szentélynek termelt (samosi felírat, Wiegand-Wilamowitz, Sitzungsberichte d. Berl. Akad. 1904. 917). A feladat a hellenistikus kor óta élénkebbé vált nemzetközi összeköttetések után is a régi maradt: idegen gabona behozatala által a lakosság biztos, olcsó, esetleg ingyenes ellátásáról gondoskodni. Állandó hivatalnokok — agoranomoi, sitophylakes — ügyelnek most a piaczi árakra, irányítják a kereskedelmi forgalmat, kezelik a készleteket, vagy pedig a polisok esetéről-estire bíznak meg alkuszokat — úgynevezett sitonai-t — a kellő gabonamennyiség megvételével (utóbbiak is megmaradhattak állandó hivatalnokoknak). A főgondot a pénzügyi kérdés okozta, ha nagyarányú állami bevásárlásról volt szó: honnan ehhez a szükséges pénzt előteremteni? Lebadeia-Teos az állami jövedelmekre gondolt (Dittenberger, Syll.² 177. 10. fej.); de ez nem találkozott Antigonos tetszésével, a kit — mint a vidék urát — a közelben fekvő királyi földek révén az ügy kissé személyesen is érdekelt (Feldmann. Analecta epigraph. 40). A rendes eljárás — általános görög szokás szerint — különben is az volt, hogy a polis vagyonosabb polgárainak bőkezűségéhez felebbezett a

szükséges alap megszerzésére. Így volt ez Athénben, a hol Demosthenes egyik cliense avval dicsekedik, hogy ő és fivére egy egész talentumot adtak gabona vásárlásra (34, 39). s a nagy samosi felirat hosszú lajstromát sorolja elő a polgároknak, a kik az anaiai termés megvételére 100 illetőleg 200 drachmát jegyezték. Hivatalnokaitól, az agoranomoi-tól és sitophylakes-től is sokat várt a község és későbbi feliratokban nem ritkán találkozunk azok dicséretével, a kik olyan minőségben a kereskedők megnyerése (Ditt. Syll. 2 548), előleg nyújtása által (u. o. 502), vagy más valamiféle útonmódon ejtették szerét annak, hogy a polgárok jutányosabban vásárolhassanak. (u. o. 503).

A polis célja: embereit gabonával ellátni, olcsón, ha lehet ingyen, a gazdagabbak költségére (Strabon 652 Rhodosról, v. ö. Francotte, Mém. Nicole 135 és Rostowzew, Pauly-Wissowa VII. 182, frumentum). Más cél, mint a hellenistikus birodalmak kincstári célja: a két különböző szempont majd csak abban az időben fog találkozni egymással, a midőn Egyptom éléskamrái Róma, folytatólag Konstantinápoly éhes proletárjait látják el. De egyelőre nem politizálunk: egyelőre azt akarom bemutatni, hogy a mit föld híján csak nemzetközi érintkezés, diplomatizálás, kereskedés, pénzügyi furfang, s nem utolsó sorban egy kis koldulás által tudott a görög polis beszerezni, azt a gazdasági tényezők erélyes kihasználása, a szervezett munka és egy sokágú közigazgatás sokszorta nagyobb mennyiségben termelte elő a hellenistikus állam nagybirtokán.

Azon érdekes utat, melyen az egyiptomi *gabnaszem* a Nilus termő földjéről az alexandreiai magtárakba került Rostowzew ismertette; őt fogjuk nyomon követni (Archiv f. Papyrusforsch. III. 201: Kornerhebung und -transport im griech.-röm. Ägypten és Pauly-Wissowa VII. 157 frumentum; v. ö. Wilcken, Grundzüge I. I. 376: Der Korntransport). A Ptolemaiosok idejében az ország javarésze «királyi» birtok volt, melyet a benszülött parasztok, a basilikoi georgoi műveltek meg. Időre nem szóló (esetleg kényszerű) bérlet kötötte őket a röghöz, mert minden esz-

tendőben meg kellett esküdniök s a vetéshez szükséges magot előlegképen csak az eskü után kapták meg — hogy a leszámolásig a földről nem távoznak, s nem helyezkednek valamely szentélynek oltalma alá (Rostowzew, Studien z. Gesch. d. röm. Kolonates 214; Wilcken, Grundzüge I. 1, 275). Az utóbbi föltétel jellemző a parasztság helyzetére; a kincstári követelmények — úgy látszik — néhol és olykor annyira súlyosan nehezettek reá, hogy a szökésben — az anachoresis-ben — keresett menedéket. Magyarázatot kapunk az egyiptomi közigazgatás azon igyekezetére is, melylyel az illetőség (az idia) elvét lehető szigorral iparkodott keresztül vinni: mindenki illetőségi helyén maradjon, művelje otthon a földet (Wilcken, id. m. 26).

A bérlők a termés egy hányadát mint bért — ekphorion-t — a kincstárnak adták le, egy hányadát magoknak tarthatták meg (sajnos, a ránk hagyományozott számokat az egyiptomi artabe határozatlansága miatt nem sikerül átszámítani). De a kincstár követelési lajstromokban — az apaitésima-ban — évről-évre már eleve megállapította a maga kapnivalóját, külön falvakként és azután összegezõ lajstromban az egész országra. A falusi jegyzõtõl — a kémogrammateus-tól — a dioikótés-ig (a pénzügyminiszterig) mindenféle hivatal és hivatalnok el volt a nagy feladattal foglálva, melynek megoldásához a gondosan vezetett kataszter nyújtott alapot (Lewald, Beiträge zur Kenntnis des röm.-ägypt. Grundbuchrechts és Eger, Zum ägypt. Grundbuchwesen in röm. Zeit); de a melynél az egyéb jegyzékek egész sora szintén szóhoz jutott: a földeké, melyeket tényleg bevetettek, s azoké, melyek parlagon maradtak; a múlt esztendőnek követeléseit, a hátrálékokat feltüntetõ lajstromok stb. A papyruszövegekkel közvetlen érintkezésbe kell lépnie annak, a ki igaz fogalmat akar szerezni, hogy fináncz aggodalomból mily rengeteg papiroost használt el az egyiptomi közigazgatás, a míg a maga járandóságát kétséget és felebbezést nem tűrõ módon kiszámította.

A végleges elszámolás a szerûn történt meg. A falvakként testületeket alkotó bérlőknek oda kellett az egész ter-

mést hordaniok előjáróik — a presbyteroi — vezetése alatt és a hatóság — genematophylékes — gondos ellenőrzése mellett. Az elv, hogy egyetlen magot félre ne tehessen a paraszt, a míg a kincstár ki nem elégítette magát (mint Cicero mondja a hasonló siciliai gazdálkodásról: ut neque in segetibus neque in areis neque in horreis neque in amovendo neque in exportando frumento *grano uno* possét arator sine maxima poena fraudare decumanum, in Vöhr. 3, 20). Csak a mi a bér (ebben az adó már be volt számítva), az előleg, a hátrálék stb. után marad, csak az epigenema illeti meg a parasztot a gazdag termésből, melyet az állam a töltés és földjavítás, a csatornázás és közigazgatás sokféle praeventiójával iparkodott emelni és biztosítani — saját magának. A kincstár számára félretett mennyiséget még mindig a bérlőknek kellett saját költségükre a helyi thesaurosbá elszállítaniok, bizonynyal itt is a legszigorúbb felügyelet alatt. A szállítmányt a sitologos-ok veszik át, pontosan megmérik hiteles ércmérőkkel és elismervényt állítanak ki róla. A gabona nem sokáig hevert a vidéki raktárakban; lehető hamar valamely nilusparti kikötő helyre kellett azt elexpediálni, hogy onnan hajókon Alexandriába, a basilikon-ba kerüljön. A szárazföldi utat szamár-karavánok tették meg (hajcsáraik egyesületekbe vannak szervezve); a vízi szállítás vállalkozóknak — a naukléros-oknak — gondjaira volt bízva (a kik nem szükségképen a hajótulajdonosok). Átvétel, nyugtázások, végleges hatósági leszámolások megint a papiros garmadáit emésztették fel.

Ez a rend nagyjában a római uralom alatt is megmaradt. A hellenistikus birodalom gazdálkodási módjának köszönhetle Róma lakossága, hogy a classis Alexandrina megérkezése elé annyi bizalommal nézhetett. De a ki magának az annonának, az ingyenes ellátásnak gondolatára kíváncsi, a mint az a fejlődés egymásutánjában kibontakozik, annak a szabad görög polisok történetéhez, ellátási gondjaihoz és kísérleteihez kell visszatérnie.

5. A nagyváros.

A gazdasági erők tudatos concentrációja vagyont gyűjtött; ugyanazon erők önkéntelen játékából *nagyvárosok* keletkeztek a hellenismus idejében. Ugyan a tudatosság itt is szerephez jutott, mint a hogy sehohsem hiányzik — a régi önkéntelenségnek ellentétékép — a hellenismus alkotasajból. Magát az alapítást fejedelmi akarat végezte, szükség esetén a kényszer és erőszak eszközeivel is. Ily módon teremtett N. Sándor otthont görög élet, gondolkozás számára foglaló útjának legtávolabbi pontjain, s az utódok közül főleg I. Seleukos lépett a nyomába: 16 Antiocheia-nak, 5 Laodikeia-nak, 9 Seleukeia-nak, 3 Apameia-nak és 1 Stratonike-nek alapítása fűződött nevéhez (Appianos, Syr. 57). A műveltség terjesztésének céltudatos, szívós igyekezetéről számol be a történet azon fejezete, a mely a hellenistikus városok keletkezésével és további sorsával foglalkozik (háláfeladat lenne Droysen «mellékletét»: Die Städtegründungen Alexanders und seiner Nachfolger, Gesch. d. Hellenismus III², 2, 187 köv. I., újra átdolgozni). De végső eredményben mégis csak a természetnek és társadalmi életnek vakon dolgozó latens tényezői döntöttek a kérdés fölött, hogy mennyire nagy és maradandó sikerrel járjon, mire az emberi akarat vállalkozott.

Igazi (nem pusztán statistikai értelemben vett) nagyvárost a görög cultura egyáltalán nem is ismert a hellenistikus kor előtt (ezért foglalkozik Pöhlmann munkája: Die Übervölkerung der antiken Grosstädte kizárólag e későbbi idővel). Athén fejlődésének tetőpontján sem érte el a 150.000 lakost (de Beloch számítása; 110—115,000 minden bizonynyal alacsony, Die Bevölkerung, 101); Syrakusai lakossága a 4. században tán megközelítette a 200.000-et (u. o. 281). Evvel ellentétben *Alexandreia* már a római korszak előtt, mely azután további gyarapodást jelentett számára, mintegy $1\frac{1}{2}$ millió embert foglalt magába (u. o. 258 és Beloch, Griech. Gesch. III. I. 296, Diöd. 17, 52 alapján), s nem sokkal kisebb lehetett *Antiocheia*, melynek nagyságát mindjárt az

Alexandreiáé mögött halljuk emlegetni, s melytől a második helyet tán csak átmeneti időre vitatta el a tigrisparti *Seleukeia* (Strabon, 750). A nagyvárosok világában vagyunk, s kinek ez a *számszerűség* imponál, az sok egyéb oldalról is a hellenismus előnyére vonhat párhuzamot közte és a görög polisok előző korszaka között.

Ellenséges *haderők* egészen más tömegben fognak most a mind nagyobb területekért folyó küzdelmekben egymásra rontani, mint a letűnt időben, midőn kis államok coalitiója növesztette meg egyik és másik részen is a hadakozók számát. A legnépesebb csatát Mantineinánál vívták a polisok egymással (362.); Diodoros forrásának számítása szerint (15, 84), melyet Kromayeré minden tekintetben igazol (Antike Schlachtfelder I. 114), a spártaiak oldalán 20,000 hoplites és 2000 lovas állott a thebain szövetség 30,000 hoplitesével és 3000 lovasával szemben (segéd-fegyvernemek nincsenek számítva). Egy félszázaddal később az ipsosi csatában (301.) jóval több mint kétszer annyi ember döntött Ázsia jövő sorsa fölött (Antigonos több mint 70,000 gyalogossal és 10,000 lovassal rendelkezett; ellenfelei 64,000 gyalogossal és 10,500 lovassal: Plut. Demetr. 28). Az aigospotamoi tengeri ütközetnek, mely Athént nagyhatalmi állásától örökre megfosztotta, a hajók számát és az ütközet lefolyását illetőleg valóságos doublette-je az, a mit a Demetrios és Ptolemaios közt vívott salamisi csatáról olvasunk (306. Kr. e.: 200 és 180 hajó mindkét esetben egymás ellen; Ptolemaios 8 megmentett hajóval menekült, mint a hogy Konon is csak 8 trieres-szel jutott el Kyprosba). De a hadifoglyoknak egészen más, utóbbi esetben lényegesen magasabb számai figyelemztetnek rá (Aigospotomoinál 3—4000 athéni polgárt fogtak el, míg Demetrios csak panopliából 12,000 et küld ajándékba), hogy itt az erőviszonyok azonossága csupán látszólagos. Trieresek helyett most már — a hellenismus korában — tetreresek, penteresek, hexeresek, sőt hepteresek vonulnak fel egymás ellen. Csak ép úgy, mint a techne egy másik körében, a képzőművészet alkotásai között, az embernagyságú szobrok szépségét a rhodosi colossus hírneve szorította háttérbe.

A több embertől és ennek következményeitől eltekintve a hellenistikus nagyváros máskülönben is lényegesen eltért a régi polistól. Idegen népek környezetében keletkeztek ama görög «coloniák», s így mi természetesebb, hogy azonos származású polgárság helyett vegyes lakosságot találunk bennük; hogy itt az emberek homogeneitását azok *heterogeneitása* váltotta fel. A világvárosi nagyság feltétele a nagyterületű Hinterland; de mert ez ethnikailag idegen volt, ama hellén nagyvárosoknak is fel kellett venniök valamit az idegen vonásaiból. A Hinterlandnak ily irányban gyakorolt befolyása annak politikai egységétől függött; Alexandria számára egész Egyptom, Antiocheia számára a hatalmas Seleukida-birodalom (főleg a syrek által lakott vidék) volt azon bőséges réservoir, melyből emberanyagukat szünetlenül felfrissítették és gazdagították (az athéni birodalom 30—40,000 km²-ével szemben Egyptom 120,000 km², a Seleukidák birodalma 600,000 km²: Beloch, Griech. Gesch. III. 1. 331). Tengermelléki polisok, elsősorban Athén, mindenestre regtől fogva ismerték a messzi távol külföldi elemét: ha egyéb nem, a rabszolgák nagy száma és az idegenektől alkotott egyesületek tennének róla tanuságot (Ziebarth, Das griech. Vereinswesen 193). De a szabad metoikos nemcsak jogaiban, hanem egész külső magatartásában is a polgársághoz simult; a rabszolga meg ellenkezőleg a jogokon és így egyszersmind a társadalmi kereteken kívül állott; a homogén polgárok tömör egységével szemben a polis alapjellegén egyikük sem tudott lényegesen változtatni sem keveredés, sem számottevő különállás által. Minden számszerűségtől függetlenül a bevándorlás continuitása és a bevándorló elemnek azonossága hiányzott itt, melyet a földrajzi közvetlenség, a szomszédság magától megteremt.

Alexandriára vonatkozólag *W. Schubart* tett érdekes kísérletet: törvényszéki akták alapján, melyek Augustus korának 20 esztendejéből valók, a város lakosságának *ethnikai* összetételét közelebbről meghatározni (Archiv f. Papyrusfor. V. 126: Alexandrinische Urkunden aus der Zeit des Augustus). E szerint Alexandria kétségtelenül görög

és nem egyiptomi város; a bennlakók javarésze hellén, de közelebbi meghatározás nélkül, azaz nem polgár, nem tartozik a szoros értelemben vett Alexandreis körébe (Schubart megkülönböztetése demotikon-nal jelölt törzspolgárok és kisebb jogú, de tulajdonképeni értelemben úgynevezett Alexandreis között nagyon bizonytalan). A városi autonómiának szegénységével, a bulé hiányával jól összefér, hogy csak mintegy $\frac{1}{10}$ -e a lakosságnak tagozódik azon osztályokba (phylekbe, demosokba), a melyekbe tartozás a polisnak még nem korlátozott életében mindenkor a politikai jogok összességét jelentette. A polgárságon kívül álló görögök közt természetesen sok lehetett a keverék nép; tisztán csak vidéki városok (Ptolemais és Naukratis) tarthatták fenn fajiságukat és nem a világforgalom olyan középponti helye, mint Alexandria: híres ismertetésében Polybios is migades-nek jellemzi az alexandreaikat (Strabon 797 = Polyb. 34, 14. hol tág értelemben Alexandreis-nak nevezi a város minden nem egyiptomi-bennszülött lakosát; v. ö. a mixhellen-kifejezést is Heliodoros aithiopiai regényében: 9, 24). A görögök mellett az epichor lakosság, az egyiptomi foglalja el a második helyet; a vidékről beszivárgó parasztok, kik azután gyárakban és rakodóhelyeken lesznek «városiakká», kiket azonban időközönként a kemény egyiptomi közigazgatás vagy a fejedelmi önkény szülő falvaikba utasított vissza (Wilcken, Grundzüge I. 1, 26; I. különösen Caracalla edictumát Kr. u. 215-ből: Chrestomathie I. 2, 22. szám). Kiveszőben vannak a római korszakban a makedonok; a Polybios által külön említett «zsoldosok» (misthophorion) között még többen lehettek; míg viszont állandóan növekedni fog majd a római contingens. Feltűnő nagy számban szerepelnek Alexandreiaiban a perzsák, a kik az első telepeseektől való leszármazásukat bizonyára mint némi kiváltságok alapját jelölik meg az ethnikum mellett (Persai tes epigones). A Delta-városnegyedét már Augustus kora előtt a zsidó ghetto tette népessé. Rabszolgák és felszabadítottak Egyiptomban sohase bírtak azon fontossággal, mely őket a polis gazdálkodásában megillette.

Megfelelő adatok hiányában *Antiocheia* összetételéről

még ilyen általános rajzot sem tudunk készíteni. Úgy látszik, hogy a mindent átfogó közigazgatás az erősen centralizált Egyptomot egészben véve jobban hellenizálta, mint a hogy erre Syriában a kormányzásnak sokkal lazább formája képes lett volna; itt a görög városok mellett nyelvben, culturában érintetlenebb maradt a vidék, melynek «másnyelvű», de józan, munkás parasztjairól a Kr. u. 4. század végén Joannes Chrysostomos mond dicséretet (ad. pop. Antioch. hom. 19, 1: Migne, Patr. 49, 188; v. ö. Nöldeke megjegyzéseit Mommsen ellen Mitteis-nél: Reichsrecht und Volksrecht, 26). Viszont Syriában Egyptommal szemben annál több volt a város és mintha a syr ember jellegénél és a kulturális viszonyoknál fogva nagyobb készséggel rendelkezett volna a görög műveltség felvételére, mint az egyptomi, feltéve, hogy a görög városi élet forгатagába került. Egy *Lukianos*-t, a ki csak gyermekéveinek múltán tanult meg görögül és mégis mestere lett nem csupán a görög nyelvnek, de bizonyos értelemben a görög szellemnek is, egyptomi kulturtalajon hiába keresnénk. Az egyptomif nehezkesebb természetén kívül már ellenséges makacssága is visszatartotta attól, hogy teljes odaadással engedje át magát a görög hatásoknak; s ennél a makacsságnál nem utolsó szerepet játszott merev formákban lezárt ősrégi culturája, melynek álláspontjáról az ellenfél bizalmatlanságával tekintett minden idegenre. Nemzetiségi mozgalmak IV. Ptolemaios Philopator idejétől kezdve Egyptomban, bizonyynyal nem mint utolsó helyen Alexandreiában, állandóak (Wilcken, Grundzüge I. 1, 20.); Antiocheiát illetőleg efféle mozgalmakról nincsen tudomásunk. Utóbbi várost, mely első telepesei révén oly szívesen kapcsolódott argosi és attikai mondákhöz (Müller. de antiquitatibus Antiochenis: Kulturarchäolog. Werke V, 18), mindenesetre olyan helynek kell tekintenünk, a hol a görög vérrel való keveredés és a görög élet formáinak átvétele az epichor lakosság részéről kevesebb akadályokba ütközik, mint Alexandreiában.

Egyébként bárminő arányúnak számítsuk is és eredményében bármiként értékeljük is a görögöknek efféle talál-

kozását az idegennel, Antiocheiára nézve ép úgy, mint Alexandreiára nézve azt kell mondanunk, hogy magasabbrendű *culturának* forrásává nem lett a találkozás. Csak ha az olyan műveltségnek localis jellegét, minő pl. az athéni volt, a maga összes vonatkozásaiban tisztán látjuk; csak ha részleteiben tudjuk, hogy az athéni dráma vagy bölcsészet mennyire e polis talajában gyökerezett; csak akkor fogjuk azt is világosan észrevenni, hogy Alexandreiában épp úgy, mint Antiocheiában egy ilyen *helyi*, a népösszetétellel harmoniában lévő, mert belőle fakadó magasabb cultura teljesen hiányzott, mert sohasem fejlődött ki. Syr és görög, görög és egyiptomi keveredés színt, sajátos jelleget kölcsönzött a városoknak, de ez alapon külön műveltségnek metropolisáivá nem tette meg azokat. A mit az alexandreiai tudósok becseset alkottak, azt egy Museion-nal és könyvtárral kapcsolatban ép oly jól egyebütt is elvégezhetnék volna. S miként *Theokritos* Egyiptom fővárosából a természethez menekült, a felületes, ledér Antiocheia is mintha csak az ellenmondás által nevelte, irányította volna legderekabb szülötteit: itt fogja majd a késői római korszakban *Libanios*, a correct tanítómester, az attikai formák classikus hagyományai között rhetorikáját előadni és ugyanakkor hangzanak itt fel a keresztény prédikáció legszenvedélyesebb feddései, intelmei *Joannes Chrysostomos* szájából.

Tömegtünemények tekintetében is mást jelentett a hellenistikus nagyváros mint a szabad polis; mások lettek a nyilvános összejövetelek, gyűlések, a csoportosulások, nyugtalanságok. Megváltozott politikai viszonyok okai itt a változásnak. A míg a polis souverainitásának teljes birtokában volt, a souverain jogok gyakorlata nyújtott kereteket a tömeg megnyilatkozásaihoz; népgyűlések és törvényszéki tárgyalások szolgáltak a tömegbeverődés, a szónoklás, vitatkozás, a cselekedet alkalmául. Tömeghangulat és -akarat, hogy úgy mondjam, *legális* formák között alakult meg és nyert kifejezést. Most — a hellenistikus kor nagyvárosaiban — mindez másképen fordult. Most minden oly politikai szer-

vezet, a mely hagyományképen még mindig a polis nevét viselte vagy a melynek alapításában adták meg azt a nevet, a birodalmi kormányhoz viszonyítva másodrendű tényezővé süllyedt le a nyilvános életben. A valamikor természetes egység megszűnt: állami és városi közigazgatás két külön kerületre hasadt, s a polis a fejedelemnek, föntartott nagy feladatok elől szerényen vonult vissza a maga municipális ügykörére. Még a hol a politikai önállóság látszata és a szervezet külső formái meg is maradtak (mint a nagymúltú kisázsiai városokban), az elhatározások belső tartalma még ott is meghazudtolta a magáról rendelkező népnek fogalmát. Az újonnan alapított birodalmi székhelyeknek meg éppen-séggel lefokozott volt az autonómiájuk. Közülök Alexandria a polis elnevezés ellenére ennek külső szerveivel sem rendelkezett (nagyobb volt Antiocheia önkormányzata). Az egységére féltékeny birodalom nyilvánvalóan nem engedhette meg, hogy a főváros még valahogy versenytársává legyen. Azonkívül említettük, hogy a lakosságnak csak egy elenyészően kis része volt Alexandriában polgár, s a többi nagyvárosban hasonlóképen a patriciusok kis számát messze felülmúlták azok, a kik az önkormányzatból ki voltak zárva. Magasabbrendű törvényes politizálásra sem alkalom, sem ember! Viszont az együttélők sokadalma rendkívül meg növekedett. Közvéleménynek, tömeghangulatnak más utat-módot kellett keresnie, mint a mely által az a polisnak fénykorában megnyilatkozott. Ne csudálkozzunk, hogy az új lehetőségek keresésében nagyon gyakran a forradalom útjaira tévedt.

Érdekes feladat lenne Egyiptomnak és a Seleukidák birodalmának *belső zavarait* külön vizsgálat tárgyává tenni különös tekintettel Alexandriára és Antiocheiára, a tömegpsychológiának irányító gondolatai mellett és a görög polis sajátságai által kialakult tömegjelenségekkel összehasonlító vonatkozásban; együvé keresni, közös szempontok alá helyezni mindazt, a mit Strack, Niese, Mahaffy, Beloch, Bouché-Leclercq történelmi kézikönyveiben olvasunk. A kellő alkalom híján csak egy-két megjegyzést tehetek a kérdéssel

kapcsolatban. Hogy az *egyptominak* idővel — a római császárság alatt — az a rossz híre keletkezett, hogy zendülésre kiválóképen hajló nép (*genus hominum seditiosissimum*, mondja a Hadrianusnak tulajdonított levél, *vita Saturnini*, 8), annak nem kis részt Alexandria endemikus zavargásai voltak az okai. Néprajzi jellemzéseknél nem ritka az eset, hogy helyi és társadalmi sajátságokat egy nép állandó jegyeinek tüntetnek fel; a syrek sem kerülhették el az érzékiség vádját Antiocheia könnyelműsége és a daphnei tivornyák miatt. Tehát Alexandria lakossága nem volt «jól nevelt», nem volt «*politikus*», a hogy már Polybios idézett helyén mondja (v. ö. ugyanazon kifejezést Caracalla edictumában); a görög polis, mint látjuk, többé nem az eleven politikai élet gondolatát ébresztette, hanem ellenkezőleg a nyugodt, kisvárosiasan méltóságteljes magatartását, a miként prusai Dion dicsérete a rhodosiakat bemutatja, kik az utcán már lassú, minden szaladgálást kerülő járásukkal elárulják kilétüket (31, 162; v. ö. a mit Libanios az antiocheiabeliekről szónoki szépítgetéssel állít: *badisma euschémon*, I. 487 Förster). Evvel ellentétben a hellenisztikus nagyváros siet és nyugtalankodik. Forrongásokra, nyílt lázadásokra kész hajlamát az elmélet is ismeri. Százados tapasztalatból tudja még a rhetor, még *Libanios* is, hogy a városok sem mentek a betegségektől; a zendülések, a szenvedélynek féktelen kitörései azok, s hogy a baj annál könnyebben éri a várost utól, *mentől nagyobb* (II. 388 Förster). Ilyen világos fogalmazásban *Aristotelesnél* hiába keresnők a gondolatot, hogy nagyváros és forradalom együvé tartoznak; mintha a történeti fejlődés további tanulságaira lett volna szükség ahhoz, hogy közveretű igazsággá legyen, mit előbb a hozzáértők sem tudtak.

Persze a *gyakorlat* a nagyváros kérdésénél is — mint sok egyébütt — elébe vágott az elméletnek, s már a Ptolemaiosok, később a római császárok ugyan jól értettek Alexandria «leszereléséhez». Szóba hoztam már az egyiptomi bensülöttek időközönkénti kilakoltatását; itt nyílnék alkalom színházak bezárásáról, nyilvános összejövetelek tilalmáról,

s Caracalla azon érdekes intézkedéséről beszélni, hogy valóságos dioikismost (széttelepítést) végezve fallal két részre osztotta a megfenyített Alexandriát, a mely válaszfalat ezután katonai őrség szállott meg (Dion Cassius 77, 23). Antiocheia eredetében tetrapolis volt, azaz négy egymásra következő telepítés kerületeiből alakult; mindenik városrészt a maga külön fala vette körül, közös bástyát csak később építettek (Strabon, 750). Az ilyenforma elkülönítés mindenesetre útjában állott valamely közös forradalmi mozgalomnak, s megkönnyíthette annak localizálását.

Forradalmak *osztályozásánál* az indító ok kínálkozik közvetlen alapúl. De elfőle kísérlettel szemben ugyancsak nagy nehézségeket támaszt a későbbi Alexandria, melyről a historia Augusta-nak egyik történetírójától azt halljuk, hogy a legcsekélyebb okból is lázongott: egy nem viszonzott köszönés, fürdőzési tilalom, hús- vagy zöldség-requirálás, a rabszolga bocskora miatt (vita trig. tyrann. 22 egybevetve Mommsen, Röm. Gesch. V. 6 583). Ezen nagyfokú labilitás nem előnyösen helyezi a hellenisztikus nagyvárost a régi polisszal ellentétbe, a hol a tömeg löbbé-kevéssbé mégis csak szokott formák és törvényes keretek között játszotta szerepét végig. Mindenesetre a főbb jelenségek ott — a nagyvárosban — is egynehány alapmotívumra vezethetők vissza; a lázongások okaikban gazdaságiak, részben az általános gazdasági helyzet, részben újabb fiscalis rendeletek ellen irányulók; azután politikaiak, dynastikusak, nemzetiségiek, hazafiasak vagy vallásosak. A nyugtalanságokra alkalmat adó igények és érzések száma így is jelentékenyen megszaporodott, ha a polisok azon egyirányú pártvillongásaira gondolunk, melyekkel az 5. és 4. század folyamán demokraták és oligarchák (szegények és gazdagok) szünetlenül visszatérő jelenségek között egymással leszámoltak.

A *gazdasági* küzdelem a munka beszüntetését, a strike-ot már a Ptolemaiosok idejében ismerte, a mely akkor szökést jelentett (a strike-olók a legelső anachoréták!); fegyverül főleg a mezőgazdasági munkások használták; de az építési iparnál (Miletos), továbbá az állami monopóliumok

nagy üzeimeiben, a gyárakban, tehát a városokban is előfordult (v. ö. Rostowzew, Studien z. Gesch. d. röm. Kolonates. 66). Egyiptomban a lakosságra súlyosan nehezedeő adóterhek gyakorta támasztottak helyi zavargásokat, melyek azután tovább terjedve, s mint történni szokott, eredeti céljukat túllépve messze vidékeket döntöttek teljes anarchiába; az adóhátralékosokból «szegénylegények» lettek, a lázadásból rablók garázdálkodása (l. M. Sempronius Liberalis edictumát Kr. u. 154-ből: Wilcken, Crestomathie 19. szám; Wilcken gyűjteménye = Innere Unruhen, javarészt vidéki mozgalmak documentumait tartalmazza). Ilyen nagyobb kiterjedésű forradalmi mozgalmaknak Alexandriára, a vidéki menekülők e kedvencz asyllumára is vissza kellett hatniok, még ha a város távol is állott a kezdeményezéstől.

Dynastikus harcokba a Ptolemaiosok családi perpatvarai vonták be a székesfővárost, s azon több mint 150 esztendő alatt, mely V. Ptolemaios Epiphanes trónralépte és az actiumi ütközet között eltelt, az alexandriaiaknak ugyancsak elég alkalmuk volt véres zavargásaikkal majd egy fiatalabb testvér érdekében, majd egy királynő ellenében sikra szállani. A Seleukidák birodalmában viszont, hol a trónviszály nem volt ritkább eset, mint a Ptolemaiosok között, olykor Antiocheia iparkodott átvenni a döntő bíró szerepét. Elég nagy következetességgel a trónpretendensek ügyét pártfogolta a legális utódokkal szemben, hívták légyen az illetőt Alexandros Balasznak, Tryphon-nak vagy Alexandros Zabinosnak. A hellenistikus kor dynastikus küzdelmei a római korszakban a császári szék körül folyó versengésekben nyertek folytatást; a katonák választását támogatva az alexandriai és antiocheiai utca-hangulat itt is nem egy alkalommal jelentékeny szerephez jutott (Pescennius Niger stb.).

A *nemzetiségi* villongások történetében a görög és epichor lakosság ellentéte mellett (Wilcken, Hellenen und Barbaren, Neue Jahrb. f. d. Kl. Alt. XVII) külön fejezet illeti meg a *zsidó üldözéseket* (Wilcken, Zum alexandr. Antisemitismus, Abh. Sächs. Ges. 1909). *Josephos* szavaiból ítélve (bell. Jud. 2. 7 és c. Apion, 2, 6). Alexandriában az

alsóbb néposztály kezdettől fogva ellenszenvvel nézett a zsidóságra és véres összekocczanásokra ott bizonynal előbb került a sor, mint a hogy ilyenekről irodalmi forrásaink tudósítanak. A bennszülött egyiptomi a görögnél nagyobb és veszedelmesebb antisemita volt. Faji különbségeken kívül a *vallásiak* is szóhoz jutottak a kérdésben, s az egyiptomiakról tudjuk, hogy még maguk közt is — szomszédos községek ellentétéken is — mily szenvedélylyel viseltek vallásháborút (Diot I. 89—90). Tömegmozgalmak különben sem szoktak motivumaikban egyszerűek, egyirányúak lenni; az utolsó nagy ellenállásban, melyet Alexandria a római imperiummal szemben kifejt s melyet Julius Cæsar hoz rendbe (Momm- sen, Röm. Gesch. III.¹⁰ 437), már az ókori historikus, *Dion Cassius* (42. 34) a hazafias és dynastikus indító okok mellett a gazdaságiakat és vallásiakat is felfedezi. A folytatólagos *keresztényüldözések* is rendkívül szövevényeseknek bizonyúlnak, ha a bennük működő ellentéteket szétbontjuk és a végső forrásokig vezetjük vissza. A sokszoros ellenség- ből csak lassankint válik győzelmes jó barát. Midőn Kr. u. 387-ben Antiocheia nyílt lázadásban tört ki és császárké- peket rombolt, utólag pogányság és kereszténység össze- fogott, hogy a várost Theodosius haragjától megmentse; de csak irodalmi hagyatékunk pontos egybevetése deríti ki, hogy a konok, megalkuvást nem ismerő pogány írónak el- beszélése mintegy önkéntelenül a keresztény szív által dik- tált szavak hatása alá került (v. ö. R. Goebel, De Joan. Chrysostomi et Libani orationibus quæ sunt de seditione Antioch. 1910: A. Hug. Studien aus dem class. Altertum 133: Antiochia und der Aufstand des Jahres 387 n. Chr.)

* * *

Láttuk a különbséget régiveretű polis és hellenistikus nagyság között a lakosság számában, összetételében és tömegmozgalmaiban. Pedig már a *külső*: a tervrajz, az ut- czák, a házak is elárulták, hogy még mindig a görög városi fejlődés első idejében vagyunk-e, vagy pedig átléptünk-e már a viszonyokkal együtt megváltozott újszerű telepítés

korszakába. Abba, melyben az esetleges növekedés megalakításait és rendszertelenségét az eleve kész tervezet kiszámított méretei váltották fel; a melyben girbe-görbe utcák helyett tágas, egyenes, párhuzamosan haladó utakat találunk, hogy azután a két különböző irányú vonalak geometriai pontossággal derékszögben messék egymást; abba a korszakba, a melyben a lakosság számával növekvő lakásszükség az apró-cseprő magánházakat mind több bérkaszárnnyával pótolta, a várost a telek-kímélés mindjobban a magasba emelte. A *teroszterűség* a hellenistikus várost mintegy ama *rationalismus* kifejezőjévé teszi meg, a mely az egész hellenizmust jellemzi (Kærst, *Gesch. d. hellen. Zeitalters*, II. 294). Meghódított új területeken teremt; nincs kötve emlékekhez, hagyományos szokásokhoz, s így elegendő, ha a logika szabára, a józan ész követelményeire hallgat. Még a hol nem is alapít várost először, hamarosan kész a már meglévőt vagy egészben — mint a Kr. e. 334-ben épített új Prienet — vagy részben — mint a lysimachosi Ephesos-Arsinoét — áttelepíteni. A házakat hordó föld felett nem kevésbé souverain önkényvel rendelkezik, mint az emberek fölött, a kik benne laknak. Ha folytatólagos gyarapodás és az ennek nyomában járó változások némileg el is törlik majd az első terv contourjait: N. Sándor építőmesterének, *Deinokrates*-nek mérőpálczájával Alexandria területén még a mai tudomány is találkozik (Pauly-Wissowa I. 1383, Puchstein czikke). De történeti hagyománytól független még sem volt a város építésének és berendezésének hellenistikus módja: csupán azt valósította meg teljes következetességgel, a mit az előző kor rationalismusa, a sokoldalú *Hippodamos* jónak talált és az athéni Peiraeusban kísérelt meg.

A múlthoz képest *díszben* is gyarapodtak a városok. Szép templomokban azelőtt sem volt hiány, sőt igazán szépek csak akkor keletkeztek; de a szent kerülettel mily kiáltó ellentétben állott a profán városnegyed architektúrája! Most az emberek saját házaikra is gondolni kezdtek s mentől több készséggel fordultak a politikai szereplés elől a magánélet teendői felé, annál több csinnal és kénye-

lemmel iparkodtak az állandó tartózkodás helyeit körülvenni. Fényesebb, nagyobb arányú lett azon építkezés is, melynek tudomány, okulás, azután nyilvános összejövétel és szórakozás volt a rendeltetése. A nagyterületű állam gazdagsága az új igényeknek és hajlamoknak minden oldalról segítségére sietett. A merész concepciójú alapítók nyomába bőkezű fejedelmek léptek, s a felszaporodott vagyon magánosoknak is lehetővé tette, hogy el nem múló — a ránk maradt feliratokból mai napig kiolvasható és ásatásainknál felszínre kerülő — eredménnyel vegyenek részt a közcélú adakozások versenyében. Nyilvános fürdőházat építtetni (vagy legalább is az olajról hőségesen gondoskodni), gymnasiont, odeiont, színházat emelni vagy restauráltatni, kényelmes művészi exedrával ékesíteni a pihenés és csevegés találkozó helyeit, divatossá lett a pénzaristokraták között. Bátran idézhetem a legnagyobbszerű példát, Herodes Atticusét (Kr. u. 2. század első fele; Philostr. vita soph. 2, 1); mert történeti folytonosság kapcsolja össze, mint egyebült, a városi élet lendületében is a hellenistikus és római korszakot: maguk a római császárok és nagyurak sem kevesebb igyekezettel támogatták a görög városi civilisatiót, mint úttörő elődeik. Így teremtette elő fejedelmi és magán bőkezűség azt, a mire a polisok nyilvános pénztárából nem tellett. De éber figyelem a város rendjére és tisztaságára a szegény municipiumok részéről sem hiányozhatott, a mióta a nagy politikának gondját elvetették.

Azon egész gondolkozásmódot, melynek középpontjában a polis eudaimon, a város boldogulása áll, legjobban az epideiktikus beszéd egyik válfaja fejezi ki: *a város dicsérete*. Miként minden classikus formája a görög szónoklásnak, ez is az isokratesi iskolában, a soha el nem felejtett *Panegyrikos*-ban gyökerezik: de idővel a külön tárgy külön szempontokat követelt és a gyakorlati élet változásával kapcsolatban a thema felfogása is lényegesen megváltozott. A mily arányban szorították a politikai érdeklődést a magánérdekek háttérbe, oly arányban kellett a gazdasági jólétnek minden hatalmi kérdéstől függetlenül a város dicséretében

is szóhoz jutnia; a figyelmet első sorban a javakban bővelkedő jelen vonta magára; a múlt dicsőségein elmerengeni már csak tudatos archaizálás lett. A számunkra elveszett hellenistikus irodalom után (de Thebai siratásából maradtak töredékek) a műfaj a sophistika korában *Aristeides* személyében érte el a maga tetőfokát, ki Athén, Róma, Smyrna. Kyzikos dicsőítésére vállalkozott; hogy azután folytatólag *Libanios* Antiochikos-a által mutassa meg, hogy a görög nagyvárosi életért még a Kr. u. 4. században is rajongtak.

Ezek a beszédek elméletileg is megállapított sorrend szerint magasztalják a földrajzi fekvés előnyeit (physis és chóras Arist. I. 154 Dindorf = Liban. I. 440 Förster): a város éghajlatát, a szelek járását, a hely természeti szépségeit, a tengert, a folyókat, a hegyeket, a föld termékenységet, a vizek bőségét; elmondják a származás legendáit (to genos, hé eugeneia, Arist. I. 172 = Liban. I. 450), az isteni jelenlét és támogatás bizonyítékait, a város történetét; dicsérő szavakkal térnek át a jelen állapotokra (ta paronta): a hatósági intézményekre, emlékeznek meg a nép tulajdonságairól, nemes gondolkozásáról, emberbaráti szeretetéről: külön fejezetet nyitnak a város nagy terjedelmének (to megethos), azután leírják nevezetességeit: templomait, színházát, fürdőit, oszlopcsarnokokkal fedett utait és tereit. Ama athéni heroismussal szemben, a mely valamikor a várost embereknek és nem házaknak tartotta, látható szeretettel és csodálattal csüng e panegyris mindazon, a mivel az építő-művészet a várost feldíszítette (l. Aristeides prózai költeményét a földrengéstől romokba döntött Smyrnáról: I. 424). Philosophus aggályokra nem ügyelve a sok emberben (a polyanthropiában), sürgésük-forgásukban, folyóra emlékeztető szakadatlan hullámvásukban (Liban. I. 494) látja a város virágzásának legjobb bizonyítékát. Még a kényelem, sőt a városi puhaság eszközei és intézményei sem keltik fel a magasztalókban az erkölcsi ellenmondások vágyát (mint később és egyidőben stoikusokban és keresztény moralistákban); vízvezeték, közfürdők, mulatóhelyek, gazdag forgalmú piac, a világ minden tájékáról összehordott árúk és élelmiczikkek

(Arist. I. 326 Rómáról) a lelkes dicséret méltó tárgyai. A múlt nagyság árnyékánál mégis csak többet ér a jelen boldogságát biztosító erő: ezen gondolatot ébreszti Aristeides, ha Panegyrikosa után Róma enkomiumát olvassuk. A cikornyás szavak, a biztos formákban tetszelgő mesterkéeltség mögött van valami közvetlen és őszinte érzés, midőn ez a retorika a görög cultura mindenkori fészket, a várost dicséri: az élet szeretete.

Aesthetikai és gazdasági szempontokon kívül hovatovább az *egészségügyiek* is mind nagyobb szerepet játszottak a városi politikában. A belátás útját az orvostudomány egyengette; már az 5. század virágzó orvos-iskolái, a kosi és knidosi, nem egy jó tanácsot suggerálhattak a szomszédos kisázsiai városoknak. A «levegőről, vizekről, helyekről» szóló *hippokratesi* könyv sok problematikusát is mond ugyan évszakokkal, égtájakkal, nap- és széljárással kapcsolatban a városok helyes fekvéséről (l. munkámban: A görög felvilágosodás tudománya, a 265. közl. l.); de a mellett kétségtelenül tanuskodik, hogy az itt szóba jövő lényeges kérdések fennállottak, s így megoldásuknál — az elmélet minden túlzása és tapogatódzása ellenére — az empirikus tudás igazságai sem hiányozhattak. Gyakorlat és tudomány eredményeit a philosophia is készséggel vette át és *Arisztoteles* a városalapítás tárgyánál fejtegeti, hogy a lakosok egészségéről gondoskodni kell, a mit csupán a hely jó kiválasztása és az egészséges víz biztosíthat (Pol. 1330 b, 8).

Az antik nagyváros hygienikus berendezkedéséről annak idején (1884.) *Pöhlmann* értekezett a túlnépesedést tárgyaló munkájában (114: Die sanitären Fragen und die Resultate der öffentlichen Gesundheitspflege in den grossen Städten). Azóta ásatások, feliratok révén az anyag erősen megszaporodott. Az addig levonható következtetések is lényegesen módosultak a hellenizmus javára; minden látszat szerint a római a városi civilizáció terén is messzebb menő határig járt a hellenizmus iskolájában, mint a hogy ezt a régebben ismert anyagnak alapján gondoltuk. Könnyű dolog lenne minderről — *Pöhlmann* eredményeinek kiegészítésekép és helyes-

bítesekép — általános képet nyújtani; de e helyett egyetlen hosszabb feliratot mutatok majd be, mert részletekbe menő határozmányjaival mindennél jobb bepillantást enged kérdésünkbe: *Pergamon építkezési és köztisztasági törvényét* (Dittenberger, *Orientalis Gr. Inscript. Sel. II.* 483).

A felírás a római korból származik, de régiebb, az Attalidák egyikétől hozott és még mindig érvényes «királyi törvényt» publikál. A ránk maradt rész az *utczákkal* kezd. Minthogy az utca szélessége meg van állapítva (számokat csak a vidéki utakra nézve tudunk meg), azokat beépíteni vagy fölébük építeni tilos. A ki ez ellen cselekszik, hatósági végzésre saját költségén köteles a lebontást eszközölni; ennek megtagadása esetén az illetőt a strategosok büntetése éri és az astynomoi testülete 10 nap alatt gondoskodik arról, hogy a restitutiót árlejtés útján megbízott vállalkozók elvégezzék: ugyancsak az a költségek másfélszeresét hajtja be az illetőn. A mennyiben az astynomoi nem követik a törvény utasítását, a munkálatra a strategosok adnak megbízást és a hanyag vagy megvesztegetett hatóságnak az ebből származó többlet-kiadás megtérítésén kívül 100 drachma büntetést kell a nomophylakes kezébe lefizetnie.

Nagyon érdekes volt a következő intézmény. Az utczák tisztogatása és javíthatása céljából az utczahálózat egész hossza egyenlő, 10 stadiumos (mintegy $1\frac{1}{2}$ kilométeres) részekre oszlott; mindenik rész háztulajdonosai *közösen* viselték a szükséges munkák terheit. Az utczaseprők (koprológói) accord-ban dolgozó munkások voltak, kiket az útmesterek (az amphodarchai) fogadtak fel és fizettek ki a háztulajdonosoktól beszedett pénzen. Az útmestereknek utóbbiakkal szemben zálogolási joguk is volt nem-fizetés esetén. De mint nagyon kis emberkének, a zálogot mihamarább a rendőrtisztviselőknél — az astynomoinál — kellett depónálniok és árverésre — ugyancsak utóbbiak jelenlétében — nyílt piacon vagy a phatriák helyiségében csak akkor került a sor, ha esküvel erősített tiltakozás öt nap lefolyása alatt nem történt a zálogolt részéről.

A királyi törvény — láttunk belőle példát — telve van

pénzbüntetésekkal, bírságokkal; ezeket majd a hatóság, majd a városi közönség fizeti. A behajtást nagyon különböző fórumok eszközlik; de az összes pénz végső eredményben a tamiai-hoz (a városi pénztárba) kerül, kik azt eredete szerint majd mint az utcák, majd mint a kutak vagy cisternák tisztogatására szánt külön alapot kezelik és a törvény szigorú parancsa értelmében rendeltetésétől el nem vonhatják.

Szemetet és építési törmelékét (Schutt) az utcára dobni, itt felhalmozni tilos; épenséggel meg nem engedett dolog: építkezések alkalmával az úttesten gödröt ásni kőfejtés, habarcskeverés és téglaverés céljából, vagy a fölött vízvezetéket vonni. Mindezen esetekben megismétlődik a rendes eljárás: eredménytelen felszólítás után a kényszer, a büntetés, illetőleg a mulasztást elkövető hatóság megbírságolása.

A törvény külön fejezete rendelkezett a házak és telkek közös és szomszédos *falairól*. Egyéb, bennünket most kevésbé érdeklő jogi határozmányokon kívül a törvény gondoskodott arról, hogy Pergamon erősen lejtő területén a házak falai lehetőleg szárazok maradjanak. A háztulajdonosnak jogában volt, hogy a maga falát felső szomszédjától védő csatornázás által izolálja. Különben sem volt szabad közös vagy idegen fal mellé vizes hordókat állítani, oda növényt ültetni vagy bármi olyasmit cselekedni, a mi a falat megrongálhatja.

A *közkutak* vizét városban és külvárosban források szolgáltatták. Ezen nyíltvizű kutaknál szigorúan tilos volt marhát itatni, ruhát, edényt vagy bármi egyebet mosni. Szabad embertől áthágás esetén az illető állatot vagy tárgyat elkobozták, s öt ezenfelül 50 drachmával büntették. Rabszolgánál különbséget tett, hogy ura megbízásából vagy a nélkül cselekedett-e. Előbbi esetben — a mindenképen bekövetkező elkobzástól eltekintve — 50 botütés árán szabadult; de ha maga feje szerint járt el, a botok száma a deresen (kyphon) százra emelkedett, s azonkívül kalodába (xylon) zárták újabb megvesszőzés biztos reményében, mely 50 botnál kevesebb nem lehetett. A kutak bemocskolói ellen kényszerű elővezetést mindenki alkalmazhatott, s erre a lé-

pésre a jutalom, a befolyó büntetési összeg megosztása. bizonyossal csábított is.

A vízvezetékekre vonatkozó rész (házi vízvezeték a hellenistikus városokban egész általános) a feliratból — sajnos — hiányzik. De mert vízre nagy szükség volt, a régi *cisternákat* is rendben tartották a pergamoniak, s róluk néhány jellemző intézkedést olvashatunk. Az astynomoi-nak évenként Pantheion hónapjában listát kellett a stratégosok elé terjeszteniök a városban levő cisternákról. Mintegy beszámolás volt ez, hogy a rájuk bízott feladatot itt is híven teljesítették. Mert ügyelniök kellett arra, hogy mindenik tartón (dexamene) fedőlap legyen; hogy tulajdonosa azt be ne temesse; sőt a régebben beföldeltek kitakarítását is el kellett rendelniök. Ellenkezés esetén 100 drachma volt a büntetés egy-egy cisternáért. Szomszédok közt felmerülő pörökben a kártérítési összeget az astynomoi hajtották be a károsult javára.

«A nyilvános *latrinákról* és arról, hogy csatornáik fedve legyenek, az astynomoi gondoskodjanak.» Itt az írás megszakad. Mennyivel előnyösebb képet nyújt ez a királyi törvény Pergamon városi műveltségéről, mint a már nem is szabad *Athénéről* az a Kr. e. 320 19-ben Demades indítványa alapján hozott néphatározat, mely minden látszat szerint csak egy bakchikus ünnep ötletéből gondol a Peiraieus piacának és útjainak tisztaságára (Dittenberger, Syll.² II. 600).

6. Politika.

A *politikai szabadság* árán vásárolta meg a hellenistikus város a maga műveltségét. Annak a szabadságnak némi lekicsinylése által lett a modern tudomány is fogékonnyá a hellenismus pozitív értékelésére.

A vezetésre hivatott német tudományban a porosz *Droysen* volt az, a ki elsőnek fordult élénk érdeklődéssel a mi nagyterületű birodalmaink felé, mert a katonai és politikai vállalkozások határtalan lehetőségeit látta, fedezte föl bennök. Nem függetlenül az imperialismus gondolatától.

fredericianus emlékektől (utóbb a porosz politika történésze lett) örömmel üdvözölte a hellenismusban azon új kor eljöttét, a mely a tespedő polisok helyett születő új világokra és ezek merész igazgatóira tereli a figyelmet. N. Sándor alakja megint szépségének és dicsőségének teljes fényében tündökölt, akár mint ama regényszerű elbeszélésekben, melyek az ókortól kezdve hirdették nevét és tetteit; erkölcsi eltévelyedések, a szenvedély val kitörései nem ejtettek foltot a napon (Geschichte Alexanders des Grossen mint a Gesch. d. Hellenismus I. kötete, 1833.). A diadochos-ok kora mint Gigasok harcza rajzolódott le az olvasó emlékében, a hol még a czéltalanság és sikertelenség eseteiben is kárpótolt a látvány, melyet félelmesen erős egyéniségek megnyilatkozásai mindenkor nyújtanak (II kötet. Geschichte der Diadochen, 1836.) Az individualizmus nagy ideje, a pogánykor renaissance-a támadt fel újból Droysen elbeszélései és képei által, a lovagiasság és kegyetlenség, az erkölcsi durvaság és magas szellemi lendület ki nem békített ellentétével egyetlen személyben. És a nők, az Olympias-ok és Kyane-k, nem mások, nem kisebbek, nem jobbak vagy rosszabbak mint a férfiak. Mérhetetlen uralomvágy, mindenre kész akarat hatja át az egész kort vezető személyeiben, s nyomukban a régi helyett új rend keletkezik, teljes átértékelésével az eddigi értékeknek. Hogy az új hatalmak és eszmék halált hoztak a görök polisok függetlenségére és a görög állami élet legbecsesebb eredményére, a souverain polgárságra?! Keveset jelentett ez. midőn a változott világrend egyszersmind mindannak is hadat üzent, a mit Droysen a megvetés mozdulatával a «*Kleinstaaten*» szavába sűrített.

Ha nem is tagadhatja, hogy valamikor hivatást töltött be az életteljes görög *particularismus*, végül mégis csak az lett nézete szerint az igazi «panhellen nyomorúság» (I. 1². 10). A későbbi görögség legjellemzőbb vonásai és szokásai között a zűvödést, irigységet, szomszédharcokat emlegeti, a makacs kiskörű élet (Kleinleben) széthullását és ziláltságát (u. o. 12). Mintha a kis térhez kötött állandó élés természetes következményeinek venné mindezt, mert

abban «minden kicsiny nagyknak és minden nagy kicsinynek látszott» (30). Mintha szerinte idővel szükségkép úgy kellett volna elkövetkeznie, hogy a kis polisok demokratiái elkopjanak, elrongyolódjanak; a polgárság fecsegő, hazafiatlan, banausikus csőcselékké süljedjen (34), s hogy a nyugtalan, forrongó, elvadult elemek zsufoltsága csak az új kornak bekövetkezése által nyerhessen teret és alkalmat más feladatokra, meggyógyulásra (45). Ily felfogás a rajongást a múlt ideáljaiért csak kicsinyes makacsságnak, hamis célok kergetésének tarthatta; csak ilyennek a lelkes küzdelmet a kis és legkisebb közösségek autonómiájáért, a személyes szabadság és politikai függetlenség követelményeit (28).

Droysen újszerű nézetei addig nem ismert területeket nyitottak meg a tudománynak. De ez oldalról csak manapság, csak a gazdag felirat- és papyrus-leletek által vált Droysen munkája igazán gyümölcsözővé; mint annak idején magának a történetnek, most a történetkutatásnak súlypontja Ázsiába és Egyiptomba vándorolt. A közvetlen hatás a *politikai értékelésekben* és felfogásban mutatkozott, a mely mintha a mai napig kelleténél többet tartalmazna Droysen szelleméből. Azon küzdelem megítélésében, melyet Athén a makedon túlerővel folytatott, a görög ügygyel sympathizáló álláspont véglegesen egy makedon-poroszba csapott át (a párhuzamot Droysen maga vonja meg: III, 2^a, 157. köv. l. Drerup nem régen megjelent könyvében: *Aus einer alten Advokatenrepublik*, 1916, e párhuzam a világháborúval összefüggésben nyer kissé mesterkéltebb alkalmazást). Érdekes e tekintetben a Droysen előtti *Niebuhr* nyilatkozatait azokkal egybevetni, a melyek a mai görög kutatás egy oly markáns egyéniségének gondolatait árulják el, minő *Beloch*. Niebuhr, kinek pedig mint római historikusnak volt érzéke a politikai nagy tér iránt, még teljesen a classikus szempontot képviseli. *Demosthenes* a legnagyobb hazafi, egyike a legnagyobb szervezőknek, a legszebb látvány, mit emberi nagyság nyújthat: valaki, a ki a végzettel viaskodik (*Vorträge über alte Geschichte*, II. 336. köv. l.); evvel ellentétben a makedon hatalom még N. Sándor képében is igen

erélyes kritikára indítja, a világhódítót a magánerkölcs szempontjából itéli meg, s ez úton nagyon kevésbé előnyös eredményhez jut végső leszámolása (419: Ohne die Declamationen zu theilen, die so häufig gemacht sind, bekenne ich mich unbedingt zu einem höchst ungünstigen Urtheil über ihn). Mennyire más felfogás és hang, mint a modern tudományé, Beloché. Fülöpnél nagyobb államférfiú sohasem ült a trónon (Griech. Gesch. II. 485); Demosthenesből viszont teljesen hiányzott a képesség az erőgyűjtés politikáját megérteni, okvetetlenkedő oppositíóval nehezíti a kormány állását, Fülöp ellen energikus háborúra tüzel, mert — s ez a mert a historikus érvelési sorával szemben teljes elégtételt ad a politikusnak — előbb, mint sokan mások, benne látta Athén legnagyobb veszedelmét (u. o. 505). Egyik helyen Beloch Demosthenes «localpatriotismusáról» beszél (545). Tudtommal e fogalom részt jelent az egésznek körén belül; Beloch — úgy látszik — Athént gondolatban már Chaironeia előtt Makedonia függelékének tekintette. A hatalmi historizálás görög-makedon kérdésen túl a római erőnek behódoló hellenségre is alkalmazást nyert. *Mommsen* Droysentől inspirált hangon beszél görög «Kleinstaaterei»-ről, midőn az acháj szövetség halálküzdelmét vívja, s a Korinthos pusztulásához fűzött elmélkedésben végül is megelégedésének ad kifejezést, hogy az alsouverainitás zavaros, káros állapotának a római kard egyszer s mindekorra véget vetett (Röm. Gesch. II.¹⁰ 49).

71 után az *elmélet* is segítségére jött a historiának. A *berlini* egyetemen *Treitschke* csatlakozott a történészekhez (Droysen is ott tanított 1884-ig), s fejtette ki hallgatói előtt a nagy és kis állam különbségét (Politik I. 41—49). Minthogy az állam hatalom, valami tagadhatatlanul nevetéséget talál minden kis államban. Nemzeti önértetet és büszkeséget csak a nagy állam fejleszt, már pedig az a jele egy nép erkölcsi kiválóságának. Evvel szemben a kis államok polgárait a kirótt adókat latolgató materialismus jellemzi (?), s ők kisszerű viszonyaik, sógorság-rokonság miatt még magokkal szemben sem tudnak igazságosak lenni. Nagy államok gazdasági fölénye kétségtelen, de normális tünetként

az irodalmi és politikai fejlődés magassága is egybeesik. Költészet-művészet mesterművei nagy nemzetiségek talaján keletkeztek. Előnyököt-hátrányokat összemérve szükségkép azon eredményhez kell jutnunk, hogy a nagy állam a kicsiny-nyel szemben a nemesebb hajlamú. Treitschke ötleteiben a kicsiny és nagy fogalma nem fedi a kis- és nagyterületét. Kevés téren is képzel relativ nagy hatalmat, s Athénét csakugyan ilyennek tartja. Szemeiben nagy és kicsiny erőt, illetőleg gyengeséget jelent: államról lévén szó, az akarat feltétlen érvényesítését, illetőleg megalkuvást. De azért a két szempont bizonyára sok esetben összeesik, a nagyobb területtel rendelkező lesz többnyire a hatalmasabb állam, s *Ratzel* elmélete, melynek ismertetését tájékoztatóul és további kritika tárgyául fejtegetéseim élére helyeztem, lényegében nem is egyéb, mint általánosabb, rendszeresebb, tudományosabb megállapítása annak, a mit a politikai intuitio már előtte úgy látott, úgy érzett.

Az egész ügy, melyet a német tudomány a «*Kleinstaaterei*» szavába foglalt össze, revisióra szorul. Nagyhatalmi érdekeltség, politikai érzelmek nélkül tegyük fel a kérdést: Vannak-e a kisterületű államnak csakugyan olyan politikai sajátosságai, a melyek a kis térrel közvetlen összefüggésben vannak, s ha igen, polgárainak jellemében, a maga alkotmányában miként nyilatkoznak meg azok? A külső hatalmat s annak közelebbi-távolabbi következményeit mellőzzük; ez sok tekintetben a földrajzi, s az ettől meghatározott politikai helyzetnek a kérdése a területén kívül.

A polisnak kijáró nagyságot elég világosan határozza meg *Aristoteles*: szemmel jól áttekinthető, hanggal jól átható legyen (eusynoptos; «mert túlságosan nagy tömegnek miféle hang elégséges, hacsak nem stentori?» Pol. 1326 b.). Annyit jelent ez, hogy mindenki mindent lát, mindent hall; bizonyos értelemben mindenki mindenkinek ismerőse. Utóbbi következményt *Aristoteles* a jól kormányzott állam előfeltételének tekinti; a népbíróóságok igazságos ítéletét, a hatóságok helyes megválasztását szerinte csupán az ismeretség garantálhatja. Mint látjuk, a *tömör együttléléstől* a görög philo-

sophus ép az ellentétét reméli annak, mint a mitől Treitschke fél. A szűk térre sűrített lársadalmi élet tényleg nem is jár feltétlenül és egy irányban meghatározott erkölcsi következményekkel. Hasonlatot használva azt mondhatnók, hogy a görög polis olyan volt, mint a modern nagyvárosok bérkaszárnyai: ezek a jóbarátság és ellenségeskedés, a kölcsönös támogatás és a rossz indulatú pletyka kifogyhatatlanul gazdag tanyái. Már Hesiodos nem azért emlegeti a rossz szomszédságot, mintha jót nem tudna elképzelni. Legfőlebb nagy általánosságban állíthatnók, hogy személyek és viszonyok objectív megítéléséhez némi távolság a legtöbb esetben kívánatos, s hogy ennek következtében a lélek subjectív jellegű megnyilatkozásaira a görög polis kínálkozó hely lehetett. *Freeman* azon méltányosan okos elmélkedésében, melyet a nagy és kis állam összehasonlításának szentel (*History of Federal Governement* I. 37 köv. 1.; a *Comparative Politics* hasonló tartalmú fejtegetéseit nem ismerem) némi plausibilitással állapítja meg a kis állam hátrányául, hogy benne a *pártszenvedély* nagyobb és tartósabb, a polgárvillongások elkeseredettebbek (60). A demokraták és oligarchák véres küzdelmeire gondol a Kr. e. 5. század görög polisaiban. De azért meg kell engednie, hogy e szempontból nagy űr választja el Athént Korkyrától, s hogy utóbbinak elvadult forradalmi állapotait nem lehet valamely általános sajátság bizonyítására felhasználni. A kulturális állapotoknak, a kisebb erkölcsi fejlettségnek is szerepe lehetett a kis görög államok polgárháborúiban, s hol a mérték, melynek segítségével már most e különböző tényezők járulékát ki tudnók számítani? A pártszenvedélyt, sőt ennek nagyfokú eldurvulásait a mi modern nagy államaink is ismerik; itt legfőlebb azt lehetne különbségként észrevenni, hogy míg nagy területen ama szenvedélyek alkalmi kitérései egyes helyekre vannak localisálva (nagyvárosok, pártgyűlések, parlament), kis államot diffusabban tölthetnek el a maga egészében. Nagyterületű állam is nyújt módot a tömör együttélésre; ép a nagy államterület foglal igazán nagyvárosokat magába, s ezek, ha a szabad politikai

élet centrumai, a szenvedélyek kibontakozása szempontjából ugyanazon alkalomszerűséget jelentik, mint a városszerű kis államok. Nem, nekünk nyomósabb okokkal kell előállnunk, ha a különbséget kis és nagy állam *fejlődése* és ezáltal meghatározott karaktere között lényegesnek akarjuk feltüntetni.

Szoros együttélés elősegíti, hogy az egyesben a *politikai önrendelkezés* vágya fölébredjen. Teszi azt először azért, mert közelebb hoz a hatalom birtokosaihoz, s evvel az ismeretlenség mysteriumát megszünteti; de elősegíti positiv módon is azáltal, hogy assimilál, egyenlőséget teremt, alapot az egyenlő érvényesülés jogi követelményére. Természetesen, mint minden külső tényezőnél, itt sincs kényszerű hatásról szó; a sűrített élet csak előfeltételét adja meg a politikai szabadságnak egyéb bensőbb okok megnyilvánulását támogatva, nem idézi azt egyszerűen elő. Szabadságra nem való népek századokig élhetnek zsarnokaik színe előtt, s nem gondolnak helyzetük megváltoztatására. Hogy magának az assimilatiós folyamatnak megvannak át nem hágható korlátai, azt görög államokban a társadalmi rendek nagy száma bizonyítja. A polis az idegent nem olvasztotta végleg magába; a rabszolga a legszűkebb családi körben sem változott szabad emberré. De viszont a nagy terület egyenesen gátolja a politikai szabadság kialakulását, mert eltávolít a középponti hatalomtól, emberek közti kapcsolatokra nem ad kellő alkalmat, s mert kibékít ugyan ethikai és társadalmi különbségekkel, de különbségeknek hagyja meg azokat, nem tesz hasonlóvá, nem egyenlősít. A hol egyenlőségi és szabadsági törekvések keletkeznek, ott azoknak eo ipso helyi góczpontjuk van, s ez eo ipso sűrűbb érintkezést megengedő kis terület. *Stadtluft macht frei*: mondották a középkorban, s e mondás a szabadság apró szigeteire utalt a maga rögéhez kötő anyafölddel szemben. Az ókori szabadság természetes helye a polis volt, a mely a fejlődésének szabott irányzatnál fogva előbb-utóbb *demokraciát* jelentett. Már az oligarchia átmenet volt hozzá; egy ember rendelkezését többeké váltotta fel, hogy végül az összesek igényt támaszszanak reá. A hol múltó formában tyrannis je-

lentkezik, ott ez hatalmi czéloknak megnyert népakaratról tesz tanuságot. Bennünket, midőn a nagy és kis terület politikai következményeiről elmélkedünk, különösen azért érdekel a polis demokrátiája, mert intézményei, melyek a képviseleti rendszer szüksége és gondolata nélkül személyes részvételt követeltek, a legkisebb térre szorított és a legconcrétebb értelemben vett államegész megnyilatkozására adtak alkalmat, az agora gyűléseire, a *tömeg* szerepére.

Természetesen nem ez az a hely, hol részletesen számot adhatnék arról, hogy okvetlenül minő jelleget kellett öltenie ama politikának, melyet egy népgyűlésező tömeg akarata irányított. Nincs itt mód tömeglélektani fejtegetésekre, a tömeg szerepének bemutatására az egész állami életet átfogó jelentőségében. De a kis demokráciák e legszemélyesebb politikájáról szólva egyik vonását különös nyomatékkal akarom kiemelni, mert nemcsak jellemző, de mert szempontokat nyújt az ilyenfajta kis államok helyes megítélésére. Egyéni akarat állhatatosságával és következetességével szemben a tömeg akarata rendkívül *labilis*, rövid időn belül változó. A tömeg ugyan lényegében mindig ugyanannak marad, ugyanazon lélektani törvények keretei között nyilatkozik meg; de hangulat szerint lényegének más-más vonásai nyomulnak előtérbe. Jóra-rosszra, nemesre, aljasra, okos ügyre és ostobaságra egyaránt kapható. A légtöbb a vezetéstől függ, olykor nem is a vezető személyes tulajdonságaitól, mint inkább a demagógia koronkint módosuló karakterétől. Athénben a nyilvános élet nagy kárára szorították le az 5. század strategosait a 4. század ügyvédjei a közszereplés színteréről.

Nem méltányos dolog, a tömegeselekedetek ingadozásaiért elsősorban magát a tömeget felelőssé tenni; a főhibás az alkotmány, mely ilyen bizonytalan alapra fekteti le az állam sorsát. A mit historikusok népek jellemzésére megszólásként mondanak, az nagyon sok esetben tömeget egyformán jellemző sajátosság; a «hálátlan, megbízhatatlan, nyugtalan, folyton újat kereső» athéni népnél e hibák és hiányok nagy részét bizonynyal a tömegjelenségek rovására kell

irnunk. Népek fejlődésénél, szokások-erkölcsök változásánál sem szabad szempontunkat figyelmen kívül hagyni; a mit a történészek a görög polisok folytatólagos romlásáról constatatnak, az sok esetben a változott *politikai fekvés* által befolyásolt tömegjelenségek természetes következménye. Magára hagyva vagy szomszédos kis államok æquilibriumában a tömeg más feltételek között, s így másként tanácskozik. határoz, mint midőn egy fölényes külső hatalommal folytat küzdelmet. Az ingadozásnak, mely egyébként is jellemzi. most fokozott mértékben kell jelentkeznie; az érdekek és vélemények megoszlása a legnagyobb ellentéteket: a tette kész felbuzdulást és a gyáva meghunyászkodást, a férfiatlan hízlegést egyaránt érthetővé teszi körében.

Tehát kisterületű államban a számára kimért fejlődés bizonyos fokán primér jellegű politikai tömeg, a polgárok összessége lesz az uralkodó; ez adja meg az állami intézményeknek, a nép magatartásának, politikájának karakterét; ez a tömegpsychologiai meghatározottság fogja a kis államot a nagytól elsősorban elválasztani. Mert természetesen nagy területű államban tömeguralom oly értelemben és fokon mint a kicsinyben el sem képzelhető. A hol itt a képviseleti rendszer nem alakul ki kényszerű módon, ott legfőlebb csak ritkán, nagy időközökben hívhatják a polgárok összességét tanácskozásra (az aitol szövetséges állam évenként kétszer tartott népgyűlést), s evvel karöltve a befolyás is gyengül. melyet a politikai tömeg az egész állami életre gyakorolhat. A modern nagy államok parlamentje is tömeg; de tagjai számánál, összetételénél, hatásánál fogva mégis csak más természetű, mint a görög ekklesia. A nagyvárosi tömeg nagyterületű államban is jutbat döntő szerephez; de kivételesen, forradalmi állapotokban, legális keretek nélkül. A kisterületű demokratia politikáját a tömeg állandó tényezőként és intézményes formák közt határozza meg. A mit a német tudomány a «Kleinstaaterei» fogalmába foglalt össze, annak magyarázatát legalább lényeges erkölcsi részében és a mi a görögséget illeti — a tömegpolitikában találtuk meg; tétlenség, fecsegés, civódás, rágalm az örökös együttülésezés és

vitatkozás természetes járuléka. — Magyarozatát találtuk meg, de vajon igazolását-e? Bármily sötéteknek lássuk is a tömeguralom következményeit, eredetét és megnyilatkozásának feltételeit egy pillanatra sem lehet felejtenuk. A görög demokratia a szabadság levegőjében született meg és a szabad politikai mozgás látszatát a polis csak addig az időpontig fogja föntartani, míg polgárai népgyűlésekké verődhetnek össze és bármennyire megszorított ügykörben és lefokozott competentiával még mindig szónokolhatnak. A tömegtanácskozás bizonytalanságaival együtt a szabadság is meghalt, midőn az ekklesia rágalmi helyett a római imperiumnak szóló acclamatiók hangzottak föl. Ha ezentúl az agora az ellenkezés zajától hangos, többé nem törvényhozó testület szavaz és határoz, hanem felelőtlen nagyvárosi csöcselék lázong és dobál köveket (l. a mit fönn a nagyvárossal kapcsolatban mondtunk). A görög kis állam elsősorban saját polgárait nevelte nagyra a politikai önrendelkezés iskolájában (Freeman); de azután tanítását, példáit tovább is adta — ha nem közvetlenül, úgy mint történeti tanulást — az eljövendő nemzedékeknek. És az athéni népgyűlés jobb napjaiban nemcsak az önfegyelem, de a lelkes egyetértés, hazafias áldozatkészség legszebb példáit is mutatta.

7. Civilisatio és cultura.

A hellenistikus birodalmat mint *civilisatio* megteremtőjét és terjesztőjét mutattuk be. Azzá lett nagy terjedelménél fogva mintegy önkéntelenül. Állami szükség követelte a jó utakat, a gyors hírszolgálatot, a postát. Hatalmas állami birtokok nyújtottak alkalmat a nagystilű gazdálkodásra: folyók szabályozására, lecsapolásokra, intenzív földművelésre, a kincstári jövedelem fölött gondosan őrködő közigazgatásra. A nagy állam teremtette meg az igazi nagyvárost sok emberével, világforgalmával; míg az állam és város szétválasztása azon municipális feladatok teljesítésére adott időt-módot, melyeket utcákkal, épületekkel, nyilvános intézményekkel szemben a tisztaság, a kényelem, a nagyvárosi luxus támaszt.

Hogy a *civilisatio* e fokozatos terjedésével karöltve a legtágabb értelemben vett *technika* is mindenütt haladást mutatott, azt nem fejtegettem ugyan, de magától értetődő. *Diels* kedves könyvéből (*Antike Technik*) rövidesen meggyőződhetünk, hogy a hadi gépek kora valójában a hellenismus idejével érkezett el és hogy a Heron-féle mechanika csodái régibb alexandriai találmányokhoz vezetnek (Ktesibios), melyek közt a tűzifecskendő, a különféle automaták, a hodometer (mai taxameter) sem hiányoztak. Politikai szabadságon kívül mit tud a *civilisatio* mind e vívmányával szembe a független görög kis államokhoz, a polishoz kötött élet helyezni?

A német gondolkozásnak becsületére válik, hogy különbséget szokott tenni *civilisatio* és *cultura* között, sőt bizonyos ellentétben szereti e fogalmakat látni (így legutóbb *Thomas Mann* is a német és entente-gondolkozás között vont párhuzamban: *Betrachtungen eines Unpolitischen*, 1918). A meghatározások természetesen nagyon különbözőek; de a szavak eltérése mögött is könnyű észrevenni az alapfel fogás közösségét. *Civilisatio* mindig valami külszerűt, anyagit jelent, ha culturán a bensőt, a lelkit akarjuk érteni. A lelkiség szűkebb körén belül: könnyen átvehető pozitív ismeretet a *civilisatio* közvetít a *cultura* lassan felhalmozódó készségeivel szemközt. Idegenből elsajátított műveltség *civilisatio*; csak helyhez kötött hagyományból keletkezhetik *cultura*. A finomúlt élet külső követelményei: technika, luxus, jó modor a *civilisatio* körébe utalnak; *cultura* az érzés- és gondolkozásmód intimebb formái között nyilatkozik meg. Tudomány és irodalom (utóbbi mint ismeretterjesztés, szórakoztatás, ügyesség) a *civilisatio*hoz, maga a nyelv és a művészet a *culturához* áll közelebb (megélni egyikük sem tud kettejük támogatása nélkül). Népszerű világnézetet a *civilisatio* terjeszt, messzi túl keletkezésének határain; egyéni bölcsészet a *cultura* legmagasabb foka.

A hellenismusnak az volt a rendeltetése (ha czélt látunk a dolgok egymásutánjában), hogy a görög *culturát civilisatióvá általánosítsa*. E fejlődés eredményeképen különálló

jelleget ölt a positiv ismeretek keresése, a tudomány; előző idők ötletei, első kísérletei rendszerekké szélesednek iskolák tudatos munkájában. Az egyéni philosophiákat a stoa, az epikureizmus vagy skepticismus általánosságai váltják fel. A költészetet az irodalom (az írni tudás, a próza) szorítja háttérbe; a közvetlen látásra és hallásra szánt költői alkotásokat, az athéni drámát, a nagy olvasóközönségeknek készült regényes elbeszélések. Nyelvben, képzőművészetben a forma uralkodik: mindkét téren a művészek helyett a virtuózokat illeti meg az első hely, a legnagyobb figyelem. A kor egész társadalmi és erkölcsi felfogásában az általános emberinek irányába mutat. Ha szabad különbséget tennünk a cultura talajából előbukkanó és ezen megmaradó, és azután egy minden külön cultura jogosultságát elvben tagadó nemzetköziség között: a hellenizmus *internationalis* azon *kosmopolitizmussal* szemben, mely már az előző idők gondolkozásából sem hiányzott (v. ö. *Wendland* tömör összegezésein és *Kaerst* fejtegetésein kívül mindenekelőtt *Droysen* pár soros pompás jellemzését: III². 2, 177).

Van ezen egész fejlődésnek valamiféle köze kis- és nagyterületű államhoz, kis vagy nagy területhez egyáltalán? *Cultura keletkezése mindig kis területen történik*, s annak továbbadása, átvétele culturátlan vagy merőben idegen culturájú területen eo ipso civilisatiót jelent.

Cultura mélység. Épenséggel keletkezésében sem tartalmát, sem híveinek körét illetőleg nem lehet széles kiterjedésű; nem a felületen, kis téren belül a mélybe dolgozik. Gyarapodásának feltételei részben azok, melyeket a szabad politikai életnek kialakulásáról beszélve már szóba hoztunk; hisz maga a szabadság követelménye is, következménye is a culturának. Az emberek bizonyos homogeneitása szükséges ahhoz, hogy közöttük a szellemi élet magasabb lendületet nyerjen; nyelvben, szokásokban, érzés- és gondolkodásmódban megnyilatkozó nagyobb közösség nélkül nincsen cultura. Nagy terület már csak azért is ellensége egységes cultura keletkezésének, mert a rajta mutatkozó különbségek és ellentétek nehezebben egyenlíthetők ki. Azután kis hely jól

körülírt kevés feladat elé állítja az egyént; míg a nagy tér arra csábít, hogy szemeink a bizonytalanba, a határozatlanba révedezzenek. A cultura fogalmához kapcsolt tökéletesedés feltétele az, hogy válogassunk, figyelmünket némi kizárólagossággal a megválasztott cél felé irányítsuk, munkánkat újból és újból megismételjük; cultura ismétlés és traditio. Ezen intenzív munkásságot a kis térre sűrített élet a maga lezárt horizonával, de annál közvetlenebb és gyakoribb érintkezéseivel mindenkép elő fogja mozdítani. Itt, ilyen körben az öntudat kifejtettebb, az érvényesülés vágya fokozottabb, a versengés élénkebb, a példa ragadósabb. Városi élet szokta a culturát megteremteni a vidék viszonylagos kulturátlanságával szemben. Modern culturánk alapjait egy feszültségig condensált élet küzdelmei árán a görög *polis* fektette le.

Athén igazi culturperiodusa 150 évig tartott: Aischylostól Aristotelesig, kit bölcsészetének tudós jellege már félig a hellenistikus korba utal. A polis műveltsége -- ha az idő rá elérkezett -- gyorsan szökik virágba és hamarosan hervad el. E culturperiodus egyszersmind Athén *politikai* emelkedésének és a hanyatlás kezdetének ideje. Mindazonáltal óvatosaknak kell lennünk, ha állami hatalmat és culturát egyenes viszonyba akarunk hozni. A történeti analogiák nem hiányoznak Athénhez (Augustus Rómája, az erzsébeti korszak Angliában, a francia irodalom XV. Lajos alatt), de a történeti elleninstantia sem (Goethe Németországja). Fejedelmi kegynél vagy a kormány bőkezűségénél bizonyára többet jelent a mindent felemelő jólét és optimismus, mely a haza boldogulását kíséri. De bőség, kényelem anyagiassá is tehet és a diadalmi mámor ritkán üti meg a művészet igaz hangjait. Talán boldog politikai korszakokban inkább az a negatív jellegű körülmény befolyásolja a culturát előnyösen, hogy a szellemi életnek azon materiális feltételeket, melyekre mint minimumra gyarapodásának okvetlenül szüksége van, s így egyszersmind az azoktól függő erkölcsi atmosphærárt, *nem* kell nélkülöznie.

Allam és cultura mindenesetre közelebb állottak egymás-

hoz a polis falai között, mint állanak a nagyterületű modern államban. Nemcsak azért, mert kis helyen könnyebben érintkeznek egymással az életnek különböző megnyilatkozásai, de fejlődési okoknál fogva is. Ott állam, vallás, művészet sokszor alig szétbontható egységet alkottak, nem úgy, mint a differenciált mai időkben. A drámai előadások sikeréhez a karfalszerelők (choregosok) hazafias áldozatkészségére, az egymással versenyző osztályok (phylek) igyekezetére, a közönség vallási hangulatára eredetileg nem volt kevésbé szükség, mint a költői inspirációra. Ha a tragikus költészet alkotó ereje a Kr. e. 4. században elapad, úgy ennek nem utolsó sorban a megváltozott állami és társadalmi élet az oka: a hazafias áldozatkészség, a polgári igyekezet, a közvetlen vallásosság meggyengülése.

Az athéni cultura nagy századát bizonyynyal nem az athéni *birodalom* teremtette meg; de azért a hatalmi és területi terjeszkedést mégis csak hozhatjuk azon culturával valamiféle pozitív összefüggésbe. Ennek *előterét* tette nagyobbá; a tért, a honnan az jelenében idegen elemeket vett fel belső feldolgozásra és a hová a feldolgozott anyagot a vérkeringés közvetlen útjain adhatta tovább. Cultura kis helyen keletkezik; de ennek nem szabad *isoláltan* maradnia, hogy cultura létrejöhessen, és épenséggel nem maradhat meg annak, ha az a rendeltetése, hogy culturális középonttá legyen. Magára hagyva minden élet elszenyved; a cultura is rászorúl a környezet éltető érintkezéseire, kapcsolataira. Ezek határait ugyan nem a politikai határok szabják meg; de viszont utóbbiaknak a cultura szempontjából is annál nagyobb a jelentőségök, minél kevésbé kialakult valamely korban a nemzetközi érintkezés. A mit Goethe művészete már nélkülözhetett, a nagyterületű államot, azt az athéni — legalább a megnagyobbodottnak formájában — még megkövetelte. A mi nélkül azonban egyikük sem képzelhető, az az egész görög és német népnek nyelvben, érzésben, gondolkodásban fokokonként összerázódó culturális egysége.

Az athéni cultura három irányban teremtett halhatatlant: a nyelv művészetében (költészetben, szépprózában), a szobrászat-

ban és a philosophiában (Thukydides a gondolkozó és költő összetétele). Droysen szerint egyoldalú pædagogiai szempont kötötte le hosszú időn keresztül a történeti érdeklődést az athéni culturához (Gesch. d. Hell. III², 2, 272 = Kleine Schriften I. 303). Minden pædagogian és alkalmazáson felül az örök értékek jogczimén fog az athéni cultura a görög élet összes megnyilvánulásai közül legelső sorban érdeklődést követelni. Túlzás volt a hellenismus elhanyagolása; meg nem látása annak, hogy mint a görög szellem továbbfejlődése a régi mellé újat is hozott; de túlzás lenne — a helyes történeti értékelésnek szem elöl tévesztésével — a két kor helyét figyelmünk körzetében megcserélni. A tudományos kutatások tárgya az anyaggyarapodás esetlegességei szerint is módosulhat helyenkint és időközönkint; de a tudományos kutatásnak a változó külszerűségek fölött vannak változatlanul magasabb szempontjai is.

Az *attikaiban* érte el a görög nyelv fejlődésének tetőpontját; az attikai lett — nem az athéni birodalom befolyása nélkül (Wackernagel, Die griech. Sprache, Kultur der Gegenwart I. 8², 303) — a hellenistikus köznyelv (a koiné) alapjává. Az attikai próza marad a kanon az asianismusnak időnkint felbukkanó kísérletezéseivel szemben. Az attikai nyelvnek alkotásai csak utánozhatók, újból elő nem teremthetők, mert keletkezésük helyéhez vannak kötve. Minden cultura ilyen helyhez kötött, eredeti, a mi azután jellemének legapróbb vonásaiban is megnyilatkozik; csupán a civilisatiót lehet változatlan egyformaságban továbbítani. Még a *sokratesi* bölcsészetnek is egészen athéni a levegője; a piaczon, a műhelyekben, athéni társaságokban vagyunk, s ezek ügyesbajos dolgain keresztül jutunk csak el az általános gondolkozás kérdéseire. A cultura a concretumból vezet az általánoshoz; kész ismereteket — ha kell dogmát — a civilisatio nyújt. Az idegen hatást — mondtuk — az eredetiség nem zárja ki, sőt bizonyos mértékig követelmény, hogy a helyi culturát az idegen gyarapítsa. A sokratismus a sophisticával ellentétben bontakozott ki a maga igaz valójában, s a görög dráma Homeros nélkül el nem képzelhető. Görög

tragédia-komédia az athéni intézmények közt nagyraőtt és azok jellegét mindenkorra magán viselő költői műfaj. A poéták nemzedékről-nemzedékre ugyanazon mythosokkal, mythikus személyekkel, vallási és erkölcsi kérdésekkel foglalkoztak; a szünetlen ismélés nemcsak a költői felfogást mélyíti, teszi a finomabb eltérésekben változatossá, de a közönség érzékenységét is fokozza; hagyomány alakul ki, melynek azonosságán keresztül is áttetszik a környezet, a polis fokozatos fejlődése. Imént a cultura előteréről beszélünk. A nemzedékenként felvonuló multat, azt, a mi a culturából el nem vész, mert a fejlődés egymásutánjában sorakozik a jelenhez, a cultura *háttérének* lehetne nevezni. A háttérben lassankint felszaporodó munka nélkül nem lenne cultura, s annál kevésbbé annak folytatásaképen civilisatio — hellenismus.

* * *

Culturához kis tér is elegendő, ha csak az itt kibontakozó sajátos élet a fejlődés legmagasabb fokát el tudja érni. Nekünk kis nemzeteknek nagy megnyugvásunkra szolgál e megismerés. Ha részt nem is vehetünk a civilisatióknak nagy térhez kötött közvetlen munkájában, nincs akadálya annak, hogy értékesebbet, sajátos culturát ne teremtsünk, a mely egyenlő érvénynyel lép a többiek mellé, s melynek elemei végül az emberiség közös tárházát, a civilisatiót is gyarapíthatják.

Kolozsvár, 1919. jun.

HORNÁNSZKY GYULA.

SZENT ISTVÁN TÖRVÉNYEI ÉS A LEX BAJUVARIORUM.

A XI. és XII. századokból fenmaradt törvényeink külföldi vonatkozásainak kutatása már 1741-ben veszi kezdetét.¹ Nem szakad meg a folytatás azóta sem irodalmunkban, mindazonáltal teljesen befejezettnek és minden irányban lezártnak a vizsgálat még ma sem tekinthető. Az alábbiakban röviden utalni fogok arra is, hogy nem csupán egyes törvények átvételében vagy szövegrészletek egyezésében és rokonságában kell keresnünk és forrásaiban nyomoznunk a nyugati hatást, hanem például azon egyházpolitikai irányzatban is, mely Szent István törvényeiben és korának más emlékeiben felismerhető. Az eddigi kutatás túlnyomóan az idegen befolyásnak külsőleg szembetűnőbb módjára, a szövegekölcsönzésekre fordította figyelmét. Habár egyes részletek tüzetesebb felderítése körül, mint látni fogjuk, még akad tennivaló, mindazonáltal a feladat ezen oldalát tekintve. Szent István törvényeinél ma már kielégítő és minden valószínűség szerint végleges eredményekre lehet rámutatnunk.

Megállapíthatjuk többek között, hogy három külföldi törvénykönyv, illetve törvénygyűjtemény kétségtelenül ismeretes volt Szent István törvényeinek szerkesztője előtt. a mennyiben művére szövegegyezésekben kimutatható hatást gyakorolt. Kettő ezek közül, u. m. a *847-ben tartott mainzi provincialis zsinat határozatai* és az u. n. *pseudoisidori gyűjtemény* az egyházi törvényhözás terén mozognak, míg a harmadik, a szomszéd német törzs *Lex Baiuvariorum* néven ismeretes törvénykönyve vegyesen tartalmaz egyházi

¹ C. Péterffy, *Sacra concilia. Posonii 1741. I. 6. 1.*

és világi intézkedéseket. De Szent István törvényei mellé állítható még annyiban is, mivel mindkettő a nemzet életét szabályozó ősi szokásnak és új intézkedéseknek első írásbeli feljegyzése.

Külömbsegről beszélhetünk azonban a két törvényhozási mű keletkezésére és ennek körülményeire vonatkozó ismereteink tekintetében.

Alig találunk a magyar történetkutatók között nézeteltérést aziránt, hogy a Szent István neve alatt ránkmaradt két törvénykönyv közül az első, mint a királyság megalapításával kezdődő reformtevékenység egyik legszükségesebb mozzanata, mindjárt a koronázás körüli időben, a XI. század elején keletkezett,¹ míg a második, mely nem annyira külön, önálló törvénykönyvnek, hanem, mint belső okokat mellőzve, már rövidege, a bevezetés hiánya és törvénycikkeinek igénytelenebb fogalmazása is mutatják, inkább csak kiegészítéseket és módosításokat tartalmazó későbbi pótlásnak, az első könyv *addenda et corrigenda* szavakkal jellemezhető függelékének tekintendő — a szent király életének végső éveiben, alighanem 1031 után jött létre.² Egykorú, közvetlen adatok hiányában,³ pusztán tárgyi okokból meg-

¹ Így adja elő a nagyobb Szent István-legenda is (c. 9.), melynek e helyéből Karácsonyi (Szent István király élete 1904. 47.) egy elvesztett törvénykönyvre következtet. Erre azonban nem elegendő alap a «*nemo inimicum sine iudicium examinatione lederet*» részlet, mely egyszerű paraphrasis a megelőző «*nullus alium hostiliter invaderet*» szavakhoz. Ez utóbbi hely nyilván a Steph. I. 35. pontra, a «*viduas et orphanos nullus opprimeret*» szavak pedig a 26.-ra hivatkoznak. A névtelen szerző itt kétségtelenül Szent István első törvénykönyvét tartotta szem előtt.

² Közelfekvő gondolat, hogy a II. törvénykönyvnek a király élete elleni összeesküvésre (2. és 17.), valamint a király és a comesek közötti viszálykeltésre vonatkozó (19.) pontjait az Imre herceg halála következtében beállott trónöröklési zavarokkal hozzuk kapcsolatba. V. ö. Pauler, A magyar nemzet tört. Bpest, 1899. 12 76.

³ Közelebbi, pontosabb meghatározás nélkül nem tekinthetjük ilyeneknek az 1016., illetve 1035. évekre vonatkozó adatokat, melyekkel Praynál (Annal. veteres regum Hung. Vindob, 1764., I, 26.), ill. a Sambucus-féle 1581.-i kiadásban találkozunk.

lehetős nagy valószínűséggel következtethetjük ezt. Evvel szemben a bajor törvénykönyvnel, melynek Prologusa¹ a szerkesztés idejét és körülményeit illetőleg határozott, időhöz kötött adatokkal szolgál, épen megfordítva áll a dolog. Mikor történt vagy mikor vette kezdetét és nyerte befejezését a bajor népjog feljegyzése és korszerű új törvényekkel való kiegészítése, egységes jogalkotás eredménye-e a Lex Baiuvariorum vagy pedig, mint egyebek között a Prologus állításából is következnek, több, különböző időbeli rélegre bontandó, közvetlen vagy közvetett kapcsolatban áll-e azokkal a germán néptörvényekkel, főleg a nyugati gótok és az alemannok törvénykönyvével, a melyekkel szövegének számos része szoros egyezést mutat: mindezen kérdésekre vonatkozólag a német jogtörténeli tudomány eddig egyöntetű megállapodáshoz és biztos ítélethez jutni nem tudott.² Megegyezést inkább csak abban a negatív értelemben találunk, hogy a Prologusnak több, a VI. és VII. század meroving uralkodói alatt történt szerkesztésről szóló adatait teljes egészükben és minden részükben egyik kutató sem tartja elfogadhatónak, de más-más oldalról támasztanak velök szemben kétségeket. Míg a régebbi írók (Roth, Merkel, Riezler) csakugyan több szerkesztést tartottak főveendőnek s inkább a Prologus Kronológiáját kifogásolták, a mennyiben körülbelül száz esztendővel későbbre, a VII. és VIII. századokba tolták e szerkesztések megtörténtét, addig utóbb mindinkább az egységes alkotás véleménye (Waitz, Brunner, Schröder) kezdett uralomra jutni az irodalomban. De míg ennek hívei közül Brunner szintén a VIII. század közepére, a régebbi kutatók által a végleges alakba öntésre fölvelt időbe helyezi a törvénykönyv létrejöttét, addig újabban elég nyomós érvek és adatok merültek fel egy oly nézet támogatására, (B. Sepp) a mely az egységes szerkesztéshez való ragaszkodás mellett inkább a Prologus Krono-

¹ MG. Legum Tom. III. 257.

² Az irodalomról jó áttekintést nyújt. M. Doeberl, Entwicklungsgeschichte Bayerns I³. München, 1916, 48. s. k. 1.

logiáját tartja. legalább annak fő, végső részletében, nem történeti alap nélkülinek s a Lex Baiuvariorum keletkezését jóval előbbre, I. Dagobert (622—38.) idejére teszi. Mint látjuk, a nézetek meglehetősen szétágazók s nem látszik valószínűtlennnek, hogy a későbbi kutatás sem fog szigorúan véve sokkal többet mondhatni, mint E. v. Schwind, a Lex szövegének legújabb vizsgálója és új kiadásának előkészítője, kinek véleménye szerint a törvénykönyv keletkezésének idejére és módjára vonatkozó kérdések vitán felüli bizonyossággal nem is dönthetők el, legalább az eddig rendelkezésünkre álló adatok alapján.¹ De mégha az idők folyamán nagyon is óvatosnak és pessimistikusnak mutatkoznék is ez a vélemény, úgy maga ez a körülmény, mint általában az egész, a Lex Baiuvariorum keletkezése körül kifejlődött vitairódalom nem bír döntő jelentőséggel reánk nézve, midőn a czimben jelzett kérdéssel, a bajor és magyar törvénykönyvek egymáshoz való viszonyával foglalkozunk. Senki sincs a német történetkutatók közül, aki a VIII. század közepénél későbbi időbe tenné a Lex Bajuvariorum keletkezését, melyre hivatkozik már egy 770 körül tartott egyházi zsinat.² melynek legrégebb ismeretes codexe ugyane század végéről való³ s amely ilyen módon több, mint két évszázad óta ma ismeretes alakjában már fönnállott s másfelől tekintélyéből, jogi érvényességéből még nem kezdett veszíteni akkor, midőn a magyar jog írásbeli codificatiójának első kísérlete Szent István alatt megtörtént.

Oly korszak, melyben, mint ismeretes, minden tényező megvolt, hogy a bajor jog gyámkodását e kísérletnél természetessé és lehetővé tegye. A honfoglalás óta majd ellenséges, majd barátságos érintkezésünk a bajor szomszédokkal még Géza fejedelem idejében szoros dynastikus kapcsolat

¹ Kritische Studien zur Lex Baiuvariorum. Neues Archiv der Ges. f. ält. deutsche Geschichtskunde, 1906., 399.

² MG. Concilia I. 94. v. ö. Brunner, Deutsche Rechtsgeschichte.

³ M. Krammer szerint (H. Brunner-Festschrift. Weimar, 1910. 46.) ez a kézirat, melyet Merkel (Mon. Germ. hist. Legum Tom. III. 185). B 1.-nek nevez, a VIII. század végén, 771 után készült.

által döntő történeti jelentőségüvé emelkedett. Bajor urak és egyháziak szava kétségkívül nem csekély súllyal bírt az ifjú király curiájában és reformműve keresztülvitelénél. S ha ismerjük azt az erős, a maga mintaszerűségében igazán csak legutóbb méltatott befolyást, melyet a bajor herczegek pénzei az első magyar ércpénzekre, Szent István obolusaira gyakoroltak,¹ semmi különöset sem fogunk látni abban, hogy a bajor hatás az anyagi élet intézményei mellett az egykorú műveltség egyéb területein is érvényesült. Annyira önként kínálkozó a bajor jog befolyásának föltételezése, hogy szinte csodálkozunk kell azon, miért vette kezdetét aránylag későn s történt meg mind ez ideig csak hézagosan az a priori föltételezés konkrét igazolása, a bajor és magyar törvénykönyvek közelebbi egybevetése.

Első írónk, Endlicher, ki a *Lex Baiuvariorum* szövegét Szent István törvényeivel kapcsolatban idézte, a két törvénykönyvnek csupán egyetlen rokon intézkedésére, u. m. a vasárnapi munkaszünetről szóló törvényezikre (l. 8.) hivatkozik, a hol azonban nemcsak szövegbeli egyezés alig található, de véleményem szerint a tárgyi hasonlóságok sem bizonyítják kétségtelen határozottsággal a bajor törvény apaságát. Evvel szemben azon szembetűnőbb és kétségtelen egyezésnél, melyet a gyűjtogatásról szóló törvényekben találhatunk, Endlicher a magyar törvényezikket (l. 32.) tévesen nem a bajor *codex*ből (X. 1.), hanem közös forrásukból, a *Lex Alamannorum*ból² származtatja.³ Sűrűbben idézi a *Lex Baiuvariorum*ot Szent István törvényeinek külföldi mintái és rokonai között Krajner a magyar alkotmány történetéről írt német nyelvű művében,⁴ mely azonban a szerző minden olvasottsága és nagy adatkészlete ellenére sajátosan különködő felfogásával s főleg lényeges és

¹ Hóman B., Magyar pénztörténet 1009—1325. Bpest, 1916. 168.

² Mon. Germ. hist. Legum s. I. Tom. V. l. 140. l.

³ St. Endlicher, Die Gesetze des heil. Stefan. Wien, 1849. 148., 169.

⁴ E. v. Krajner, Die ursprüngliche Staatsverfassung. Ungarns. Wien. 1872.

lényegtelen adatoknak válogatlan, a világos és szabatos megállapításokat eltakaró halmozásával történeti kutatásunkat alig vitte előbbre. Módszeres eljárás tekintetében jobban megfelelnek tudományos igényeinknek Závodszy¹ és főleg Schiller Bódog² újabb tanulmányai. Ez utóbbi kétségkívül a legjobb, a mit irodalmunk az árpádkori törvények külföldi forrásainak kérdésében felmútathat. Mindazonáltal a bajor és magyar törvénykönyv vonatkozásait — bár egy eddig figyelembe nem vett egyezésre is sikerült rámutatnia — Schiller sem merítette ki teljesen, illetve hibátlanul. Nem mondható tehát fölöslegesnek, ha megkíséreljük újból és tüzetesen összevetni egymással a középkori jogalkotás e két termékét és pedig nemcsak egyes részleteikben, de összefüggő egészükben is.

Azt hiszem ugyanis, hogy a Lex Baiuvariorum nem csupán szövegének egyes helyeivel gyakorolt hatást a magyar törvénykönyvre, de egész szerkezete, tárgyi beosztása is mintája volt a Szent István-féle első törvénykönyvnek. A mienknél jóval terjedelmesebb s tegyük hozzá jogi specificatio tekintetében is sokkal messzebbmenő bajor törvénykönyv 22, alcímekre osztott fejezetből áll. Tartalmi tekintetben természetszerűleg két fő részre oszlik. A nyolcz első fejezet a személyi, a többi a dologi jog körébe tartozó intézkedéseket tartalmazza. Nem rontja le e szempontot, mivel a tárgyi összefüggésből könnyen megmagyarázható, hogy a második részben van szó a tanukról (XVII.), a per-döntő bajvívásról (XVIII.) és a hullarablásról (XIX.) s hogy másfelől az egyház vagyonát védő intézkedések az első szakaszban foglalnak helyet, melyen belül ismét, közelebb-ről tekintve, a társadalmi hierarchia szerint halad a szerző. Az egyház után a herczegről és a fő nemzetségekről (de genealogiis) szól, majd a szabadok, a felszabadítottak, rab-szolgák s végül a nők jogviszonyaira vonatkozó törvények

¹ A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények forrásai Budapest 1904.

² F. Schiller, Das erste ungarische Gesetzbuch und das deutsche Recht. (Brunner-Festschr. Weimar, 1910. 379.)

következnek. Lássuk, hogy ugyanez a gondolatmenet megtalálható-e Szent István első törvénykönyvében is?

Midőn ezt el akarjuk dönteni, azt a kérdést is fel kell vetnünk, vajon eredeti, hiteles sorrendjünkben őrizték-e meg a fennmaradt szövegek első törvényeinket? A kéziratokban e tekintetben is találhatók egyes eltérések. Egészen kétségtelen, hogy a Turóczi és Ilosvai codexek közös forrása, néhány pont teljes hiányát nem is tekintve, másolási hiba következtében hagyta ki a maga helyén a szándékos emberölésről szóló pontot (I. 14.), hogy azután mulasztását később, a hamis esküről szóló törvény (I. 17.) elé való beillesztéssel pótolja. Világos az eltévesztés már abból is, hogy azon tartalomjegyzékben, mely a közös forrásra visszavezethető későbbkori codexek élén olvasható, a szándékos emberölésről szóló pont ugyanazon, logikailag is egyedül megfelelő helyen áll,¹ a melyen azt az admonti codexnek úgy tartalomjegyzéke, mint szövege is közli. Ez a XII. századi kézirat tehát ebben a tekintetben is jobbnak bizonyul a fiatalabbaknál, bár néhány törvény tudvalevően ebben is hiányzik. Nem is merném az admonti codex törvényeinek sorrendjét föltétlenül, minden részletében hitelesnek mondani. Bizonyára minden olvasónak feltűnt, hogy a templomi viselkedésről szóló pont (I. 19.) az összes kéziratokban teljesen indokolatlanul, eltévedt vándorszikla módjára foglal helyet idegen tartalmú, egymással viszont rokon világi törvények között, a helyett, hogy az egyházi törvények összefüggő csoportjában és pedig legtermészetesebben a vasárnapi templombajárásról szóló (I. 9.) törvény mögött állana.² E szemetszűrő sorrendi hibát bizonyára

¹ Legalább is Endlicher szerint (i. m. 34.) a Kollár és Turóczi codexekben, míg az Ilosvai codex, úgy látom (Závodszy 141–42.), a tartalomjegyzéken is változtatott.

² Karácsonyi (Szent István király élete, Bpest, 1904., 49.) a törvényezikben előforduló *maiores* és *minores* szavakon idősebbeke és fiatalokat ért, a mi nyilvánvaló tévedés, tekintve, hogy maga a törvénycikk «minores et (vel? I. Endlicher I. m. 41. 1.) vulgares»-ekről beszél és tekintve ugyanazon kifejezésének a 16. és 35. pontokban található használatát.

inkább lehet a későbbi másolónak, mint a törvényszerkesztők eredeti szándékának vagy elnézésének tulajdonítani. Kevésbé szembeszökő okok alapján, de mégis kétséget merék támasztani mai helyük tekintetében a 32. (De incendiis mansionum) és 35. (De invasione domorum) törvény-czikkekkel szemben is, melyeket a boszorkányokról (De maleficis) szóló s nagyobbára női bűnösökre vonatkozó két törvény választ el egymástól, holott a nőkről s a velök összefüggő jogi esetekről szóló hat törvény (1, 26—31.) összefüggő csoportja közvetlenül a 32. pont előtt foglal helyet. Feltűnhet az is, hogy a más tanyájára való erőszakos rátörést sujtó 35. pont egy oly, a külföldi jogi stílusból kölcsönvett szónoki fordulattal¹ kezdődik, a melynek mása a kardrántásról szóló (De evaginatione gladii) törvényczikk (16.) elején megtalálható:

Ut pax firma et incontaminata
maneat, tam *inter maiores* natu
quam *inter minores* etc.

Steph. I. 16.

Volumus ut firma pax et unanimitas sit inter maiores et minores etc.

Steph. I. 35.

Ila ehhez hozzávesszük, hogy az utóbbi czikk kifejezetten hivatkozik is a kardrántásról szóló, szintén az erőszakos békerontás ellen hozott törvényre (luat secundum legem de evaginatione gladii confectam), az a gondolatunk támad, hogy e két alaki és tartalmi rokonságban álló törvényczikk eredetileg talán egymás mellett állott. Másfelől stilaris szempontból épen kissé esetlennek volna mondható ugyanazon phrasisnak ily közeli ismétlődése. A Szent István-féle első törvénykönyv fogalmazója, a mi a stilus folyékonyságát és fordulatosságát illeti, nem teszi a gyöngé

¹ E kifejezés, mint Schiller kimutatja (i. m. 401.) Nagy Károly 789.-i Admonitio generalis-ából (de l. már előbb a Merovingkorban is: «*Ut pax et disciplina in regno nostro sit, Christo propiciante, perpetua*» etc. MG. Capp. I. 22.) jutott Ansegis s ebből Benedictus Levita gyűjteményébe. Előfordul a 813. és 847. zsinatok határozataiban is (MG. Conc. II. 1 : 251., 261., 277., 290. ; u. o. Capp. II. 177.). Mivel azonban ez utóbbi szövegekben a *maiores et minores* szavakat nem találjuk, nyilvánvaló, hogy nem ezek voltak a Szent István-féle változatok forrásai.

tollú, gyakorlatlan író benyomását. Már ezért is meghagynám a 35. pontot mai helyén, de közvetlenül a 32. után. Így e két pont megfelel a bajor törvénykönyv dologjogi részének, míg a megelőző 33 törvénycikk a személyi jogot tartalmazza, melyen belül szintén a társadalmi rangfokozat szerint halad a szerző, bár ennek keresztülvitele kevésbé világos és következetes, mint a bajor törvénykönyvben.

Természetesen nem tulajdoníthatunk itt fontosságot annak, hogy az egyházi vonatkozású törvények, mint bizonyára minden vegyes tartalmú középkori törvénykönyvben, itt is legelől állanak. Nincs külön szó Szent Istvánnál az uralkodóról a 7. (*De retentu regalium rerum*) s a megelőzővel (*De concessione regali propriarum rerum*) együtt kétségkívül egyházi, a kegyes adományoknak utat nyitó vonatkozásánál fogva mostani helyére, az egyházi törvények közé került pont kivételével, valamint nincsen szó, legalább önállóan, a fő nemzetségekről sem. Az előbbi hiányt pótolja a II. törvénykönyv (2. és 17.), az utóbbit pedig érthetővé teszi azon körülmény, hogy Szent István társadalma a szó igazi értelmében vett aristokrátiát tudvalevőleg még nem ismert. Az egyházat és vallást illető intézkedések után van szó az emberölésről, a feleséggyilkolásról, a kardrántásról és a hamis esküről. Mind oly természetű törvények, a melyeknél, ha tartalmukat közelebbről tekintjük, elsősorban a szabad emberre fogunk gondolni. Az emberölésről szóló pontban van szó a rabszolga által elkövetett gyilkosságról is. De ezt, mint kitérést, a tárgyi összefüggés eléggé indokolja. Másfelől talán nem véletlen, hogy épen ez a rövid alcím az admonti kivételével az összes kéziratokból hiányzik. Egyetlen kivétellel csakis szabad emberek bűneiről és büntetéseiről van szó a négy törvényben. A kardrántás esetében ez egészen kétségtelen. De esküre is alig bocsátott a középkor rabszolgát. Az ágdíjnak¹ pedig, mely itt nagy szerepet

¹ Szándékosan élek itt e szóval *vérdíj* helyett, noha irodalmunkban a szakemberek is majdnem kivétel nélkül az utóbbit használják, a mire talán a *Wergeld* egészen véletlen hasonhangása

játszik, tudvalevőleg még fogalma is ellentétes, legalább eredetileg, a rabszolgaság fogalmával. A világi törvények első csoportjánál tehát nyilvánvalóan a szabadok osztályát tartotta szem előtt a törvénykönyv szerkesztője.¹ Következnek a felszabadítottokról, a rabszolgákról, milesekről és hospesekről, általában véve a jogilag függő helyzetű személyekről szóló törvények, kissé vegyes sorrendben. A milesekről és hospesekről ugyanis később esik szó, mint a sokkal alacsonyabb társadalmi színvonalon álló rabszolgákról. De világos, hogy a jogtalan rabszolgafelszabadítással, illetve szolgaságra vetéssel, (21., 22.) e társadalmi rendet zavaró önkénykedésekkel kapcsolatban jutott eszébe a törvényszerzőnek, hogy a milesek és hospeseknek más seniorhoz való csábítására s az ebből származó bonyodalmakra (23—25.) kitérjen. Itt is az eszmetársítás zavarta meg a felosztási principium következetes keresztülvitelét, mint erre egyébként magában a bajor törvénykönyvben is

szolgáltatót öntudatlan okot. A Nyelvtörténeti Szótárból (I. 505.) úgy látom, hogy a régiség a *oer dlja* kifejezést egészen más vonatkozásban, a bibliai *pretium sanguinis* azaz a mai *bünderj* értelmében alkalmazta. Ezért jobb volna nézetem szerint, ha a régi elnevezések közül vagy a *homagium*-mal és *Wergeld*-del jelentésben azonos *emberdlj*-at használnók vagy pedig a különösen jellemző *ágdj*-at, melyben kifejezésre jut, a mi már Szent István törvényeiben is világosan látható, hogy a compositio eredetileg az ágat, rokonságot illető kárpótlás. Ezért szigorúan véve nem is lehetne a szolga, jövevény vagy városi polgár vérdíjáról, ill. ágdjáról beszélni, minthogy ezeknek társadalmi és jogi helyzetét épen a rokonság kötelékéből való kiszakítotttság jellemzi. Mindazonáltal úgy látom, hogy már a középkorban elég korán tágult a fogalom és halványult az *ágdj* szóban érvényesülő jelentésmozzanat. Ez lehet talán az oka annak, hogy a két régi kifejezés közül az *emberdlj*, a mint eddig látom, sűrűbben fordul elő. Minthogy tüzetesebben nem néztem utána az adatoknak, csak röviden jegyzem meg, hogy Tagányi és Erdélyi polemiája a «szolga vérdíj»-ról (Tört. Szemle 1915., 221. és 1916., 545.) alighanem az imént jelzett compromisszumos értelemben döntendő el.

¹ Ha föltevésem a társadalmi hierarchia szerint való haladásról helyes, úgy a Steph. I. 15. és 17.-ben említett *vulgaris* mégis csak szabad embernek tekintendő. V. ö. Tört. Szemle 1916., 545.

láttunk példákat. Egészben véve mindenesetre külön csoportot alkotnak a jogilag függő helyzetüekről szóló törvények s követik végül ezeket — mint a bajor törvénykönyvben is — azon intézkedések, melyek a nőkre s különösen női érdekeket érintő jogviszonyokra és esetekre (házasság, nőrablás, fajtalankodás stb.) vonatkoznak. Az osztályszempont alkalmazása tehát törvénykönyvünkben is felismerhető.¹ Természetes ez a középkorban, mely tudvalevőleg az egyház kivételével a rendiség elvét a büntetőjogban is érvényesítette. Mégsem szabad bizonyára törvénykönyvünk szerkezetét pusztán a közfelfogásból eredő általános szokásra vezetni vissza. A Lex Baiuvariorum szövegének fogalmazója sem jutott bizonyára magától vagy pedig valamely általános középkori szokást követve a tárgyi beosztásnak művében szem előtt tartott gondolatához, hanem a Lex Alemannorumnak (vagy pedig valamely elveszett,² kettejüket összekötő forrásnak) nagyjában hasonló menetű szövege volt reá hatással. Így a mi esetünkben is csak akkor volna talán helyén a magyar törvénykönyv szerkezetének a bajor hatástól való függetlenségére gondolni, ha nem támogatnák e hatás föltevését s nem bizonyítanák általában szerzőnkre nézve a bajor törvénykönyv ismeretét ezen általános szerkezeti rokonságon kívül egyéb, a két törvénykönyv között található szövegszerű egyezések is.

Első ezek között a bajor *Prologus* és a magyar *Praefatio regalis decreti*-nek kutatóink által eddig figyelemre alig méltatott rokonsága. Már Krajner idézte ugyan a Szent

¹ Más vezető gondolatot talál ugyane törvénykönyvünk szerkezetében Karácsonyi (i. m. 47.), midőn azt írja róla, hogy «nagyjából a tízparancsolatot követi, s mintegy annak kibővítése, magyarázata gyanánt tűnik fel». A föltevés tagadhatatlanul szellemes, mivel a vasárnapi munkaszünetről (11.), a gyilkosságról (14.), paráználkodásról (28.), lopásról (31.) és a más vagyona ellen elkövetett vétségről (35.) szóló törvényeink valóban oly sorrendben következnek egymásután, mint a tízparancsolat megfelelő pontjai. Közben azonban sok más dologról esik szó s így azt hiszem, az egyezés mégis véletlen.

² E. v. Schwind, Neues Archiv 1906., 446.

István-féle előbeszéd tárgyalásánál a bajor Prologus egy hasonló helyét, de meglehetősen mellékesen, mintegy eldugva egyéb idézetek és fejtegetések között s a nélkül, hogy világosan és határozottan átvételt állapítana meg. A mennyiben megjegyzéseket fűz a két előszó e rokon mondatához, inkább a tartalmi eltérő árnyalatra, mint alaki rokonságukra mutat rá.¹ Azóta sem volt szó irodalmunkban erről, még Schillernél sem, a ki pedig a Szent István-féle törvények külföldi forrásainak kérdését lehetőleg teljesen kimeríteni törekedett. Az említett egyezés a következő:

Deinde *unaquaque gens propria* quoniam *una quaeque gens*
pria sibi ex consuetudine *ele-* *propria* utitur *legibus* etc.
 gerunt *legem.* Steph. I. Praef.

Lex Bai. Prol.

Közvetlenül e mondat előtt a bajor előbeszédben egy hosszabb, Isidorusból vett történeti áttekintés áll, mely a régi és újabb korok híres törvényhozóit sorolja fel Mózesről kezdve egészen a római császárokig, Theodosius augustus-orig végezve. A fent idézett eredeti mondat gondolatmenetének folytatása gyanánt tér át azután a szerző a frank királyok törvényalkotására. Nyilvánvaló, hogy mikor Szent István a Praefatio fenti mondata után a régi és új császárok példájának követéséről szól (*antiquos et modernos imitantes Augustos*), a bajor Prologusban olvasható törvényhozói névsor lebegett a szöveg szerkesztőjének szeme előtt. Vajon a Praefatio végén álló, a törvények erkölcsi céljáról szóló reflexióhoz is a bajor előbeszéd utolsó, szintén Isidorushól kölcsönzött, hasonló tartalmú mondata szolgáltatotta-e az impulsust, szorosabb stilaris egyezés híján megállapítani nem tudjuk.

Már említettem röviden, hogy mind a magyar, mind a bajor törvénykönyv vagy pontosabban mondva ennek egyes codexei intézkednek a vasárnapi munkaszünet megtartásáról s hogy az erről szóló két törvény sem alaki, sem tárgyi tekintetben nem tartalmaz oly mértékű egyezéseket, a melyek

¹ i. m. 110.

az átvételt kétségtelenné tennék. Pedig nemcsak Endlicher gondolt erre, hanem Schiller is, a mennyiben «szerény, de félreismerhetetlen(?) egyezések»-ről beszél a két törvény között.¹ A pontos szövegösszehasonlítás még ezt az óvatos kifejezést is túlzottnak mutatja:

Si quis igitur presbiter vel comes, sive aliqua alia persona fidelis die dominica invenerit quemlibet laborantem, sive cum bubus, tollatur sibi bos et civibus ad manducandum detur. Si autem cum equis, tollatur equus, quem dominus bove redimat, si velit, et idem bos manducetur, ut dictum est. Si quis aliis instrumentis, tollantur instrumenta et vestimenta, que si velit, cum cute redimat.

Steph. I. 8.

Si quis die dominico operam servilem fecerit: liber homo, si bovem iunxerit et cum carro ambulaverit, dextrum bovem perdat, si autem secaverit fenum vel collegerit, aut messem secaverit aut collegerit, vel aliquod opus servile fecerit die dominico, corripatur semel vel bis, et si non emendaverit, rumpatur dorso eius 50 percussiones; et si iterum præsumpserit operare die dominico, auferatur de rebus eius tertiam partem; et si nec cessaverit, tunc perdat libertatem suam et sit servus, qui noluit in die sancto esse liber. Si servus autem, pro tale crimine vapuletur; et si non emendaverit, manum dextram perdat, etc.

Lex Baiuv. Append. I.

Álljon itt először egy kis szövegemendatio. Azt hiszem, úgy nyelvi okokból, mint az értelemből kétségtelen, hogy törvényünk első mondatában eredetileg *sive cum bubus*, *sive cum equis* állott. Hogy a hagyományozott szövegben, amint az az admonti codexben olvasható, valami nincsen rendjén, érezte a Turóczi, Ilosvai és Kollár-codexek közös forrásának scriptora is, midőn a *sive* helyett írt *si vero*-val akart a dolgon segíteni. Nem is tekintve az admonti szöveg nagyobb megbízhatóságát, ez a folyamat természetesebbnek látszik, mint megfordítottja, a *sive* szónak *si vero*-ból keletkezése. A mi törvényünkben ökörrrel vagy lóval végzett mezei munkáról, a bajor tilalomban ökör befogásáról és kocsizás-

¹ i. m. 391.

ról van szó. A Lex Baiuvariorumnak ezt a pontját az első mondat szószerinti megtartásával és a többinek igen szabad átdolgozásával fölvette az ál Benedictus Levita a IX. század közepén szerkesztett gyűjteményébe.¹ Minthogy Szent István törvényeiben egy-két jeltől e compilatio ismeretére lehet következtetni,² e Benedictus-féle változat sem hagyható figyelmen kívül. Mint látjuk, a származás földerítése nem épen egyszerű.

Ha nem akarunk többet mondani, mint a mennyit tudományosan szabad, alig lehet egyébről szó, mint hogy a középkorból nagy számban ránk maradt³ s a VIII. századtól kezdve, úgy látszik, főleg a mindjobban elterjedt Pœnitentiale Theodori-ra⁴ (lib. II. c. 8.) visszavezetendő vasárnapi

¹ MG. Legum T. II. pars 2. p. 17.

² Mint alább látni fogjuk, bizonyos szempontból igen fontos volna tudnunk, ismerte-e szerzőnk a Benedictus Levita-féle gyűjteményt? Kétségtelen a Steph. I. 16. és 35. s az I. 27. pontok egyes részleteinek a Bened. I. 5. és 225. fejezetek megfelelő helyeivel való egyezése, míg a Steph. II. 18. és Ben. I. 154. pontoknál biztos rokonságról nem lehet szó, csak föltevésről. Az előbbi két hely azonban szószerint megtalálható Bened. Levita forrásában, az Ansegis-féle gyűjteményben is (L. E. Seckel, Studien zu Benedictus Levita, Neues Archiv 1906. 64. és 95.) s így nincs kellő alapunk annak eldöntésére, hogy e két mű közül melyik volt közvetlen hatással a mi törvényeink szövegére? Schiller (i. m. 402.) idézi még a Steph. I. 29: «... qui libero censentur nomine...» és Ben. I. 170: «qui christiano nomine censentur...» helyeket, melyekkel rokon fordulatot azonban Pseudoisidornál is találunk (Hinschius 36. l.: «... qui christiano censentur vocabulo»). Tekintve mégis, hogy Benedictus Levitának egy nevezetes irányzat szolgálatában álló műve, mely Ansegis-ét amúgy is egészen magában foglalta, az utóbbinál (bár a MG. Legum II. 18. és Capp. I. 390. szerint ennek jóval több kézírata maradt ránk) elterjedtebb lehetett, a magam részéről valószínűnek tartom, hogy Benedictus és nem Ansegis gyűjteménye volt törvényszerkesztőnk közvetlen forrása.

³ L. ezek összeállítását MG. Legum T. III. 335., 1—8. jegyz.; Závodszy i. m. 23. és E. Loening, Gesch. d. deutschen Kirchenrechtes. Strassburg, 1878. Bd II. 454. és k. l.

⁴ Wasserschleben, Die Bussordnungen der abendländischen Kirche. Halle, 1851. 37. és 210. V. ö. a bajor tilalom e helyét: «Si quis die dominico... bovem iunxerit et cum carro ambulaverit»

munkatilalmak sorában a bajor törvény számos eltérés (mint főleg a szabad ember és szolga közötti különbségtétel és az ismétlődésre való tekintet) mellett néhány a mienkkel tárgyilag rokon mozzanatot (ökörrel végzett munka, illetve utazás, az állat elkobzása és a megkorbácsolás) tartalmaz, a nélkül azonban, hogy ez utóbbiakat világos és határozott stiláris egyezés kísérné. A felsorolt egyező mozzanatok önmagukban, a dolog természetéből is megmagyarázhatók, másfelől megtalálhatók, ha nem is mindhárom együtt, más külföldi vasárnapi tilalmakban is. Viszont a mi törvényünk több olyan egészen önálló és független specificatiót nyújt (mint az elkobzott jószág megváltása vagy a hováfordításáról való intézkedés), a melyeknek sem a bajor, sem más rokontárgyú külföldi törvényben semmi nyoma. Nem szabad biztosra vennünk a mi szerzőnkre nézve az átvétel már azért sem, mert a vasárnapi munkaszünetről hozott törvény — mint említettük — a *Lex Baiuvariorum*nak csupán egyes codexeiben található. Másfelől épen ez a körülmény az átvétel biztos megállapítása esetén igen érdekes következtetéseket engedne. Közlebb juttatna bennünket egy oly természetű kérdés megoldásához, a milyennel e tárgykörben először Schiller foglalkozott és pedig a Szent István-féle törvénykönyvek másik két említett külföldi forrásának esetében. Nem elégedve meg ugyanis a kölcsönvétel tényének puszta megállapításával, az egyes kéziratok varia lecti óinak részletes egybevetése útján azt is igyekezett Schiller kideríteni, hogy a külföldi forrás melyik kéziratához, illetve ezeknek melyik csoportjához áll a mi szövegünk legközelebb, melyik lehetett tehát annak közvetlen, szorosabb értelemben vett forrása? Ilyen philologiai vizsgálódás segélyével Schiller főleg a mainzi zsinati végzéseknél, de bizonyos mértékben¹ a pseudoisi-

etc. a *Pœnitentiale Theodori*, ill. rokon szövegeinek megfelelő részletével: «Græci et Romani in die dominica navigant et equitant, panem non faciunt, nec in curru ambulant.» (Wasserschleben 146.)

¹ Csak egy mellékes jegyzetben (i. m. 390.) utal arra, hogy a Steph. I. 3. l. cz.-nek címe is (Quales debeant esse testes et accusatores etc.) kölcsönvétel. Mivel pedig e cím a Hinschius által

dori gyűjtemény használatánál is igen figyelemreméltó eredményekre jutott. Már most a vasárnapi munkaszünetről szóló bajor törvény minden valószínűség szerint későbbi interpolatio, mely összesen 11, illetve 10 kéziratban, különböző helyekre illesztve fordul elő.¹ Ha bizonyos volna, hogy ismeretes volt a magyar törvénykönyv szerkesztője előtt, úgy ebből az is következik, hogy ez utóbbinak közvetlen forrását vagy a főntemlített kéziratok között kell keresnünk vagy pedig az valamely ezekkel rokon elveszett codex lehetett. Az előbbi esetben ismét mellőzhetünk négy XII. századi codexet, a melyek koruknál fogva nem lehettek a Szent István-féle törvénykönyvek forrásai.²

Mint a vasárnapi munkaszünetről szóló törvényt, úgy Szent István királyunk egy másik, a nőrablás ellen hozott intézkedését (l. 27.) is csak bizonyos fentartással szabad véleményem szerint a Lex Baiuvariorummal genetikus kapcsolathozni. Mégis itt valamivel több világosságot deríthetünk törvényünk eredetére. Míg az előbbi esetben nem lehetett kellőképen tisztázni a magyar törvény és a Pœnitentiale Theodori valószínűleg csak közvetett viszonyát, addig az utóbb említett törvéynél több biztonsággal mutathatunk rá az ősforrásra a 314-i ancyrai zsinat 11. kánonában, melyet a *Dionysius Exiguus*-féle latin fordításban átvettek a 818/19-iki frank capitulárek,³ ezekből az Ansegis-féle, az utóbbiból pedig a Benedictus Levita által szerkesztett gyűjtemény.⁴ Az ancyrai kánonok megtalálhatók és pedig

használt kéziratok közül csak kettőben, egy X. századi párisi és egy XI. századi darmstadti codexben (P. Hinschius, *Decretales Pseudo-Isidorianæ*, Lipsiæ 1863., 449.) található, vagy e párisi vagy pedig egy elveszett, esetleg eddig fel nem használt, de a párisival rokon kézirat lehetett az, melyből törvénykönyvünk szerkesztője merített.

¹ Merkelnél (MG. Legum T. III. 335.): A 1., 2., 3., 4., B 1. 2., 3. 4. 5. 6. és 7. (ezek közül a B 5. elveszett és csak varia lectiõi ismeretesek).

² Merkelnél: B 3., 4., 6. és 7.

³ MG. Capp. I. 279.

⁴ Seckel, Neues Arch. 1906. 95.

az ú. n. *Collectio Hispana*-ból átvéve, a magyar törvénykönyv szerkesztője előtt ismeretes pseudoisidori gyűjteményben is,¹ de a szövegösszehasonlításból kiderül, hogy nem ez a fordítás lebegett szeme előtt. Schiller az előbb említett két gyűjtemény valamelyikéből származtatja törvényünket s e föltevést határozott szövegegyezések támogatják. Hóman a *Lex Baiuvariorum* megfelelő cikkével (Tit. VIII. c. 6.) hozza azt kapcsolatba, főleg azért, mert összefüggést talál a két törvényben kiszabott pénzbírság összege között.² Van-e elegendő alapunk ily összefüggés fellelésére, később még érinteni fogom. Most csak annyit, hogy törvényünk szövege a bajor törvénykönyv idézett cikkével is mutat egyes, bár ebben az esetben — hogy Schiller szavait alkalmazzuk — valóban csak «szerény» egyezéseket.³ Mégis tekintve, hogy törvénykönyvünk szerkesztője előtt a *Lex Baiuvariorum* kétségtől ismeretes volt, megengedhető a föltevés, hogy a magyar törvény fogalmazására ez esetben nemcsak egy, de két külföldi forrás szövege volt kombinált hatással:

De desponsatis puellis et ab aliis raptis. De desponsatis puellis et ab aliis raptis ita in concilio Ancyrano capitulo decimo legitur: Desponsatas puellas et postea ab aliis raptas placuit erui et eis reddi. quibus ante

De raptu puellarum. Si quis militum impudicia fedatus puellam aliquam sine concessione parentum sibi in uxorem rapuerit, decrevimus reddi. eciam si ab illo aliqua res sibi illata sit; et raptor

Si quis virginem rapuerit contra ipsius voluntatem et parentum eius, cum 40 solidis componat, et alios 40 cogatur in fisco.

Lex Bai. Tit. VIII. 6.

¹ Hinschius i. m. 262.

² I. m. 166.

³ I. m. 391. Így a «Si quis puellam (sponsam) rapuerit» szavakat megtaláljuk több rokontárgyú nyugati törvényben is (MG. Capp. I. 282., u. o. Legum Tom. III. 538., 601., 665.); a mi pedig a bajor törvénynyel való másik rokonságot illeti, a hozzátartozók beleegyezéséről, illetve ennek hiányáról, mint fontos mozzanatról, úgyszólván minden nőablási törvény megemlékezik (L. MG. Capp. II. 413., I. 282., u. o. Legum Tom. III. 601., 665. stb.).

fuerant desponsata, etiamsi eis a raptoribus vis illata constiterit.

Bened. Lev. I. 225.

X solvat iuencos pro raptu, licet postea reconcilietur parentibus puelle. Si vero pauper quis hoc vulgaris agere agreditur, componat raptum V iuencis.

Steph. I. 27.

Az eredet kérdésében még biztosabb talajon mozgunk Szent István egy harmadik törvényénél. A gyújtogatásról szóló már említett pontot (I. 32.) értem, melynek a Lex Baiuvariorumból való átvételét irodalmunk már régebben világosan felismerte. De nemcsak ez okból keltett ez az egyezés különösebb figyelmet, hanem a hozzá fűzhető fontos tárgyi következtetések miatt is. Itt fordul elő ugyanis a bajor pénznemnek és büntetésösszegnek az a változatlan átvétele, mely a «pensa auri» Szent Istvánkorabeli denárértékének kiszámításához kulcsot szolgáltat.¹ Bár irodalmunk tüzetesebben foglalkozott már ezzel az átvétellel, egy-két kisebb észrevétellel mégis kiegészíthetem az eddigi eredményeket. Kiemelem először is, hogy a Lex Alamannorum-ban fenmaradt eredeti szövegből² nemcsak egy, de két törvény is született a bajor törvénykönyvben, mely az egyházi épületek védelméről külön intézkedik. Így összesen három rokon szöveget nyerünk:

Si quis res ecclesie igne cremaverit per invidiam more furtivo in nocte, et inventus fuerit: si servus est, tollatur manus eius et oculus eius, et amplius non videtur facere malum; dominus vero eius omnia similia restituat, quicquid in

De incendio domorum et eorum compositione. Si quis per aliquam invidiam vel odium in nocte ignem inposuerit, et incenderit liberi vel servi domum: inprimis secundum qualitatem personæ omnia aedificia componat atque restituat, quic-

De incendiis mansionum. Si quis per inimicias alterius edificia igne cremaverit, decrevimus, ut et edificia restituat et quidquid suppellectilis arsum fuerit, et insuper XVI iuencos, qui valent XL solidos.

Steph. I. 32.

¹ Hóman i. m. 166. s k. l.

² MG. Legum s. Tom. V. pars I. pag. 141.

illo incendio arserit. Et si liber homo hoc præsumpserit facere, quod res ecclesiae igne cremaverit et probatus fuerit: conponat hoc secundum legem.

Lex Bai. T. I. 6.

quid ibi arserit, restituat unaquaque subiectalia. Et quanti liberi nudi evaserint de ipso incendio, unumquemque cum sua hrevavunt conponat; de feminis vero dupletur. Tunc domui culmen cum 40 solidis conponat.

Lex Bai. Tit. X. I.

A pontos egybevetésből látható, hogy törvényünk szövegére egy csekély részletben (igne cremaverit) a L. B. Tit. I. 6. is hatással volt, bár a főforrás mégis a Tit. X. 1., melyet nemcsak kifejezéseiben követ hiven szerzőnk, de ebben az egy esetben annak büntetését is a pénznem és összeg módosítása nélkül átveszi. Hogyan magyarázható meg ez az utóbbi eljárása? A solidus idegen pénznem nálunk, mely törvényeinkben másutt sehol sem fordul elő, a büntetés összege pedig érthető a 4-es, illetve a 12-es számon alapuló germán ágdíjrendszer szempontjából. ellenben nem illik bele a mienkbe, mely Hóman meggyőző bizonyítása szerint az 5-ös számra van építve. «Ügy látszik, nem tudott megszabadulni — mondja törvényünk szerkesztőjéről Hóman — a forrásul használt törvénykönyv hatásától», míg egyébként «a bajor törvényből átvett czikkelyekben a germán rendszernek megfelelő díjakat rendszerint a magyar vérdíjrendszernek megfelelő díjjal pótolta». Ennek igazolásául Hóman az alemann és bajor törvények c. 81. (Lantfr.), ill. T. VIII. c. 6. pontjaira hivatkozik, melyekben 40 solidus, a megfelelő magyar törvényekben (I. 25. és 27.) pedig 10 tinó a büntetés.¹ Csakhogy a Lex Alamannorum ismeretét szerzőnkre nézve semmi sem bizonyítja. Hogy két germán törvényben egyezően 40 solidus, a megfelelő tárgyú magyar törvényekben pedig szintén egyforma, de 15 solidussal alacsonyabbra tett bírságösszeg áll. pusztá véletlen is lehet.

¹ i. m. 166.

Több arányos megfelelésre volna szükség, hogy rendszeres átszámításról beszélhessünk, annyival is inkább, mert hiszen akkor is, sőt még nagyobb mértékben érthetetlen marad, miért történt ez alól mégis egy esetben kivétel? Figyelem nélküli másolásról nem lehet szó, hiszen szerzőnk nemcsak átveszi, de tinóértékre pontosan át is számítja a bajor bírságot. Törvényünk talán elsősorban a nálunk megtelepedett bajorok érdekében készült. Száz esztendővel később Freisingi Ottó még igen kevés faházat látott nálunk.¹ Ezért juthatunk arra a gondolatra, hogy törvényünk szerkesztője talán a közöttünk lakó bajorok, németek s a dunántúli vidékeken már régóta bajor befolyás alatt élő szlávok faépületeinek felgyújtására s ennek megtorlására volt főleg tekintettel.

Még egy Szent István-féle törvényünket állíthatjuk a Lex Baiuvariorumban található, véleményem szerint vele kétségtelen és közvetlen rokonságban álló hely mellé. Az első párhuzamos idézés Schiller érdeme, következtetéseit azonban, melyeket a szembeállításához fűz, a pontosabb szemügyrevétel téveseknek mutatja. Lássuk először a két szöveget:

Ut nullus liber Baiuvarius adodem aut vitam sine capitale crimine perdat; id est *si in necem ducis consiliatus fuerit, aut inimicos in provinciam invitaverit, aut civitatem capere ab extraneis machinaverit, et exinde probatus inventus fuerit. Tunc in ducis sit potestate* vita ipsius, et omnes res eius in patrimonium etc.

L. Bai. T. II. 1.

... Nec pro ullius causa reatus detrimentum bonorum suorum paciatur quis, *nisi consiliatus mortem regis aut tradicionem regni fuerit, vel in aliam fugerit provinciam: tunc vero bona illius in regiam veniant potestatem.* Ast si quis in consilio regie mortis aut tradicionis regni legaliter *inventus fuerit, ipse vero capitali* subiaceat sentencie, bona vero illius filiis innocentibus inremota sint remanentibus salvis.

Steph. II. 2.

Nem lényeges, hogy Schillernél sajtóhibából *Aut si quis* áll *Ast si quis* helyett. Fontosabb, hogy az egyező kifeje-

¹ Gesta Friderici I. I. c. 32.

zések jórészét — mint a szövegközléséből láthatjuk — nem vette észre. Csak így érthető, hogy nemcsak «anyagi, de még kevésbbé stilaris egyezést» sem talál a két törvény között. Inkább csak a formalis jogi gondolat azonos: az élet és vagyon sérthetlenségének eszméjéből való kiindulás, mely mindkét törvényben alkotmányos alapelv-szerű tömörséggel jut kifejezésre. Nagyon valószínűnek tartja Schiller, hogy e formulázásra «nem annyira az idegen törvény volt hatással, mint inkább a Szent István udvaránál élő bajor urak idevonatkozó büszke, önérzetes kijelentései, melyek őseink szabadságszeretetének annyira megfeleltek».¹

Szükséges-e ily kerülő úton való, körülményes magyarázathoz folyamodnunk? Még ha az idézett szövegeknek Schiller által is figyelembe vett s a tagadó formában is hasonló bevezetését, az egymástól kissé távolabb előforduló *capitali* és *capitale* szavakat vagy az *in provinciam* kifejezésnek nem egészen azonos, de mégis rokon összefüggésben való használatát nem is akarnók figyelembe venni: a megmaradt stilaris egyezések, mint a bünténynek és a törvényes bizonyítás szükségének majdnem szószerint egyforma meghatározása és a büntetést tartalmazó mondatnak azonos kezdete és további hasonló kifejezései az átvételt bőven igazolják. Vessük össze e nagyfokú rokonságot azzal, melyet Schiller a vasárnapi munkaszünetről szóló törvénynél vélt találni s azonnal látni fogjuk a különbséget. Míg az utóbbi esetben jóindulattal sem lehet igazi szövegegyezésről szó, addig a felségárulásról szóló törvényünk még nagyobb mértékben mutat «messzemenő egyezéseket» bajor forrásával, mint a gyujtogatás ellen hozott, imént tárgyalt törvényezikk, melyet Schiller minden aggodalom nélkül közvetlenül a Lex Bajuvariorumból származtat. Pedig ha a 40 solidus átvételéről megkísérlett magyarázatunk pusztán ötletnél többnek tekinthető, úgy még inkább ebben az esetben lehetne szóbeli közvetítésre, a bajor indigenák szerepére gondolnunk.

¹ I. m. 395—6.

Közvetlenül a Lex Bajuvariorumból s nem csupán általában valamely bajor jogi hatásból (Einflüsse des bairischen Rechts) kell tehát levezetnünk a hűtlenség ellen hozott első írott törvényünket, a minek megállapításával be is fejeztük a bajor és magyar törvénykönyvek azon részeinek tárgyalását, melyekkel szemben a rokonság kérdése fölvehető.¹ A tárgyi beosztás szempontjain kívül összehasonlításunkat a bevezetésre és négy törvénycikkre terjeszthettük ki. Minden egyes esetben igyekeztem meghatározni a valószínűség vagy bizonyosság azon fokát, mely a rokonságnak tulajdo-

¹ Nem tartozik e cikk keretébe a Lex Bajuvariorum-on kívüli, máshonnan eredő bajor hatás vizsgálata. Ilyenre talált Schiller (i. m. 392), midőn templomi viselkedésről szóló törvényünk (I. 19.) forrását egy 740—750 táján valószínűleg bajor földön tartott zsinat (MG. Conc. II. 52.) megfelelő határozatában ismerte föl. De még egy rokonszövegre akadhatunk a nyugati zsinati határozatok között (u. ott 291.) s a mi fontos, egy helyen a mi törvényünk közelebb áll az utóbbihoz. Az egybevetés céljából mind a három törvényt közölnöm kell:

De conventu ad ecclesiam et de his, qui murmurant vel loquuntur hora misse. Si qui ad ecclesiam venientes ad audientium officium et ibidem hora sollempnitatis missarum inter se murmurant et ceteros inquietant, exponentes fabulas ociosas, et non intendentes divinas lectiones, cum ecclesiastico nutrimento . . . increpati etc.

Steph. I. 19.

Deinde ut ad sanctam ecclesiam mundi absque sorde peccati veniant et, cum venerint, non otiosis fabulis intendant, sed tantum orationi vacent et pro salute animæ suæ laborare studeant.

Conc. Baiuwar. a.

740—750, c. 3.

Sacerdotes debent fideles admonere, ut, quando ad ecclesiam conveniunt, sine strepitu ac tumultu eam ingrediantur. In qua etiam, quamdiu orationis causa morantur, nequaquam inanes inter se proferant confabulationes, sed tempore, quo missarum sollempnia celebrantur, non solum ab otiosis et inutilibus verbis, verum etiam et a perniciosis cogitationibus funditus abstinendum est.

Concil. Turon. a. 813.
c. 38.

nitható. Kétségtelen egyezést láttunk a bevezetésben, a mi azonban, tegyük hozzá, magában véve még nem bizonyítja föltétlenül a Lex Bajuvariorum használatát. Tudnunk kell ugyanis, hogy a «Moyses gentis Hebraeæ» kezdetű bajor prologus a maga korában meglehetősen népszerű lett és más germán törvénykönyvek, mint a Lex Salica, Lex Alamannorum és Lex Visigotorum egyes szerkesztéseibe is belekerült.¹ A mi Præfatióknak fentidézett mondatát tehát csak akkor származtathatjuk teljes nyugalommal közvetlenül a bajor törvénykönyvből, ha ez utóbbinak kétségtelen használatát más esetekben is ki tudjuk mutatni. Szigorúan véve csak valószínűségről, illetve többé-kevésbé helytálló feltevésről lehet szó a szerkezet hasonló szempontjainál, valamint a vasárnapi munkaszünetről és a nőrablásról szóló törvényeknél. Evvel szemben kétségtelen kölcsönzést állapíthattunk meg a gyujtogatás és a hűtlenség ellen hozott törvényeink szövegében. Ezen eseteknek kell tehát a fő bizonyító erőt tulajdonítanunk, a mely azonban azért, hogy a bajor törvénykönyv ismeretét és használatát igazolja, a többiekben is az átvétel valószínűségét nagyobbá teszi.

Nem fölösleges arra is ügyelnünk, hogy az imént említett kétségtelen átvételek közül az egyik Szent István első, a másik pedig annak második törvénykönyvében fordul elő. Karácson Imre vette észre először,² hogy a 847-i mainzi zsinat határozataiból nem csupán az első, de második törvénykönyvünk is kölcsönzött. Nem kell-e a közös forrásokból és egyéb, esetleg található jelekből közös szerzőre következtetnünk? Nem lehetne-e tovább haladnunk e nyomon s a szerző személyéről közelebbi körülményeket megállapítanunk? Oly kérdések, melyek szorosan véve nem tartoznak tárgyunkhoz, mindazonáltal legyen szabad, a részletes bizonyítás fentartásával, néhány idevonatkozó föltevésemet röviden vázolnom.

¹ L. erről M. Krammer i. m. 465.

² A XI. és XII. századbeli magyarországi zsinatok 1848. 30. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a szövegegyezés nem oly nagyfokú, hogy a kölcsönzést föltétlenül bizonyossá tenné.

Nem csupán a közös forráshasználatból, de egyes kisebb stilaris hasonlóságok alapján jutottam azon föltevésre, hogy a két törvénykönyv szövege ugyanazon tollból ered. Hasonló indokokból, a forrásokban és nyelvezetben mutatkozó rokonság alapján vélem, hogy ugyane szerzőnek tulajdonítandók az Imre herczegnek szánt Intelmek is. Érveim e két csoportjáról általában csak annyit, hogy amíg az előbbi esetben ugyanazon két forrásnak vagy legalább is egyiküknek használata kétségtelen, ellenben nyelvezet tekintetében csak kisebb számú és jelentőségű rokon helyre hivatkozhatunk,¹ addig a törvénykönyvek és Intelmek közös szerzőségének kérdésében épen megfordítva áll a dolog. Itt aránylag több és nagyobb bizonyító erejű stilaris hasonlóságról² lehet szó, míg azon föltevést, hogy a törvénykönyvek kimutatható forrásai az Intelmek szövegére is hatással voltak, inkább az általános benyomás és tartalmi okok, mint szorosabb értelemben vett szövegegyezések alapján tudjuk igazolni. Mégis főleg az utóbbi körülményre szeretném felhívni a figyelmet, arra az eddig nem méltatott, bár két-

¹ Ilyen pl. e két hasonló inversio: «... ut nullius causa culpa» (I. 20.) és «... pro ullius causa reatus» (II. 2.).

² Idézem például a két mű nyilatkozatát a hospesekről: «... iubeo tibi fili mi, ut *bono voluntate* illos *nutrias* et *honeste* teneas (Závodszyk i. m. 137.) és «Si quis hospitem *cum benivolencia* accipit et *nutrimentum* sibi *honeste* inpendit» (u. o. 148.). Amint az Intelmek szerzője szívesen él a *detrimentum* — *augmentum* ellentéttel (Závodszyk i. m. 135: «... ut [ecclesia] *pocius augmentum* capiat, quam *detrimentum* pacietur», u. o. 137—8.: «... sine dubio maximum *detrimentum* tuum pacietur regnum. Quod ne fiat, tuum quotidie *auge* regnum, ut tua corona ab hominibus habeatur *augusta*»), úgy olvassuk a törvénykönyvben is Steph. I. 33.: «Ut creatura dei... a nullo *detrimentum* sui passura maneat, nisi a deo, a quo et *augmentatur*.» V. ö. még: Seneca, De vit. beat. 4. 3, Pseudo-Apul. Ascl. 3. és 5. Benedicti Régula. cap. II. 94; a *detrimentum* szónak *capere* helyett *pati* igével való kapcsolása igen gyakori a Szentírásban. Egyébként az Institutio és a törvények nyelvezetét már M. Florianus is (Fontes Dom. Quinquecl. 1881. Pars I. 221.) egybevetette, de ez a «comparatio stili» meglehetősen hiányos.

ségkívül fontos befolyásra, melyet nézetem szerint a Benedictus Levita és Pseudoisidor nevével jelzett IX. századi egyházi hamisítványok nemcsak törvényeinkre, de az Intelmekre is gyakoroltak. Ez utóbbiaknak már előadása is a Pseudoisidor által koholt pápai levelek oktató hangjára emlékezteti az olvasót. Fontosabb a rokonság szellemben és felfogásban. A törvényeink élén álló Præfatióban még Szent István beszél, az első két cikkely — a pseudoisidori gyűjtemény nyel egykorú és avval több pontban rokon szellemű 847-i mainzi zsinat két kánona — már maga fordul az uralkodóhoz és tisztviselőihez és ép oly határozott, mint ünnepélyes szavakkal köti lelkökre az egyház tiszteletét, vagyonának sérthetetlenségét és a püspököknek működésökben való támogatását. Következnek Pseudoisidorból vett részletek (3.—5. t.-cz.), melyek az egyház birói kiváltságát formulázzák és a papi hivatás erkölcsi fölényét állítják a hívők szeme elé. Az Intelmek az orthodox hitet írják elő első parancsul s ezzel kapcsolathat a szentírás egy helyét- (Jac. II. 26.) és az apostoli symbolumot idézik. Ugyanilyen kiindulóponttal és a másik két mozzanattal találkozunk a 813-ban, 829-ben és 847-ben tartott zsinatok aktáiban is. Szembetűnő itt bizonyos rokonság, melynek tüzetesebb vizsgálatába ezúttal nem bocsátkozhatom.¹ A második parancs az egyházi status fentartásáról, a harmadik a püspököket illető tiszteletről szól ugyanoly fejtegetések kíséretében, mint

¹ Mindhárom fõntemlitett mozzanat, u. m. a keresztlény hitbõl való kiindulás, a Jakab apostol levelébõl vett idézet és az Athanasius-féle hitvallás megtalálható a frank püspökök 829-i rescriptumában (MG. Capp. II. 28.), az elsõ és harmadik a 813-i arles-i zsinat bevezetésében és elsõ canonában (u. o. Concil II. 1., 249.), míg a 813-i és a reá támaszkodó 847-i mainzi zsinatok határozatainak elsõ fejezetében (MG. Conc. II. 1., 260. és u. o. Capp. II. 176.) az elsõ és második mozzanattal találkozunk, de közvetlenül utánok oly szavakkal (... ut *firmiter ab omnibus* teneatur), melyek a symbolum s. Athanasii-ra (quam *nisi quisque fideliter firmiterque* crediderit) emlékeztetnek. A történeti összefüggés megvilágítására megjegyzem még, hogy Jámbor Lajos a 829-i tartományi zsinatokat szemmel láthatólag atyja 813-i példája nyomán rendezte.

a melyekkel e tárgyaknál Benedictus Levita és Pseudoisidor gyűjteményeiben s a velük szoros összefüggésben álló Capitula Angilramni-ban¹ oly gyakran találkozunk. Különösen jellemző, hogy sorra felvonulnak itt mindazok a szentírási helyek (Máté XVIII. 6. 15., 17., Psalm. XVI. 8., CIV. 15.) melyeket az említett compilatiók e tárgyaknál, főleg a püspökök elleni vádaskodás kárhoztatásánál számtalanszor, szinte gépies egyformasággal ismételnék. A ki az Intelmek. e fejezeteit különösen Benedictus Levita megfelelő helyeivel együtt olvassa, alig vonhatja ki magát azon benyomás alól, hogy oly szerzővel van dolgunk, ki nagy mértékben e másfél száz évvel korábbi, de a chiliasmus és clugnyi reform korában új jelentőségre ébredt egyházi irányművek hatása alatt állott.

Ki lehetett az Intelmek és törvények e közös szerzője? Karácsonyi szerint «valami rajnavidéki vagy francia származású püspök (tán Bonipert vagy ennek papja Hilduin) készítette» a törvényeket.² De ez a föltevés a törvényeinkben kimutatott bajor hatást nem magyarázza meg. Hóman úgy véli, hogy «talán István király egyik bajor udvari papja» volt a törvények szerkesztője.³ Endlicher a Steph. I. 19. t.-cz.-ben talált italismus (non intendentes divinas lectiones) alapján Szent Gellértet gondolja a törvénykönyv szerzőjének s neki tulajdonítja az Intelmeket is.⁴ Tudjuk, hogy a föltevésnek ez utóbbi része sokáig kísértett irodalmunkban. De a mint joggal kételkedhetünk abban, hogy a csanádi püspök valóban Imre herczeg nevelője volt, ép úgy igen alapos okaink vannak arra a véleményre is, hogy a Deliberatio super hymnum trium puerorum és az Intelmek szerzője nem lehetett ugyanaz a személy.⁵ Ugyanezt mondhatjuk a

¹ Hinschius i. m. 757. Tekintve e mű hamisítvány voltát, Erdélyi László nem egészen helyesen nevezi azt (Magyarorsz. társadalma XI. századi törvényeiben Bpest, 1907. 132—33.) «I. Adorján pápa 785. évi törvényé»-nek.

² Karácsonyi i. m. 47.

³ i. m. 166.

⁴ i. m. 176. és 16.

⁵ L. erről A pannonhalmi főapátság tört. Bpest, 1902. 400. és Schiller i. m. 383.

Deliberatio-ról és a törvényekről is. Ha a föntidézett kifejezést a romanisták valóban italismusnak ismerik el, úgy hajlandó volnék Asrich-Anastasiusra gondolni, ki minden valószínűség szerint Szent Istvánnak egyik legfőbb munkatársa volt s kinek töredékes életrajzi adataiban mind a német, mind az olasz hatásra magyarázatot találunk.¹

Akár Asrich érsek, akár valamely ismeretlenül maradt kortársa fogalmazta első írott törvényeink szövegét, irányát tekintve gyakorlottabb tollú írónak nevezhettük, a ki főleg az első törvénykönyvben szemmeláthatólag emelkedettebb hangú előadásra törekszik. A szentírásra való hivatkozáson (I. 25.) kívül főleg azokban a változatos fordulatokban mutatkozik ez, melyekkel a büntetőtörvények bevezetései a bűntény elkövetőjét megbélyegzik. Nyelvezet tekintetében szerzőnknek nem volt mit tanulnia a bajor törvénykönyvtől, melyben a korábbi századok kezdetleges, elemi hibákkal telt latinságával találkozunk. Mindazonáltal egy pontban itt is lehetne némi hatásra gondolnunk. Az említett megbélyegző kifejezésekhez hasonlókkal sűrűn találkozunk a Lex Bajuvariorumban is. Bár ezek általában nem ritkák a középkori törvényekben² mindazonáltal nem tartottam fölöslegesnek legalább a hasonlóbbakat s még néhány kisebb szórokongót egybeállítani a bajor és magyar törvénykönyvből:

Si quis *tam audax* aut *contumax* aut *levitate stimulatus* seu *protervus* et *elatus* vel *superbus* atque *rebellus* fuerit. (Lex Bai. App. II.)
contumax rebellens iustitiæ (XIII.

Si quis *tam contumax* (Steph. I. 35.)... *elationis audacia suae stimulatus* (I. 22.)... *stimulis suæ audaciæ tactus* (I. 16.)...
 Si quis *protervitate præditus* (I. 30.)... *superbia elatus* (I. 14.)...

¹ Erdélyi L. szerint (A pannonhalmi főapátság tört. Bpest 1902, 44.) Ascherik és Anastasius különböző személyek. Evvel szemben I. Századok 1910. 416.

² L. pl. Concil. Turonense a. 813. c. 32: neque... quis *invidia stimulis agitatus*. (M. Germ. hist. Legum s. III. Conc. Tom. 2. 1. 290.), Leges Burgund. II. 1.: si quis hominem... occidere *dannabili ausu aut temeritate præsumpserit*. (n. o. Legum s. Tom. II. 1., 42 I. «... quicumque *ausu temerario* alium sine causa occiderit» (MG. Capp. I. 16. c. 4.).

1.)... si quis *contumax* (XIV. 16.)...
homo *contumax* (I. 7.)... aliquis
homo *tam durus* (XIII. 1.)

propter inimicitias vel *invidia*
(XII. 11.).

restituatur *dissipata* (X. 3.)... Si
curtem *dissipaverit* (X. 15.)...
de *dissipatione domui* (X. 5.)
iaceat sine vindicta. (VIII. 1.)

negligentiae stoliditate elatus
(I. 13.)... *rebellitate* instructus
(u. o.).

Si quis comitum *obduratus*
corde (I. 15.)... Si quis *tam per-*
durato corde est (I. 12.)

nemo *invidia* tactus (I. 18.)

si quis comitum... alium *domi*
quaerat ad perdendum eum atque
sua dissipare (I. 35.)

sine compositione iaceat (I.
35.)... *sine* omni divino officio
et elemosynis *iaceat* (I. 12.)¹

Különösen az első párhuzam mutat szembetünőbb egyezéseket. S épen itt volna fontos a hatás biztos megállapítása. A Lex Bajuvariorum idézett pontját (App. II.) ugyanis csupán egy, IX. századi codex tartotta fenn, melyben egyébként a vasárnapi munkaszünetről szóló törvénycikk is megtalálható.² Itt tehát újabb fogódzót nyerhetnénk a mi törvényszerkesztőnk közelebbi forrásának nyomozásához.

MADZSAR IMRE.

¹ De v. ö. ezzel még: «...absque compositione iaceat» (MG. Capp. I. 281. c. 1., Bened. Levitánál = I. 230.) és: «...iaceat forbitutus» (u. o. Capp. I. 16. c. 4.).

² Codex Parisiensis n. 4633., Merkelnél: A. I. (MG. Legum T. III. 184.).

LOKIETEK ULÁSZLÓ ÉS MAGYARORSZÁG 1300—1315-BEN.

Lokietek Ulászló abban a hosszú harcban, melyet a lengyel trónért folytatott, hű maradt ahhoz a politikához, a melyet a krakói hercegek a XIII. században vallottak: szoros összeköttetést tartott fenn Magyarországgal. III. Endre uralkodása kezdetén igen bensőséges viszony és szövetség volt a magyar király és Ulászló közt. Endre utolsó éveiben ez a viszony egy kissé elhidegült, de annál szorosabb a barátság Ulászló és a felsőmagyarországi urak közt. Ők támogatták Ulászlót Cseh Wenczel ellen a döntő harcban 1300-ban. A magyar segítség daczára Wenczel győzött; Ulászló elvesztette összes birtokait és száműzetésbe került.¹

Adataink Ulászló sorsáról a következő három évről igen hiányosak és semmi biztosat sem tudunk róla mondani: hová került és mit csinált a száműzött lengyel herceg. A lengyel történelmi irodalomban gyakran találkozunk² avval a felfogással, hogy Károly Róbert és Ulászló későbbi viszonyának alapjai ebből az időből keletkeznek és hogy Károly Róbert segítette Ulászlót, hogy Krakót és Sandomierzet visszafoglalja. A magyar irodalom pedig, mely nagy általánosságban Omode nádort, mint Ulászló segítőjét említi,³ sokkal közelebb jár az igazsághoz.

Ezeket az eseményeket részletesebben igyekszem fejtegetni:

¹ L. Dabrowski: «Zczasów Lokietka. Rozprany Hydz. hist.-fil. Akadem. Um.» Krakowie t. 59., 280—301.

² Utóljára: Dlugopolski: Bunt wójta Alberta. Roczn. Krak. VII. 170.

³ Pór: Az Anjouk kora. Szilágyi: Magy. nemz. tört. III.

Közismert dolog, hogy Károly Róbert uralkodása kezdetén az országnak csak kis részében gyakorolhatta királyi hatalmát, mert az ország nagy része az oligarchák és vidéki dynasták kezében volt. Felsőmagyarországon Csák Máté és Omode nádor uralkodtak. Igaz, hogy Omode elég lojálisan viselkedett a királlyal szemben, de igaz az is, hogy az ő birtokain a királynak semmiféle befolyása sem volt.¹ Ez a vidék a lengyel határ mentén csak a rozgonyi csata után került a király birtokába és csak akkor léphetett Károly Róbert közvetlen érintkezésbe Lengyelországgal.

Hol időzött Ulászló 1300 után, nem tudjuk biztosan.² A lengyel források közül csak: Traska Évkönyve és Dlugosz foglalkoznak vele.

Traska «Évkönyve» a XIV. századból való, bővebben foglalkozik Ulászlóval és a következőket írja: «sic itaque terris orbatus, quamvis multorum amicorum auxilium postulans adisset, vanis promissis ipsum decipientes inanem et spe vacuum per multa temporum curricula toto orbe instabilem divagari permiserunt. Qui videns se a suis omnimode destitutum cum paucis sequacibus in Ungariam ad Amadeum quemdam virum nobilem et potentem secessit, cuiusauxilio sed magis divino Sandomiriam et Cracoviam terras et alias omnes quas supra memoravimus debellans viriliter optinuit.»³

Ebből azt lehetne következtetni, hogy 1300 után Ulászló nem ment mindjárt Magyarországra, hanem csak hosszabb vándorlás után került oda és hogy nem Károly Róberthez, hanem egyenesen Omodéhoz ment. Dlugosz pedig azt állítja, hogy Ulászló közvetlenül Magyarországra menekült, onnan pedig Rómába utazott és végre 1303-ban Omodéhoz fordult segítségért.⁴ Mivel pedig ebben az esetben Dlugosznak

¹ Karácsonyi: «A magyar nemzetségek» I—28. és Csoma: «Omode nádor fiai és Kassa városa» (Turul 1911. évf. 89.).

² Dlugosz azon állítása, hogy Ulászló Rómába ment, nem nyer megerősítést az egykorú forrásokban.

³ Monumenta Poloniae historica II. 859.

⁴ Historia III. 5, 11.

Traska «Évkönyve» szolgált forrásul,¹ azt következtethetjük, hogy Dlugosz információi, melyek Traskánál nem találhatók, vagy szájhagyományból, vagy saját combinatióból származnak. VIII. Bonifácznak Wenczel elleni ismert bullája nem nyújt semmi bizonyítékot arra, hogy Ulászló Rómában volt. De nincs kizárva, hogy összeköttetései voltak a pápai curiával: sőt az 1300-iki magyar segítség bizonyítéku szolgált volna, hogy a magyarokkal Ulászló is Magyarországra vonult vissza. De positiv adataink erre nincsenek.

Ha Ulászló akkor Magyarországra került, rögtön meggyőződhetett arról, hogy onnan segítséget nem kaphat; nemcsak III. Endre halála miatt, de elsősorban a hatalmas Omode politikája miatt. Nincs kétség abban, hogy Omode akkor a Wenczel párthoz tartozott. Omode szoros összeköttetésben volt az Ákos-nemzetségbeli István nádorral, a ki a csehparthoz tartozott.² Az 1303 február 26-iki Istvántéle oklevélből³ kitűnik, hogy Omode jelen volt István fiának és Wenczel rokonának esküvőjén. Ez pedig kizárt dolog lenne, ha Omode más párti lenne, mint István. Mivel pedig 1304 április 5-én István nádor Károly Róbertet már mint törvényes királyt említi,⁴ ebből következhetik, hogy 1303 február 26 és 1304 április 5 közt István Károly Róberthez pártolt át. Valószínű tehát, hogy Omode, aki már az 1304. év második felében a csehek ellen fellép, ugyanabban az időben mint István, tehát 1303 végén, vagy 1304 kezdetén, szakította meg Wenczellel a viszonyt. Ez a tény óriási jelentőségű volt a lengyel viszonyokra, mert Lengyelország déli határáról eltüntette a cseh befolyást. Valószínű tehát, hogy Ulászló ezt megtudván Felsőmagyarországra ment, hogy segítséget kérjen Wenczel ellen, a mi az új helyzetben egészen természetes volt. Nincs kétség benne, hogy Ulászló Omodéval már III. Endre uralkodása idején összeköttetésben volt. Lehetséges, hogy Omode volt az az országnagyok

¹ Semkowicz. Rozbiór Krytyczny Dlugosza 324—425.

² Wertner : Stephanus Ungarus. Századok 1907. évf. 485—487. lap.

³ Cod. Andeg. I. 47. sz.

⁴ «Karulo, dei gratia illustri rege regnante» Cod. Andeg. I. 70. sz.

közül, a kit 1291-ben III. Endre Ulászlónak segítségére küldött. Van is egy adatunk, hogy Omode szolgájával: Aladárfi László Vardayval III. Endre uralkodása alatt, mint a király követe időz ott.¹ Mivel pedig nem tudjuk, hogy III. Endrének összeköttetései lettek volna más lengyel hercegekkel, mint Lokietek Ulászlóval, tehát elfogadhatjuk, hogy akkor: 1293 körül Omode Ulászlónál volt. Nem esoda tehát, hogy Ulászló most segítséget kért Omodétól, a ki nemcsak Lengyelország hatalmas szomszédja volt, de saját érdekében is állott, a cseh Wenczelt gyöngíteni.

Ulászló és Omode hadjárata Lengyelországban nem állt elszigetelten, mert ugyanakkor nagy koalíziós támadás készült Csehország ellen osztrák Albert és Károly Róbert részéről. Mivel pedig a pozsonyi gyűlés, mely a hadjáratot elhatározta, augusztus 24-én volt, valószínű, hogy Ulászló és Omode nem korábban, mint 1304 szeptemberben vonultak Lengyelország felé. «Az 1304. évben Lokietek Ulászló a magyarokkal a krakói hercegségbe vonult és elfoglalta Wisliczát», — ezt mondja erről a hadjáratról Traska évkönyve.² Bővebben foglalkozik evvel Dlugosz, a ki elbeszéli, hogy Ulászló, mikor Károly Róbert a Wenczel elleni harcban felül kezdett kerekedni, Omode segítségével Lengyelországba vonult és Wisliczát, Pelczyskát és Lelowot elfoglalta.³

Látjuk tehát, hogy Ulászló és Omode hadjárata Krakó felé irányult. De Krakót erősen tartotta a Wenczel-párti Muskata püspök és Ulászlónak meg kellett elégednie avval, hogy pár várat elfoglalván, megvárja a tavaszt, a mi további hadműveleteit lehetővé teszi. A fentebbi adatok megengedik megjelölnünk azt az utat, melyen Ulászló és Omode Magyarországból Krakó felé vonultak. Magyarország-

¹ Cod. dipl. com. Zichy I. 91. sz.

² «1304. Intrat dux Wladyslaus dictus Loctek terram Cracoviensem cum Ungaris et optinuit Wisliciam». Mon. Pol. Hist. II. 853.

³ Historia. III. 15—16. Pelczyska és Lelow elfoglalását nem említik az egykorú források, de megerősíti ezt az adatot az 1306-iki oklevél: «Cod. dipl. cath. s. Venceslai crac. I. 114. sz.

ból Krakó felé egy ősrégi út a Poprád és Dunajec mentén vezetett és az a tény, hogy a magyar és lengyel hadak elfoglalták Wislicát, mely a Dunajecnek a Wistulába torkolásánál fekszik, megerősítik azt a feltevést, hogy Ulászló és Omode ezen az úton haladtak Krakó felé. Ha pedig így volt, akkor az első elfoglalt vár Palocsa volt,¹ a Poprád mentén, melyet Wenczel 1301-ben Muskata püspöknek adományozott.² Pelczyska elfoglalása, mely szintén a püspöké volt, arra mutat, hogy Ulászló elsősorban a püspök várait támadta, a ki a cseh uralom főtámasza volt.

Ulászló, mivel nem voltak kilátásai Krakó elfoglalására, még az 1304—5. tél folyamán Sandomierz felé vonult. Traska évkönyve azt mondja, hogy 1305-ben Ulászló Sandomierz hercegséget elfoglalta.³ Dlugosz pedig, a kinek Traska évkönyve szolgál forrásul, hogy Ulászló Sandomierzet és a sandomierzi hercegséget csak Wenczel halála után foglalta el és megjegyzi, hogy akkor Ulászlóhoz átpártoltak: Wierzbenta a krakói várnagy, Zmigrodi Béla, a krakói vajda, Klemens, krakói kancellár, Zegota, sandomierzi vajda, Praudota, sandomierzi várnagy és Smil, sandomierzi bíró.⁴

Mielőtt ezeket részletesebben tárgyalnók, foglalkoznunk kell Ulászló 1305-iki oklevelével, mely a magyar országos levéltárban őriztetik. Ebben a Wislicában 1305 február 1-én kiadott oklevélben Ulászló, mint krakói és sandomierzi herceg Dronowi Péter és testvére: János hadi szolgálatait jutalmazandó, adományozza Chmelow birtokát, mely Sáros-megyében feküdt és a miechowi kolostorhoz tartozott, megígérvén, hogy a kolostornak cserébe más birtokot fog adományozni Krakó vagy Sandomierz vidékén.⁵ Mint tanuk

¹ L. Semkowicz o. c. 337. lap.

² Cod. dipl. chat. s. Venc. I. 105. sz.

³ «Terram Sandomiriensem obtinet predictus dux Wladislaus.» Mon. Pol. hist. II. 853.

⁴ Historia, III. 22—23.

⁵ «intuentes fidelia grataque obsequia, que nobilis vir amicus noster dilectus Petrus de Dronow une cum fratre suo Johanne nobis multipliciter et utiliter exhibuit et exhibet, videlicet mittendo homi-

szerepelnek: Ottó, sandomierzi vajda, Miklós, krakói vajda, Pakoslaw és Warcislaw, krakói és sandomierzi bírák, Klemens, sieradzi várnagy, Zmigrodi Béla, Latosini Czadro és Dymlini János.¹ Ez az oklevél igen fontos adatokat nyújt nekünk. Az a tény, hogy Ulászló már a sandomierzi hercegi címet viseli, hogy a kolostornak a kártalanítást a sandomierzi hercegségben is megigéri és végül ennek a hercegségnek főemberei részvétele bizonyítja, hogy már akkor: 1305 február 1. előtt Ulászló a sandomierzi hercegségben szilárd alapokon állott és lehetséges, hogy Sandomierz várát is elfoglalta. Sieradzi várnagy jelenléte arra mutat, hogy ottan Ulászlónak már komoly hívei voltak. Egyáltalán látható, hogy az Ulászlótól kezdett csehellenes harc gyorsabb tempóban haladt előre, mint az eddigi források alapján gondoltuk volna. Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy a krakói és sandomierzi méltóságok átpártoltak Ulászlóhoz, de nem mint Dlugosz mondja: II. Wenczel halála után, hanem már 1304 végén, vagy 1305 kezdetén, tehát 2–3 hónappal Ulászlónak Lengyelországba való bevonulása után, a mi egész más jelentőséget ad az egész dolognak. Nézzük meg most közelebbről az oklevélben szereplő tanukat.

Ott van Starza Ottó, sandomierzi vajda, II. Wenczel régi² híve, a ki most az elsők között jelent meg Ulászló mellett. Három Lis nemzetségbeli úr: Miklós, krakói vajda, Pakoslaw, krakói bíró, később krakói várnagy és Warcislaw, sandomierzi bíró, Zmigrodi Béla Bogoria nemzetségből származik.³ Tehát három hatalmas kislengyelországi nem-

nes suos nobis in auxilium, qui cotidie pugnant contra inimicos nostros et profundunt sanguinem ipsorum ratione honoris nostri, hereditatem dictam Chmelow, situatam in terra Sariczensi, pertinentem ad Cruciferos Mechovienses, sed nos predictis Cruciferis pro eadem hereditate Chmelow in terra Cracoviensi et Sandomiriensi debemus aliam hereditatem bonam et condecentem, eandem hereditatem Chmelow, predicto magistro Petro de Dronow damus, tradimus et conferimus. . . » M. O. D. L. 1684.

¹ Dlugosz tehát tévesen sorolja fel az országnagyokat.

² Piekosinski. Rycers Fwopolskie wieków ísędnich III. 177, 504.

³ Ibidem 218, 242, 243, 256, 401. old.

zetség: Starza, Lis és Bogoria, már akkor Ulászló pártján állott.

Az Ulászlótól megjutalmazott: Dronowi Péter és János kétségkívül magyarok. Ezt bizonyítja nem csak «Magister» címük, melyet Lengyelországban a világi személyekről egyáltalán nem használtak, de Péter dronowi¹ származása és az a körülmény, hogy a magyarországi Chmelowot kapja jutalmul, világossá teszi, hogy miért nem akart Péter jutalmul egy lengyelországi falut: mert sokkal értékesebb volt számára egy sárosmegyei birtok, hiszen maga is Sárosból származott.

Kétségtelen, hogy II. Wenczel halála a harcot Ulászló javára döntötte el. Az 1305. év folyamán elfoglalta egész Kislengyelországot Krakó kivételével és valószínűleg a Sieradzi hercegséget is. 1306 tavaszán megvette Krakót is a miechowi évkönyv szerint: «cum iuvamine cuiusdem Ungari dicti Amadey.» Kétséges azonban Dlugosz állítása,² hogy Ulászló, Muskata püspökkel kibékülvén, visszaadta neki Biecz várát, melyet a magyarok elfoglaltak. Ez az erre vonatkozó Ulászló-oklevélből egyáltalában nem tűnik ki³ és minden arra mutat, hogy: «iniquitatis filii», kikről később Wankier püspök beszél,⁴ elfoglalták Bieczet 1307-ben, mikor Muskata újra összeveszett Ulászlóval. Látjuk tehát, hogy 1306-után a magyarok egy része még Lengyelországban maradt. Ők is résztvettek 1308-ban Muskata letartóztatásában a krakói dominikanusoknál Ulászló parancsára.⁵

Biztosra vehetjük, hogy a magyarok nagy segítségére voltak Ulászlónak Lengyelország visszaszerzésénél, élükön

¹ Kemény Lajos, Kassa város főlevéltárnokának velem szívesen közölt véleménye szerint Dronow falu azonos a Sárosmegyei Drinowal, melyet magyarul Somosznak hívnak. Az onnan származó Somossy-család már Kún László és III. Endre idejében harczolt Lengyelországban a fekete Leszek és Ulászló oldalán.

² Historia III. 24.

³ Cod. dipl. cath. s. Venc. Crac. I. 114. sz.

⁴ Ibidem I. 128. sz.

⁵ «multi Ungari» Ptáśnik. Mon. Pol. Vaticana III. 129. sz.

Omode nádorral, kit 1307-ig nem igen látunk Magyarországon és legvalószínűbb, hogy eddig Ulászló oldalán volt. Omodet követte az Aba nemzetség egy része, továbbá Baksa nemzetségbeli György. ¹ Dronowi Péter és János részvéte arra mutat, hogy nem csak főurak, de a felsőmagyarországi köznemesség is résztvett a hadjáratban.

Kérdés azonban, milyen realis haszna volt Omodénak a Wenczel elleni hadjáratból és miért segítette Ulászlót?

Omode érdekében volt II. Wenczel mielőbbi leverése, mert ha ő győzött volna, akkor semmi jót sem remélhetett tőle, mivel átpártolt tőle Károly Róberthez. Most pedig kilátásai voltak Kassa megvételeére, ² a mi az ő kezében levő országrész főhelye volt. Hogy pedig Omode Károly Róberttől egészen függetlenül cselekedett az 1311—12. év története mutatja ki. «Miracula sanctæ Kyngæ» 1311 július 30-án említi, hogy egy csodálatosan meggyógyult gyermek szülei nem tudtak a szent királynő sírjához zarándokolni «propter transitum Ungarorum» ³. Közismert dolog, hogy pár héttel azelőtt Albert a krakói advocatus, föllázadt Krakó német polgárságával Ulászló ellen. A harc kemény volt és biztosra vehetjük, hogy a fent említett magyarok Ulászló segítségére siettek.

Biztosra vehetjük azt is, hogy a magyarokra vonatkozólag a «Miracula» második adata szintén az 1311. évről szól és 1312-ből keltezése csak a kiadó hibájából származik. T. i. a «Miracula» két fiatal embert említ, a kiknek méhese elpusztult «cum exercitus Hungarorum in magna multitudine venisset»; annál inkább biztosra vehetjük az 1311-iki keltet, mert a következő évben sem Omode, sem a magyar király nem tudtak Ulászló segítségére sietni, mert Omode már nem is élt, a király pedig és Omode fiai pedig döntő harcra készültek. A pozsonyi csata után pedig Ulászlónak nem volt szüksége segítségre, mert akkor már a krakói lázadás el volt nyomva. A magyar segélyhadakat

¹ Karácsonyi o. c. I. 128.

² Csoma o. c. 89. I. Hazai Okm. 374.

³ Mon. Pol. Hist. IV. 796.

tehát Ulászló csak 1311 nyarán kapta, legvalószínűbb, hogy Omodétól. Erre mutat az a körülmény, hogy Omode fiai leverése után ezek Lengyelországba menekültek. Más helyen kimutattam, hogy Dlugosz téved, azt állítván, hogy a lengyel Amadej-család Zách Felicziántól származik, mert ezek éppen a Lengyelországba menekült Omode-fiúk sarjadékai.¹

Ugyancsak Lengyelországba menekült az Aba nemzetségbeli Csirke-család, a mely ott 1323-ig maradt és csak akkor, Ulászló közbelépésére, kapott kegyelmet Károly Róberttől.² Világos tehát, hogy legfeljebb a rozgonyi csatáig, de valószínűleg egy-két évvel később is Károly Róbertnek nem volt semmiféle közelebbi összeköttetése Ulászlóval és hogy nem ő, hanem Omode segítette Ulászlót. Másként nem magyarázható, hogy miért kerestek a Csirke és Omode nemzetségek menedéket Lengyelországban.

A rozgonyi csata következtében Károly Róbert uralma a Kárpátokig terjedt és a magyar király közvetlen érintkezésbe lépett Lengyelországgal. Már 1315-ben találunk nyomokat,³ hogy Károly Róbert és Ulászló közt valami tárgyalások folytattak, de szorosabb barátság a két király közt csak 1320-ban kezdődött, mikor Károly Róbert házasságra lépett Ulászló leányával: Erzsébettel.

Krakó.

DABROWSKI JÁNOS.

¹ Dabrowski. Pochodzenie rodu Amadejów. Preglad polski 1912. évf.

² «In cuius regnum iidem querentes subterfugia fugitive recesserunt et ibidem exules residebant. Cod. Andeg. II. 86. sz.

³ Fejér VIII. 5. 103—105. l. 1315 június 27-én Ulászló, csatlakozva az északi szövetséghez, garantálja, hogy az illető egyezményt Károly Róbert is meg fogja tartani.

RICHELIEU ÉS A PARISI PARLAMENT KÜZDELME.

(1624—1642.)¹

I.

«Il faut écouter beaucoup et parler peu, pour bien agir au gouvernement d'un Etat», írja Richelieu.² Ezt az elvet követi különösen uralkodása elején, midőn nehéz helyzetében a legnagyobb óvatosságra van szüksége s így meghallgatja a tanácsokat, minden befolyásos testület szavát. Mikor 1624-ben kormányra lép, helyzete hihetetlenül nehéz és ingatag. Ellentétes hatalmak között áll, melyek mindegyike saját céljainak akarja megszerezni az új minisztert. Az udvar és a protestáns főnemesi párt is tőle remél segítséget, az első az eretnekek legyőzését, a másik a Habsburg-

¹ A közvetlen forrásokon kívül, melyeket jegyzetekben közlök, a következő művek voltak legfontosabb forrásmunkáim:

G. Avenel: Richelieu et la monarchie absolue, I—II. Paris, 1884—87. (és számos cikke).

Caillet. L'administration en France sous le ministère de Richelieu, Paris, 1857.

G. Fagniet: Le père Joseph et Richelieu, I—II. Paris, 1894.

E. Glasson: Le parlement de Paris, son rôle politique, Paris, 1901., depuis le règne de Charles VII. jusqu'à la révolution. I—II.

G. Hanotaux: Histoire du Cardinal de Richelieu. I—II. Paris, 1893. (és számos cikke).

Holtzmann: Französische Verfassungsgeschichte von der Mitte des 9. Jht. bis zur Revolution, (Below-Meinecke kiadás), 1910.

B. Viollet: Le roi et ses ministres . . . Paris, 1912.

Voltaire: Histoire du parlement de Paris, Paris (ed. Benechot) 1829.

Lavisse, Michelet, H. Martin: Histoire de France.

L. Ranke: Französische Geschichte vornehmlich im XVI. und XVII. Jhd. 1854.

² Maximes d'état et fragments politiques du Cardinal de Richelieu. 50. Kiadta G. Hanotaux. Paris, 1880.

ház meglörését várja; egyesek az egyház, mások az állam hatalmának a felemelését óhajtják.

Csoda-e tehát, hogy ennyi nehézség között, melyek minden lépését megnehezítették, Richelieu nem lép fel erőlyesen a párisi parlamenttel szemben? Ezt a régi, középkori intézményt egészen a «journée des dupes»-ig engedékenyen, látszólagos jóindulattal engedte működni. Jól mutatja a parlament iránti tiszteletének kifejezését egy, a királyhoz intézett irata. Ebben szól egy rendelet verifikálásának fontosságáról, «hiszen — mondja, — ezek a nagy és souverain testületek (t. i. a parlamentek) a nép elégedettségének vagy elégtelenségének fő kifejezői».¹

De bizonyos, hogy már akkor sem nézi jó szemmel a helyzetet. Látja a parlamentek, különösen a párisinak hihetetlenül magas hatalmát; tisztában van azzal, hogy ezt egyszerre meglörni lehetetlen. Így fokozatosan akarja jogkörét kisebbiteni. A királyi udvar törvényszékéből lassan nagyhatalommá fejlődött párisi parlament a legveszedelmesebb; ez a többi (ekkor már nyolcz) parlament felett állónak tartja magát. Mint a pairek törvényszéke, s mint a királyi hatalomnak bizonyos tekintetben ellenőrzője tényleg nagy tekintélynek örvend.

Richelieu eljárása a párisi parlamenttel szemben a politikai számításnak valóságos mesterműve. Nem ott támadja meg, a hol legjogosabb volna: a politika terén, hanem azon a téren, a hol teljes joggal működik: a biráskodás terén. Itt is kétirányú a működése. Először: új igazságszolgáltató testületek alapítása által kisebbiti a párisi parlament jogkörét; másodsor: határozottan favorizálja a vidéki parlamenteket, decentralizálja mintegy a legfontosabb ügyekben való biráskodást is. Mindjárt uralkodása elején, 1624-ben, külön törvényszéket akart felállítani a pénzügyekben «malversé»-k ellen;² de ettől a parlament erőlyes fellépése miatt

¹ Lettres papiers d'état etc. du Cardinal de Richelieu (kiadta D'Avenel 1853—77.), II. 197. 1626. febr.

² Mémoires de Richelieu (kiadta Michaud és Poujoulat 2e serie VIII—IX.) XV. 306. Mathieu Molé: Mémoires. I. 337. (Kiadta A. Champollion Figent. Paris, 1855—57. I—IV.

kénytelen volt elállani, úgy, hogy végül ez a törvényszék csak ideiglenes lehetett.

A biboros engedékenysége — helyzete ingatagsága mellett — fontos oka a parlamentnek az egyházi ügyekben elfoglalt álláspontja. Ez volt talán az egyetlen tárgykör, melyben a parlament és az udvar is egyet értettek, s a nevezetes testület ezek miatt Richelieu iránt hálával viseltetett. A gall egyház autonomiájára törekedett bizonyos mértékben a kardinális is, bár teljes különállását nem óhajtotta. Mivel a parlament célja ezen külön nemzeti egyház megerősítése, kiépítése, Richelieuvel részben együtt működik. A tizenhetedik század huszas éveiben egymásután jelennek meg az erős hangú pamfletek, melyek a pápaság régi képzelt jogainak feléledését mutatják. Ezen iratok ügyében a parlament eljárása Richelieunek tetszett, bár ezt ki nem fejezhette. Nagy eréllyel lép fel a parlament. Elégetteti a «Mysteria politica» cz. művet (1626.), ugyanerre a sorsra jut Sanctarelli jezsuita hasonló szellemű munkája is. Egyszermind megtiltotta a párisi parlament a főpapságnak, hogy ezzel az ügygyel foglalkozzék. De a klérus bizott a királyban. A kardinális helyzete kényes volt. Nem merte eljátszani a papság előtt ingatag tekintélyét, de meggyőződése és a parlament véleménye a másik oldal felé vonzotta. Végül a nagyobb érdek diadalmaskodott: közeledett a választásos párt felé. A királyt rábirta, hogy tegye a maga ítélőszéke elé az ügyet,² a mi ellen a parlament felszólalt. Feltűnő Richelieunek a királyhoz intézett megokolása. Bebizonnyítja, hogy itt a parlament állami ügyekbe avatkozik, pedig nem erre való, hanem csupán ítéletmondásra; ők, mint a sok orvos, elrontják a beteget. Kéri a királyt: helyezze át az ügyet a conseil privé elé. De elveit nem mondja ki nyíltan, a parlamenttel jóindulattal tárgyal. Pedig a parlament nagyon hevesen lép fel a jezsuiták ellen, a Sanctarelli-ügygyel kapcsolatban meg akarta tiltani nekik az országban való tanítást, sőt állítólag azt is tervezte: «à les chasser mesme

² Mémoires d. R. XVII. 366/7.

de France»¹ Richelieu a művek elégetését szívesen vette, de ilyen szélsőséges túlzásokat nem engedhetett meg. A Louvreban megjelenő parlamenti tagoknak mondja a király jelenlétében: kívánatos, hogy a parlamentek mozgalmai a király és tanácsa akaratát kövessék.² (1627 február.)

Az egész ügy Richelieu álláspontjának győzelmével végződött, de a parlament megalázása nélkül.³ Midőn a király a Sorbonne ügyeibe való avatkozást is eltiltja a parlamenti tagoknak a Louvreban való fogadtatás alkalmával, Richelieu beszéde nagyon engedékeny. Érdekes, hogy erről naplójában nem emlékezik meg, mintha szégyenlené engedékenységet.

A párisi parlament teljes helyesléssel találkozott a párbajok ellen kiadott híres, halálos büntetéssel fenyegető rendelet, melyet a notableok gyűlése is elfogadott. 1626 februárjában még remontranceot nyújtott be ebben az ügyben,⁴ de a következő hónapban már beiktatta változatlanul. Midőn a régi rendszerhez szokott ifjak ezt semmibe sem vették s Boutterolles és Chapelle grófok fényes nappal párbajoztak, Richelieu elfogatta őket és a párisi parlament elé vitte ügyüket. Az ítélet halálos volt. A parlament ekkor mintha megremült volna saját szigorúságától; halasztani akarta a végrehajtást, de Richelieu nem engedett s 1627 júniusában a két ifjút kivégeztette. Ez a véleménykülönbség némileg megrontotta a látszólag teljes egyetértést.⁵

Ez az egyetértés mutatkozik a várak lerombolásának ügyénél. A király Richelieu tanácsára és a notableok beleegyezésével elrendelte az összes, nem a határon emelkedő várak lerombolását. A parlamenteket véleményadásra szólították fel, azok pedig a párisinak mintájára sorra regisztráltak a rendeletet. A kormány meg sem várta ezt s végrehajtotta mindenfelé; a parasztok pusztításai ellen a parla-

¹ Maximes d'État . . . 74.

² U. o. Appendice 84—86. és Lettres d. C. d. I. VII. 957.

³ L. erről Lettres d. C. d. R. II. 196.

⁴ Maximes d'État . . . 78. Mémoires d. R. VIII. 374.

⁵ Lettres d. C. d. R. VII. 594/5. «Le procédé du Parlement est insupportable», írja Richelieu.

menteknek kellett felszólalniok. Mindezek a dolgok mutatják, hogy a két fél szinte érzi a későbbi összeütközést s óvatosan kerüli az erre szolgáló alkalmakat.

A közfelfogás is a parlamentek tekintélyét bizonyította, Fancan 1627 márciusában Richelieuhöz intézett levelében az első elnök választását igen fontos dolognak mondja, hiszen a párisi parlament: «... est... le principal apuy de l'Éstat».¹

De Richelieu előre látja, mennyire kétes támasz ez a «cour suprême». Ő, a ki ifjú korában helyesli a parlament ellenállását, most a hatalom birtokában azon gondolkodik, hogyan lehetne megalázni. Markáns kifejezője ennek egyik levele, melyben kijelenti: «le Parlement merite une touche, reste à voir comme il la faut donner...»²

Egy ideig várnia kellett még, hogy érzelmeinek tetteiben is kifejezést adjon. Várakozásának egyik oka --- azt hiszem, --- saját ügye, melyben maga is rászorult a parlamentek --- különösen a párisi parlament, --- jóindulatára. U. i. 1627-ben a király őt kinevezte a hajózás surintendant-jává és a parlament szavazó tagjává. Örömmel írja már 1627 márc. 22-én, hogy hatalmát verifiálták s őt fogadták a parlamentben,³ de sikerének korán örült. Nagy utánjárás, fáradozás után egy teljes évig tartott, míg a parlamentek is elismerték őt «grand maitre, chef et surintendant général de la navigation et commerce de France»-nak. A vidéki parlamentek közül a rennesi így is csak «faveur personallissime»-nek jelentette ki ezt a beiktatást. Valószínű, hogy az ilyen kellemetlenségek, melyek egyéni érdekeiben sértettek, mély nyomot hagytak Richelieu lelkében. Azt hiszem, ez is egyik indító oka volt a biboros későbbi kérlelhetetlen szigorának az ellenkező testületekkel szemben. Egyelőre gyakran fordul a parlamentekhez, különösen a párisihoz.⁴

¹ Közölve: Revue Historique. 108 k. 75 kk.

² Lettres d. C. d. R. VII. 595.

³ Lettres d. C. d. R. II. köt. 21. levél.

⁴ U. o. II. 747. etc.

kérve a tagok jóindulatát valamelyik pártfogoltja érdekében. Úgy látszik, elég nagy sikerrel gyakorolta a «protekción».

Az 1627-ik év már bizonyos fordulatot mutat a két fél viszonyában. Ebben az évben készítik el azt a híres törvénykönyvet, melyet később «Code Michaud» néven a párisi parlament gúnytárgyává tett és nem ismert el hivatalosnak. Az országnak szükséges törvények gyűjteménye volt ez a javaslat, de a parlament szinte érthetetlenül ellene szegült. Hosszú ideig, két teljes esztendeig húzta-halasztotta az ügy regisztrálását, a «legelfogultabb és igazságtalanabb ellenállást fejtve ki» (Caillet). A kardinális emlékirata bizonyítja, mily nagy merészségnek tartotta ő ezt a parlament részéről. Hiába volt minden tárgyalás; a «garde des sceaux» panaszkodott Richelieunek a parlament makacssága miatt, szerrinte: «... a század romlottsága megrontotta... s most ezt (t. i. romlottságát) ki kell űzni belőle».¹ Végül a parlament annyira megy, hogy követeli: közöljék a törvénykönyvet a tartományokkal is. Hosszú huza-vona után némi változtatással megtörtént a regisztrálás.

Az egész ügy híven mutatja a két fél túlzásait. Az udvari párt jogtalanannak tartotta a parlament bármely beleavatkozását az államügyek intézésébe és szerette volna ennek hozzájárulása nélkül érvényre emelni a rendeleteket, mint ezt Marillac is javasolta. Viszont a parlament úgy gondolta, hogy nélküle semmiféle javaslatot elfogadni nem lehet.² Ebben a felfogásában támogatta a gyakorlat, mely sokszor erősebb az írott törvényeknél. Régi gyakorlat bizonyította, hogy a közfelfogás szerint érvénytelenek voltak a parlament által nem verifiált és be nem iktatott javaslatok. Ez a régi párisi főtörvényszék ugyanis századok folyamán három nevezetes jogot szerzett meg: 1. a «droit de remontrances» ot; 2. az «arrêt»-k kibocsátásának jogát és 3. a «droit d'enregistrement»-t. Az első joggal a párisi parlament nemcsak élt, hanem gyakran visszaélt vele; hiszen a legfontosabb

¹ Mémoires d. R. XX. 587—9.

² U. o. XX. 587.

rendeletet, javaslatot elodázhatta kifogásaival, ellenkezésekkel. Az «arrêt»-k, rendeletek kibocsátása szintén elég lényeges beavatkozást engedett meg neki az állam ügyeinek intézésébe, hiszen — bizonyos határok között — teljes érvényű intézkedéseket adhatott ki.

De legfontosabb a harmadik, a «droit d'enregistrement», mely némileg a király ellenőrzőjévé teszi a párisi parlamentet. Egyszerű tiltakozásával megakadályozhatta a rendelet törvényerőre emelését; valóságos vétójoggal ruházta fel magát. Ennek a jognak megszüntetése volt Richelieu egyik főcélja. Nehéz dolog volt; lassú, fokozatos munkával érhetett el csak sikert. Már 1628-ban kifejti célját a király előtt: «Meg kell alázni a parlamenteket, melyek képzelt souverinitásuk czímén állandóan ellenszegülnek az állam javának».

A nyílt hadakozás nem indult még meg a két fél között, csupán apró kellemetlenkedésekkel felelt Richelieu terveire a párisi parlament. Így történt ez a biboros herczegségével is. Lajos 1627-ben hercegi rangot akart adni miniszterének, s ő már 1628-ban megköszöni a párisi parlament támogatását,¹ de a parlamentek ellenkezése miatt csak 1631-ben lehetett herczeggé. Ez csak fokozta a kardinális ingerültségét a parlament ellen.

A külpolitikai helyzet megváltozott Richelieu első négy évi kormányzása után. A hugenottákat angol segítségükkel együtt leverték, La Rochellet elfoglalták, így Richelieu posíciója külsőleg megszilárdult. Győzelmekre támaszkodhatott, az ország belsejében eddig oly hatalmas, valóságos kis államot megsemmisítette. Nagy veszély csak egy helyről fenyegette a kardinálist: az udvar — elsősorban az anyakirályné és párthívei — részéről. Világos volt, hogy egyiknek a két fél közül buknia kell. Az ellentét annyira kitént, hogy a parlamentnek is határozottan színt kellett vallania. Mind a két fél igyekezett elsősorban a párisinak kegyét megnyerni, erre mutat Richelieu önmérséklése és engedé-

¹ Lettres d. D. d. R. III. 56. levél.

kenysége is a hatalmas testülettel szemben. Több levelet intéz a parlamentek elnökeihez, egyes tagjaihoz, melyekben az anyakirálynővel való rossz viszonyáról panaszkodik.¹ A Medici Mária és a biboros között fennálló ellentét már 1630-ban nyilvánossá lett. Minden békítési kísérlet sikertelen maradt, nem lehetett őt visszaállítani «en la bienveillance de la reyne...»

1630 nov. 11. a nevezetes «journée des dupes», a felsültek napja, mely egész Franciaország történetében fordulópontot jelez. A király hosszú, nehéz habozás után döntött; drámai jelenetek játszódtak le közte, a biboros és az anyakirálynő között, de ezek után egészen váratlanul Richelieu mellé állott. Választása meglepő volt, hiszen erre a döntésre senki sem számított. Néhány hónapig ingadozott ugyan még ezután is a gyenge uralkodó, úgy, hogy a kardinális helyzete korántsem volt kedvező, de ez csak késleltette, de nem akadályozhatta meg Richelieu győzelmét. A bizonytalanság napjaiban a parlamenthez fordult a biboros, kérve Coigneux elnök támogatását, közbenjárását, hogy békét teremtsen.² Mindhiába! Az engesztelhetetlen ellenségek — Richelieu és Medici Mária — nem békülhettek ki többé. De a csüggedés napjai elmúltak, a biboros helyzete végkép megszilárdult. A király feltétlen bizalommal engedett neki mindenben, anyjától teljesen elfordult. Így ennek a journée des dupesnek utóhatása Richelieu korlátlan hatalmának megalapítása. Egyelőre sem külső, sem belső ellenség nem fenyegeti komolyan, állása biztosítva van.

Ezért jelöl az 1630-ik év vége határt Richelieu és a párisi parlament küzdelmének történetében is.

II.

Az 1631-ik év meghozza a parlamentek és Richelieu között a nyílt küzdelmek kezdetét. A parlamentek ebben az évben végleg állást foglalnak: Richelieu ellen fordulnak. Ez

¹ U. o. III. 395. IV. 28.

² Lettres d. C. d. R. IV. 37.

a tény egészen természetes, de politikailag nagyon elhibázott. Nem számítottak a biboros mindent letipró, czéltudatos erélyére, nem sejtették, hogy hatalmas folyton emelkedni fog. Így maguk kezdték meg azt a küzdelmet, mely bukásukat okozta, bár tíz esztendeig tartott.

Gaston herczeg, a király öccse, a journée des dupes után Richelieu ellen összeesküvést szőtt, majd felfedeztetve, Lotharingiába menekült. Összeesküvő társai ellen a kardinális erélyes fellépésre határozta el magát. Így történt, hogy a dijoni parlament felségsértés bűnében elmarasztalta őket (1631. III. 31.). A párisi parlament azonban nem volt oly szolgálatkész, a minek egyik oka a benne levő számos Gaston-párti tag. Hosszú tanácskozások után is csupán a tagok felerésze szavazott az elítélés mellett.¹ A király megsemmisítette a határozatot és a Louvreba hívatta a parlamentet, hogy az ő jelenlétében ítélkezék. Érdekes levele maradt meg Richelieunek erről a tárgyról.² XIII. Lajost arra kéri, próbálják szép szóval megnyerni a főtörvényszéket, hiszen jobb, ha az emberek maguktól jutnak kötelességük tudatára; az erőszak olyan orvosság, melyet Isten és az emberek csak akkor használnak, ha a szép szó nem hat. Ezt a liberális hangú levelet — mint Avenel is sejtí — valószínűleg nem küldte el a biboros. Nem maradt fenn ugyanis a király válasza, valamint — a mi fontosabb — nem történt semmi ebben a szellemben. Már pedig nem hihető, hogy ebben a kritikus időben ne követte volna Lajos eszes miniszterének tanácsát, a melyhez máskülönben annyira ragaszkodott. De az események legjobban mutatják Richelieu álláspontjának megváltozását.

Május 13-án kénytelen megjelenni a parlament a Louvreban. Ez a cour suprême, mely ellenkezését azzal okolta meg, hogy csak neki van joga ítélkezni pairek felett, alázatosan kénytelen a király és minisztere jelenlétében megváltoztatni határozatát. A király sajátkezűleg tépte ki a

¹ Lettres d. C. d. R. IV. 149.

² U. o.

jegyzőkönyv megfelelő lapját és helyettesítette a királyi tanács ítélletével. Ezenkívül az ellenállás fővezéreit: egy elnököt és három conseiller-t, számkivetésbe küldte a király.

Richelieu emlékiratai mutatják ingerültségét a párisi parlament ellen.¹ Nagyon elítélőleg nyilatkozik a tagokról, kik «a bűnösök kedvéért a törvény szigora ellen cselekedtek», vagy pedig az elítélendőkkal rokonságban állottak. Közli az emlékirat a király beszédét is a parlamenthez. Ebben XIII. Lajos kijelenti, hogy a parlament túllépte hatáskörét, ő csak a 3-ik és 4-ik rend között szolgáltatathat igazságot; nincs joga államügyekbe avatkozni, hiszen a király a «déclaration»-okat nem róla való tanácskozás, hanem regisztrálás czéljából küldte el nekik. Megtiltja hasonlók végzését a jövőben és fenyegetéseket hangoztat.²

A párisi parlament tovább is izgat Richelieu ellen, titokban; a király újra inti őket, tartózkodjanak olyan ügyektől, melyek «az ő felsége által választott ministerek adminisztrálását és méltóságát» illetik. A regisztrálás kérdésében engedni kénytelen a megalázott testület, de négy tagjának száműzetését nem tudta szólanul elviselni. Tiltakozott is ellene: természetesen hiába. Sőt azt érték el vele, hogy Richelieu katonákkal vitette el őket, orvoslás helyett még nagyobb megaláztatást szenvedtek.³ Csoda-e, hogy ettől az időtől kezdve a biboros és a párisi parlament szakadatlanul küzdöttek egymás ellen? Bármilyen ügy fordult elő, használt vagy ártott legyen az országnak, nagynehezen lehetett csak keresztülvinni, a parlamentek ellenkezése miatt.

De Richelieu nem látta még elérkezettnek az időt ellenfeleinek teljes letörésére. Azt hiszem, nagy szerepe volt ebben saját herczegsége ügyének, melyet végre keresztül akart vinni, valamint hatással van rá Gaston személyes összeköttetése a parlamentekkel, a mitől tartott. Az előbbinek érdekében 1631 augusztusában rendkívül udvarias levelet ír

¹ Mémoires d. R. XXII. 324.

² U. o. 324/325.

³ A parlament hosszas kérésére végre Richelieu közbenjárt a királynál, így a száműzött tagok visszatérhettek.

a párisi parlament elnökéhez; támogatását kéri, mivel a vezetése alatt álló testületnek be akarja mutatni a király adománylevelét.¹

Ez a törekvése sikert is aratott; négy évi várakozás után *duc* és *pair* lett (1631. X. 5.). Most célját elérvén, jellemző a kardinálisra, hogy néhány nappal e registrálás után nyíltan megkezdí a harczot a parlamentek ellen.

Richelieu régi terve volt már bizottságokkal, külön törvényszékekkel végeztetni el a parlament munkáját s így csökkenteni ennek tekintélyét. Láttuk ezt a tendenciát már uralkodása elején. Most teljes hatalommal lép fel, teljesen cél tudatosan. Megalakítja a *Chambre de l'Arsenal*-t, mely 1631 szept. 10-én kezdte meg működését. A kimondott cél: a hamis pénzverés megakadályozása szigorú ítéletek által, de a végcél a parlamenti tekintély csökkentése. Sok nehézség, akadály után registrálni kénytelen a parlament a királyi rendeletet, de alig kezdett el működni, megtiltja, hogy összegyűljön az új bíróság.² Senki sem hajtott rá s az *Arsenal* egy Jean Gillot nevű magasállású tisztviselő elfogatását is elrendelte, a mihez a párisi parlament felfogása szerint az új testületnek nem volt joga. A király erre megsemmisítette a parlament határozatát.

A főtörvényszék — szinte érthetetlen volna előttünk, ha eddigi hatalmát nem ismernők — még mindig remontranceokat nyújtott be a királyhoz, a ki erre, mintegy feleletképen, több tagját száműzte. A megrémült testület kihallgatásra jelentkezik a királynál, a ki a keleti határon tartózkodik a németországi bonyodalnak miatt. Hosszú várakozás, többnapis sikertelen kísérletek után fogadta csak a király a testületet 1632 január havában. Ennyi önmegalázás után a király szigorúságát is kénytelenek voltak elviselni. Nagyon jellemzők XIII. Lajos szavai. Szerinte a parlament csak arra való: «pour juger entre maître Pierre et maître Jean», és ha így folytatják: «... je vous rognerei les ongles de si près

¹ L. d. C. d. R. IV. 193.

² Az egészet hosszan beszéli el M. Molé: *Mémoires*-jában II. 62—146.

qu'il vous en cuira». Ez a szokatlanul éles hang, melyet a király a parlamenttel szemben eddig még nem használt, minden valószínűség szerint Richelieu befolyására vezethető vissza. Sokat vitatkoztak már a francia történetírók, mennyire hatott a biboros a királyra s vannak a kik önálló politikát, nagy egyéniséget tulajdonítanak XIII. Lajosnak.¹ De, ha nézzük a parlamentek ellen folytatott harczot, lehetetlen Richelieu kezére nem ismernünk lépten-nyomon. Ha Voltaire véleménye túlzás is (i. m. 243.), a ki szerint a király teljesen miniszterének akarától függött, mégis tagadhatatlan e nagy egyéniség vezető szerepe minden téren.

Richelieu a parlament megalázkodását egészen természetesnek találja; emlékirataiban az 1632-iki események elbeszélése épenséggel nem objectiv.

A király után a kancellár beszélt a metzi kihallgatás alkalmával, szintén igen élesen: kifejti, hogy a király akaratának teljesülnie kell. A parlament elnökének felszólalására a király rendkívül hevesen válaszolt, teljes megalázkodást követelvén.² De néhány nap mulva csillapult haragja — illetve valószínűleg Richelieu megelégette a szigorúságot és így szelidséget javasolt neki — s ezért engedékenyebb hangon beszélt a parlamenttel; sőt a száműzött öt tanácsosnak is megkegyelmezett. A béke tehát helyre állott, de a párisi parlament megalázása árán; az új törvénytörvény — egészen természetes ez az előzmények után — tovább működött a parlament akaratára ellenére.³

Az 1632-ik év telve volt Richelieure nézve izgalmakkal, de dicsőséggel is. Politikáját győzelem kísérte kívül és belül. A Habsburgok hatalma inog, a svéd szövetséges fegyvereit szerencse vezeteti; a belpolitika pedig szintén sikerrel jár.

Gaston herczeg összeesküvésének részesei ellen folytatja erélyes, megtorló intézkedéseit teljes sikerrel, egyszerűsmind a parlamentek hatalmára is új csapást mért.

Először Marillac maréchallal bánt el, kinck felség sértési

¹ Így Saint Simon, Topin etc.

² Erről is bőven szól M. Molé: Mémoires II. 139—144.

³ Mémoires d. R. XXII. 335.

perét külön kinevezett törvényszék előtt tárgyalhatta. Nagy sérelem ez, hiszen — miut Marillac követelte is — őt, mint maréchalt, a párisi parlament ítélhette csak el régi szokás szerint. De a rendkívüli törvényszék kimutatja, hogy a régi királyok is így jártak el és a dolog teljesen jogos.¹ Hosszú tárgyalások után a bizottság tényleg halálra ítélte Richelieu egykori hívét, a mi a feltűnő szigorúságot mutatja.² Látjuk, hogy a parlament tekintélye már is süllyedt; ez a főtörvényszék ugyanis tárgyalni akarta az ügyet, csupán a király határozott parancsára engedett, miután XIII. Lajos a parlament határozatát megsemmisítette. A rendkívüli törvényszékek kész szolgálói voltak mindenkoron Richelieunek, így egyre gyakrabban fordul ilyenekhez.

Az 1632-ik év vége megint a párisi parlament megaláztatását jelzi. A Gaston-herczeg összeesküvésében résztvett előkelők elítélését nem merte a párisi parlamentre bízni. Láttá annak ellenséges — méltán ellenséges! — magatartását és valószínűnek tartotta, hogy még az ország javára szolgáló dolgokat sem hajtaná végre, ha azok egyuttal Richelieu javára szolgálnak.

Viszont érezte, hogy teljesen a parlament tekintélye nélkül nem lehet nagyfontosságú dolgokat egykönnyen véghez vinni, azért a régi kipróbált módszerhez folyamodott. Aug. 12-én lit de justice-t tartottak a párisi parlamentben, melyen a király jelenlétében kénytelen volt a parlament regisztrálni a felkelők ellen kiadott déclarationt. Így történt, hogy ez az előkelő testület is lázadónak jelentette ki Gaston orléansi herczeget és Montmorency herczeget. Rendkívüli dolog ez: mennyire alárendelte véleményét kénytelenségből — ha rövid időre is, — az ország első, legfényesebb parlamentje az államminister nagy szellemének. Nagy dolog az is, hogy a király öcsese, a «Monsieur» ellen határozatot hoz...

De ezen a híres ülésen a külsőségek is figyelemre méltóak.

¹ U. o. XXIII. 375.

² Voltaire megbotránkozással ír Richelieu insolence-áról, hogy «esclave»-jaival merte elítéltetni Marillacot.

tók. Hiszen az ilyen representáló testületeknél igazán nevezetes minden apróság, a mi a conservatív, régi szokásokon valamit változtat. Már pedig ez a lit de justice külsőségeiben is jelképezi a csökkenőben levő tekintélyt. A parlament tagjai ugyanis, az eddigi szokásoktól eltérően, kötelesek voltak üdvözölni a «garde des sceaux»-t (pecsétőr); továbbá a hercegek és főpapok nemcsak jelen voltak, a mi magában véve is sérelem, hanem a parlamenti elnök előtt szavaztak.¹ Így hagyják figyelmen kívül azt a régi szokást, hogy az elnök közvetlenül a király után szavazott. Midőn az első elnök erre hivatkozott, a pecsétőr azt felelte: «A király azt teszi, a mi neki tetszik.» Ez a megalázás az amúgy is ellenséges testületet még jobban elidegenítette. De Richelieu ezzel nem sokat gondolt; hiszen legfőbb ellenségeit lázadónak, felségsértőknek, a közbéke megzavaróinak nevezték és elítélték (de hat heti időt engedtek nekik a hűségre való térésre).²

Gaston párthívei tovább is ellentálltak, a spanyol szövetséget keresték: így valóban hazaárulókká lettek. Sikertelen terveiken rajta vesztettek: elfogattak. A biboros ismét a szokás ellenére járt el, megszegvén ezzel megint a törvénynél is erősebben meggyökerezett jogot. Montmorency tudniillik, mint pair a párisi parlament bírói hatáskörébe tartozott volna, már pedig a király a toulousei parlementre valóssággal ráparancsolt, hogy tárgyalja az ügyet.³ Érdekes az az indokolása is, hogy Montmorency bűnével méltatlanná lett a párisi parlamenthez. Gaston többi párthívét sem a párisi, hanem a dijoni parlament előtt íteltette el, hiszen az sokkal szolgálatkészebb volt. Richelieu vasszigorral járt el ebben az ügyben. A királyt valósággal kényszerítette a kemény eljárásra; így Montmorency herceg hugának kegyelem kérésére nagyon határozott hangú levelet diktált XIII. Lajosnak, melyben a kérést kereken elutasítja.⁴

¹ Elbeszéli O. Talon: Mémoires 53.

² Mémoires d. C. d. R. XXIII. 407.

³ A király erélyes fellépése természetesen itt is a biborosra vihető vissza. Az ügyet bőven tárgyalja a Mercure françois XVIII. 810.

⁴ Lettres d. C. d. R. IV. 371.

Az összeesküvést elfojtották, a toulousei parlament halálra ítélte Montmorency herceget; az ítéletet azonban mégis regisztráltatni akarta Richelieu Párisban is. De itt szemben találta magát a parlamenttel, mely erőlesen visszautasította a rendeletet. Ennek következménye, hogy a biboros az ellenkezés vezérét, Payent, száműzette; mikor pedig a parlament ez ellen is kifogásokat emelt, ismét szigorú megtorlásra határozta el magát. Így Mesmes parlamenti elnököt, kinek legtöbb része volt az ellenállásban, száműzetésbe küldte (1633. III. 23.),¹ mire egy időre megrémült a parlament.²

Ezzel zárul le a párisi parlament és Richelieu komoly küzdelmének első korszaka. A párisi parlament meg akarta szerezni azt, a mihez törvényes joga nem volt: az ország politikai vezetését és kormányzását, így elvették tőle azt, a mi övé volt: a törvénykezési hatalmat. Forma tekintetében igaza van ennek az előkelő testületnek, de lényegileg nem. Küzdelme a törvényesség harcának látszik az absolutizmussal szemben, pedig tulajdonkép a conservatismusé a haladás ellen, a kis politika harca a nagy ellen. (H. Martin.) Ezért volt kénytelen Richelieu «ítélőgépekkel», külön bizottságokkal végezni el a belügyeket, hogy így szabadon fordulhasson a külügyek felé. Helyzetét megkönnyítette az a felfogás, hogy a királyé az igazságszolgáltatás joga, a miből le lehetett vonni a következményt: minden bírói testület csak az ő kreaturája, csak ő nevezheti ki a bírákat. Ezzel szemben állott a parlament merev, szokásjogon alapuló felfogása, mely homlokegyenest ellenkezett az udvarával. Talán ki lehetett volna egyeztetni a két véleményt, de a parlament merev ellenállása kihívta a kardinális hasonló eljárását: szinte kierőszakolta önmaga megaláztatását. Ha ehhez hozzá-

¹ O. Talon i. m. 31. Ezt az ügyet, mint csekélyebb fontosságút, bővebben tárgyalni felesleges.

² Ugyanerre az évre esik Le Coigneux és Manigot parlamenti tagok elítélése, a kiket felségsértés miatt már régebben elítéltek, de az ítéletet nem hajtották végre. A kardinális követelésére a parlament hosszas ellenállás után kénytelen volt verifiálni a rendeletet: a király jelenlétében iktatták be. (Lásd: Mémoires d. R. XXIV. 454.)

vesszük még azt a tényt, hogy ez a főtörvényszék a nemzet ellenségeivel szövetkező párthoz szított, megértjük Richelieu szigorú fellépését.

Az 1633-ik évben Richelieu Metzben új parlamentet állított fel, melytől azt remélte, hogy tervét, a leendő keleti tartomány — a felújítandó Austrasia — felállítását lényegesen előmozdítja; az új bíróság hatáskörét egészen a Rajnáig szeretne volna kiterjeszteni. Ez a tény is mutatja, hogy elvileg a parlamentek fennállása ellen nem volt kifogása; viszont az új testülettől is a párisi parlament hatalmának csökkenését várta a kardinális. Az új parlament igen hálás volt alapítója iránt, szigorúan lépett fel azok ellen, a kik Richelieu élete ellen törtek.¹

Az első nagy összeütközés tehát a biboros hatalmát növelte; tekintélyben, erőben meggyarapodva folytatta a küzdelmet a meggyengült parlamentekkel szemben. A küzdelem ezentúl már nem kétséges, eredménye egészen világos: csak a parlament bukhatik el. Csupán idő kérdése az egész.

III.

Az 1634-ik évben mintegy fegyverszünet áll be Richelieu és a párisi parlament között: Nyílt küzdelemre ugyanis nem nyílik alkalom, s a biboros nem is keresi azt. Ennek oka az orléansi herceg, a «Monsieur» ügye. Gaston herceg Lotharingiába menekült kísérletének balsikere után, a hol IV. Károly herceg szívesen fogadta udvarában.

Itt kezdődik a bonyodalom; a mennyiben Gaston nőül vette Károly hugát. A királynak nem volt még gyermeke, egyelőre nem is volt rá kilátás, így érthető Richelieu izgalma, hogy a trón örököse az ország egyik ellenségével lép családi viszonyba. Ő merényletnek, jogtalanságnak tartotta, hogy a családfő becegyezése nélkül merészel megházasodni a család egyik tagja, ezt hozta fel haragja igazi

¹ Mémoires d. R. XXIV. 489. L. d. C. d. R. IV. 535. Egy Alpheston nevű embert kerékbe törtek ilyen bűn miatt.

okának palástolására. A lotharingiai herczeggel már az előbbi évben volt *conflictusa*,¹ most megint erélyesen lép fel. A párisi parlamentben indítja meg az ügyet, eljárást a házasság érvényessége ellen. Érdekes, hogy a parlament semmi nehézséget sem támasztott. Szinte érthetetlen, hogy ez alkalommal a biboros álláspontján áll és támogatja, de ennek könnyű magyarázatát találni. Láttuk, mily ádáz gyűlöletet érez a párisi parlament a pápaság ellen, most tehát, midőn Richelieu a római udvarral szembe helyezkedik, a nemzeti ügy mellé állanak az egyházzal szemben. Tény az, hogy 1634 szept. 5-én a párisi parlament kimondta, hogy a házasság «non valablement contracté» volt.²

Az orléansi herczeg hiába állott ellen, hasztalan tiltakozott a pápai nuncius.³ Richelieu ebben az ügyben — saját véleményét védelmezve — a parlamentet támogatta. Kijelenti: a parlamentnek jogában áll a házasság megsemmisítése, ezt a pápai udvarnak is megmagyarázza.⁴ A parlamenthez érdekes levelet intézett még 1634 januárjában. Ebben elmondja, hogy a király hallgatagon el akarja ismerni a házasságot, így ő kénytelen csábítás czímén megsemmisíteni a házasságot.⁵ A csábítók — szerinte — a lotharingiai herczeg és huga. Richelieu több utasítást ír ebben az ügyben a parlamenthez, melylyel teljes összhangban intézi el a kérdést.

A kardinális lassankint a királyt is meggyőzi saját álláspontjának helyességéről: XIII. Lajos Gastonnak egy Richelieutól sugalmazott levelet ír,⁶ melyben teljesen az utóbbi véleményét közli.

A «merénylet» — mint Voltaire megbotránkozva mondja — tehát sikerült. Richelieu ügyes diplomáciával úgy járt el.

¹ Az összeesküvők támogatása miatt elvette tőle Bar herczegséget; ezt a parlamenttel is elfogadtatta. *Mémoires d. R.* XXIV. 470.

² *Lettres d. C. d. R.* IV. 653

³ *Mémoires d. R.* XXV. 534.

⁴ *L. d. C. d. R.* VIII. 99.

⁵ *U. o.* IV. 512.

⁶ *U. o.* IV. 547.

hogy a saját érdekében leghevesebb ellenségét, a parlamentet használta fel. Hiszen az ügy igazi lényege őt érintette: meg kellett mindenkép akadályoznia az anyakirálynő, Gaston herceg és a lotharingiai-család szorosabb kapcsolatát. Látjuk, hogy a biborost saját érdeke semmitől sem riasztotta vissza. Az általa megalázott parlament egyik elnökének, Molének is ír, meg akarván őt nyerni: ¹ mint említettük, teljes sikerrel.

A házasság megsemmisítésével nem elégedett meg Richelieu: a párisi parlamenttel elkoboztatja végleg a lotharingiai herceg francia hűbéreit: sőt felhívja a királyt: tegye rá a kezét IV. Károly nem francia birtokaira is. (Lotharingia bekebelezése tényleg meg is történt később és hercege kénytelen volt lemondani.)

Az egész ügy Gaston herceg válásával végződött; bár még Róma is érvényesnek tartotta házasságát: engednie kellett.

Ebben a nem valami sympathikus ügyben találkozik Richelieu és a parlamentek véleménye, de a következő évben ilyen esetre nincs már példa.

Szinte nevetséges apróságok miatt fordulnak elő közöttük nézeteltérések; összeütköznek s — egészen természetes — a parlamentnek vissza kell vonulnia, habár egyidőre sikerül is a hatalmas miniszter terveit megakadályozni.

Így történt ez az Académie française alapító levelének elfogadtatásával, melyet Richelieu 1635-ben nyújtott be a párisi parlamentnek registrálás céljából. A parlament egyre húzta-halasztotta a beiktatást. Ennek oka nem egészen bizonyos, hiszen látszólag teljesen érthetetlen az eljárása olyan intézménnyel szemben, mely a francia tudomány és nyelv emelésére alakult. Nem hihető, hogy (mint Daresté véli) csupán a biboros eszméit gyűlölvén, a despotismus elleni küzdelemben Richelieu minden tényét kárhoztatták s csupán ezért küzdöttek az Académie ellen. A küzdelemnek ebben a korszakában még nem folyt ennyire életre-halálra a

¹ Mémoires d. Molé II. 287.

harcz. Valószínűbb, hogy félt az «auguste sénat»: hátha ez az új testület is bíraskodni óhajt és csupán az ő hatalmának csökkentésére való. Hiában fejezi ki Richelieu a parlament elnökéhez intézett levelében, hogy hasznos a köz számára az új intézet, «ayant un dessein tout autre que celui qu'on vous a pu faire croire jusqu'icy»;¹ a parlament ezt az újítást tovább is gyanakodva nézte és 18 hónapig nem erősítette meg az alapító levelet. Végre is 1637 július 10-én «après lettres de jussion et deux lettres de cachet»² regisztrálta, de egy záradékkal, mely kiköti, hogy csak a «nyelv szépitését . . . és könyvek írását» tartsa szem előtt.³

A lappangó ellentétek a Habsburg-családdal szemben az 1635-ik évben végre nyíltan kitörtek. Richelieu abban hagyta a közvetett küzdelmet, nem elégedett meg azzal, hogy a Habsburg-ház ellenségeit támogassa s így Spanyolországgal megkezdődött az ellenségeskedés. Ezáltal a belpolitika háttérbe szorult, a mi természetesen magával hozta az ország belügyeinek absolutistikus vezetését. A parlamentek nem tudták elnézni hatalmuk csökkentését, de most Richelieu, a kinek eljárását a háború a közvélemény előtt igazolta, kíméletlenül jár el velük szemben.

A forma kedvéért a hadüzenetet regisztráltatta a parlamenttel Richelieu,⁴ a mivel mintegy elismeri e testület beavatkozási jogát az államügyekbe. De már az 1635-ik év vége és a következő esztendő eleje újabb megaláztatásokat tartogatott a parlament számára. A hadjárat ugyanis rengeteg pénzbe került, a jövedelmi források kiapadtak.

Miután a pénzszerzés különféle módjait megkísérelték már, a király — illetve Richelieu — a legkényelmesebb módhoz fordult: új hivatalnokokat nevezett ki, a kik pénzen vették meg állásukat. Ezt a régi gyalázatos szokást sokan támadták kíméletlenül, de most némileg menti a biboros

¹ Lettres d. C. d. R. V, 957.

² Isambert etc.: Recueil général des anciennes lois françaises de 420 à 1789. Paris, 1822—27. XVI. 420.

³ L. d. C. d. R. VIII. 138.

⁴ U. o. IV. 764.

eljárását a szorongatott helyzet. A párisi parlamentben szintén több új conseiller vette meg helyét magas összegért, a mi kihívta a parlament heves ellenkezését. A december 20-iki ülésen nyílt oppositio támadt emiatt; az elkeseredést növelte az a körülmény, hogy 42 edictumot kellett egyszerre regisztrálniok a király jelenlétében (lit de justice-en) s ezek tartalmát nem is ismerték. Különösen az «enquôte» nevű lanács tagjai elégteltenkedtek és nem fogadták maguk közé az új tagokat. Richelieu előbb meg akarta nyerni a parlament vezetőit a terv elfogadására;¹ ez nem sikerülvén, rendkívüli haragra lobbant az ellenállás láttára. Nagy ingerültségét bizonyítja a királyhoz intézett levele,² melyben tudatja az uralkodóval, hogy másnap Párisba érkezik. 1636 január 5-én Saint Germain en Layeben meg kellett jelennie a parlament küldöttségének a király előtt. Richelieu lángeszének, ravasz diplomáciájának ez a jelenet egyik legfényesebb bizonyítéka.³

Először rendkívül szigorú hangú beszédet diktál a királynak,⁴ a melyben megbotránkozását fejezi ki az «enquôtes» «insolence»-a miatt. A beszéd igen nagy hatást keltett, nemkevésbé a kancellár szigorú szavai. A parlament elnökének védekezése után a király ismét egy Richelieu diktálta rövid beszédet mondott. Ennek vége: «... en un mot, Messieurs, je veul être obéy»⁵ mutatja az egész beszédnek határozott hangját. Érdekes a biboros utasítása XIII. Lajosnak. A grand'chambre elnökével és tanácsaival szemben legyen kedves; Bignon avocat généralt feddje meg, az enquôtes-nek pedig fejezze ki elégedetlenségét.⁶

¹ M. Molé: Mémoires II. 295.

² L. d. C. d. R. V. 389.

³ Ezt az érdekes jelenetet a francia historikusok nem méltadják eléggé figyelmükre; csupán Avenel kitünő jegyzetei — Richelieu leveleihez — szólnak róla részletesebben.

⁴ L. d. C. d. R. V. 392.

⁵ U. o.

⁶ Már a régebbi években törekedett a kormány a grand'chambre támogatásával az enquôtes tekintélyét csökkenteni. Egyes ügyekben nem is engedték határozni a parlamentnek ez utóbbi részét.

Ha valaki szólni merészelné, mondja: «Hallgasson, én tetteket, nem beszédeket akarok». Az ülés eredménye több parlamenti tag — köztük Barillon elnök — száműzése. Érdekes látni, hogyan viszi keresztül a biboros akaratát minden ellenkezés daczára.

A királynak más volt a felfogása (Glasson véleménye szerint, i. m. I. 135.) a parlamenteket illetőleg; több befolyást és jogot akart nekik juttatni, de a kardinális nagy esze előtt ő is kénytelen meghajolni. Nagyszerű a kép: Richelieu szövi terveit, halad célja felé és össze-vissza kúsálja a szálakat. Ő maga utasítja a parlamenti elnököt arra, milyen beszédet tartson a király előtt;¹ majd saját beszédét a királynak diktált beszédével czáfolja meg... A sok zavarban ő maga lát tisztán; teljesen akarata szerint vezeti a királyt s a parlament is kénytelen az ő terveit követni.

Valóban ekkor már Richelieu az igazi uralkodó; ez a «génie systematique et centralisateur» (Michelet szerint) ekkor nemcsak az ország, hanem a király felett is uralkodik. De nagy ügyességgel úgy intézi a dolgokat, mintha mindent XIII. Lajos nevében tenne.

Ez a küzdelem, «brouillerie»² három hónapig tartott: a király csak akkor bocsát meg a száműzött parlamenti tagoknak, midőn egy könyörgő küldöttség járul elébe. A márczius 17-én végbemenő fogadtatást Richelieu rendezte rendkívül ügyesen. Itt még határozottabban látjuk a kardinális leveleiből, mennyire kezében tartja az események fonálát. Az első elnökhöz levelet intéz,³ melyben kifejti: mit mondhat a királynak. Kérheti a száműzött tagok visszahívását, de vigyázzon, hogy ne akarjon közbenjáróul feltűnni a parlament, a király és alattvalói között. Ezek után beszédet ír a királynak, választ az elnök szavaira.⁴ Csodál-

¹L. d. C. d. R. VIII. 124.

²Talon: «Mémoires»-jában, a ki I. 131—175., bőven írja le e dolgokat: Molé emlékiratai szintén bőven szólnak a küzdelemről.

³L. d. C. d. R. VI. 429.

⁴U. o.

kozik a király az elnök szavain, hiszen a száműzetés csak kis büntetés, ezek sokkal nagyobb szigorúságot érdemelnének. Kegyesen kijelenti ezután: ha a jövőben kellő tiszteletet tanusítanak iránta, kivételesen hazajöhetnek.

Jellemző ez az elbánás ezzel az előkelő testülettel. De bár a hang szigorú és fölényes, némi engedményekre volt szükség: a 24 új tanácsos számát 17-re kellett apasztani, tehát a parlament megalázása mégsem volt teljes.

Richelieu emlékirataiban még kevesebb szerepet tulajdonít a parlamentnek, mint a melyet betöltött. Mutatja ezt emlékiratainak az a része, mely az 1636-ik év eseményeit tárgyalja.¹ Nála a parlament teljesen megalázottnak tűnik fel; hiszen ő sohasem ismeri el, ha álláspontja nem járt teljes sikerrel.

A parlament elkeseredését kétségkívül növelte az anyagi érdek; u. i. az új tagok kinevezése által az egyes tanácsosok mellékjövedelme: az «épices» lényegesen csökkent. Ez némileg megmagyarázza a küzdelem kétségbeesett voltát az új tagok ellen.

Természetes, hogy a parlament meghódolása csak ideiglenes volt és csak alkalomra várt, hogy elégtelenségét nyíltan is kimutathassa. Erre még az 1636-ik év alkalmat adott. A háború ugyanis Franciaországra nézve kedvezőtlenül folyt az év nyarán. A spanyolok egész váratlanul betörték az ország területére a mai Belgiumból és Corbie mellett állottak. A támadás Richelieut készületlenül találta: ő a seregeket támadásra indította s az ország belsejében alig volt számbavehető haderő. Páris határozottan veszélyben forgott. A szorongatott helyzetben a parlamenthez fordultak: ez közadakozást rendelt el, sőt a lakosságot is fegyverre szólította. A király ezt melegen megköszönte a Louvreban nála tisztelgő küldöttség előtt. De a jó viszony csakhamar megváltozott. A parlament felhasználta a kormány helyzetét, gyűlést tartott és kijelentette, hogy commissaireket küld a városházára felügyelni a királynak megajánlott

¹ Mémoires d. R. XXVII. 72.

összegek helyes felhasználására és ő fog intézkedni a város védelméről.

Richelieu látta, hogy cselekedni kell; inkább szenvedjen vereséget, de a parlamentnek semmikép sem akarta köszönni a győzelmet vagy Páris megmentését.

Látta, hogy a gyűlölt testület felülkerekedése rá nézve végzetes lehet. Hozzárult ehhez a nép gúnyolása, mely a megszorult cardinalis ellen nyilvánosan gúnydalokat énekelt, nyíltan ócsárolta őt. Az egyik parlamenti elnök a parlament ülésén felemlítette ezeket, a rágalmakat is előadva. Természetes, hogy ez Richelieut mélyen sértette s így megtorlásra készült. Megtörtént ez az augusztus 11-én tartott híres kihallgatáson, melyen XIII. Lajos rendkívül éles hangú beszédet mondott. Az egésznek hangja mutatja «l'accent d'autorité, la parole nette et nerveuse de Richelieu»...¹ A király csodálkozik, hogy ilyen ügyben kell a parlamenthez szólnia; hiszen az államügyekhez semmi köze és mégis ebbe akar a parlamentnek egy része avatkozni. Ezt ő nem tűrheti semmikép, így megtiltja a további eljárást, ne akarjanak az ő gyámjává lenni, beleavatkozván az állam ügyeibe.² Látszik az egész beszédből Richelieu haragja. A parlament rosszul választotta meg fellépésének idejét, hiszen a cardinalis genieje volt ekkor Franciaország legszilárdabb támasza.

A spanyol támadást sikerül leverniök, Richelieu tekintélye megint korlátlan. A parlament kísérlete, hogy régi hatalmát visszaszerezze, megint sikertelen volt: az absolut királyság képviselője, Richelieu, leveri. Míg a királyságnak szüksége volt a parlamentekre, mint segítőkre, elnézte nagy hatalmukat, de mihelyt riválisként léptek fel, legyűrte őket. XIII. Lajos elődei nem mertek erre vállalkozni, most a hatalmas cardinalis végrehajtotta. Az absolutismus egyik legmarkánsabb kijelentése az, a mit a királyyal mondat a biboros épen 1636-ban a parlamentnek: «A király köteles-

¹ L. d. C. d. R. V. 541. (Avenel magyarázata.)

² U. o. és Mémoires d. R. XXVII. 72.

sége engedni Istennek, mert hatalma tőle való, bölcsesség engedni az észnek, mert az erősíti kormányát, de ellenségei erejének vagy alattvalói támadásainak engedni gyengeség és gyávaság». ¹ Ezt épen annak a testületnek mondja, a mely az alattvalókat a királyi hatalommal szemben képviselni szeretné.

Az 1637-ik évben az előző év küzdelmei folytatódtak. A felingerült parlament mindenkép ellenáll a rendeletek registrálásának, ha pedig lit de justiceben be is iktatják, a végrehajtás elé gördít akadályokat. Így már az év első napján kénytelen a király beszédet mondani előttük, melyben pénzügyi rendeletek beiktatását követeli. ² Pénzre volt szükség és 20 millió livrest várt a kormány ezektől az intézkedésektől. De az összeütközések ezután is folytatódtak. A parlament, mely Richelieu szerint «le bras de la justice du Roi et de sa puissance» ³ ellenállott új tagok kinevezésének, míg egy lit de justice keretében (márcz. 1.) beiktatták a benyújtott rendeleteket. A tagok sokat panaszkodnak a kisebb állások megvehetősége miatt is, de a kormány nem bírta nélkülözni az ebből befolyó összegeket. A király egy beszédében ki is fejezte, hogy az ily tisztviselők ép olyan hűségesek lehetnek, mint a többiek. Szavait így fejezi be: «Messieurs, la raison veut que je sois obéi et je veux que veut la raison». ⁴ A surlódások az év egész folyamán tartottak, a többi parlamentek is sok kellemetlenséget okoztak Richelieunek.

Szerencsére a külső sikerek egyre jobban erősítették a bíboros positióját. Tengeren és szárazon győzelem kísérte a francia fegyvereket; ⁵ így végeredményben erre a küzdelmes évre is diadallal tekinthetett vissza Richelieu. Valóban az ő egyéniségének nagy része volt a győzelmekben.

¹ Mémoires d. R. XXVII. 72.

² L. d. C. d. R. V. 727.

³ Mémoires d. R. XXVIII. 219.

⁴ L. d. C. d. V. 785.

⁵ Egy győzelemről maga a király értesíti a párisi parlamentet. M. Molé: Mémoires II. 384.

Ezekben az években fejlesztette ki Richelieu az «intendant» intézményt, melyet később XIV. Lajos tökéletesített. Már a XVI. század közepe óta működnek ezek,¹ — a Karolingok «missi dominici» szervezetére emlékeztetnek, — de igazán csak a nagy cardinalis használta fel őket hadügyi, administratív, igazságszolgáltatási célra egyaránt. Richelieu ú. n. Testament politique-jében panaszkodik, hogy a bíróságok nem töltik be hivatásukat, így bizottságokat vagy egyeseket kell küldeni a provinciákba, hogy ők végezzék el az ügyek egy részét: «pour éviter les épines des Parlemens qui fomentent des difficultés sur toutes choses»...² A parlamentek már 1626-ban panaszkodnak az intendantok ellen, mivel beleavatkoztak az ő ügyeikbe, hogy túllépik hatáskörüket. Az 1629. nagy rendelet is erősíti jogaikat, de ítéleteik felebbezése még a parlamentekhez került. Lassankint Richelieu egyre több hatalmat juttat nekik; rendszeres harcot akar a parlamentek ellen indítani, de ezenkívül a kormányzók és a tartományi rendek ellenőrzésére is felhasználja az intendantokat.

Legerősebben az 1635—37. években érvényesíti ezt az új fegyvert; már 1635-ben egész csomó intendantot creál és a párisi parlament több mint félévi vonakodás után kénytelen regisztrálni.³ Egészen rendszeresíti ezt az intézményt és bár rendeletében a parlamentek hatalmának csökkentéséről nincs szó, igazi célja ez: hatalmukat neutralisálni óhajtja és sakkban tartja őket. Tervszerűen készíti elő az utat a parlament következő támadásainak teljes megtörésére, a mi a következő években meg is történt.

IV.

Az 1638-ik évben tör ki Richelieu és a párisi parlament között talán a leghevesebb küzdelem. Annál elkeseredettebb

¹ Erről G. Hanotaux értekezései a Revue Historiqueban (XIX., XX., XXI. és XXV. k.) bőven szólnak.

² Maximes d'État ou Testament politique d. R. I. 216.

³ Isambert i. m. XVI. 442.

volt a harc, mivel a bíboros külpolitikáját akadályozta ez a testület, terveit megnehezíteni iparkodott. A Habsburgok ellen egyre tartott a küzdelem, a pénzügyek pedig nem állottak jó lábbon, mert ahhoz Richelieu — saját vallomása szerint — keveset értett. Egymásután vették fel a kölcsönöket, nem fizettek rendesen, sőt épen 1638-ban államtönk fenyegetett. Hogy valamikép rendezzék a pénzügyeket, Richelieu a tőkepénzesek követeléseiből egynegyedrészről le-
vont; az emiatt zúgolódók közül többet börtönbe vettetett. A parlament felhasználta az alkalmat és felszólalt mellettük,¹ támadván a cardinalist. A támadások heveségét fokozta az a nagy sérelem, mely érte őket: ismét új tanácsosokat nevezett ki a bíboros a párisi parlamentben.

Ezek ellen a 3-dik chambre des enquêtes támadólag lépett fel, sértően fogadta az új tagokat. A bíboros teljes szigorúsággal torolja meg ezt a «merényletet». Előre megírja, hogy a parlamenttel szemben csak szilárdsággal kell fellépni, felesleges tárgyalni vele, mivel a «do ut des» alapján álló szerződések gyűlöletesek: hiszen «mi mindig adunk és nem nyerünk semmit».² Mémoiresje úgy tünteti fel, mintha az egész királyi tanács a parlament végleges megalázását kívánta volna. Ez még nem történt meg, de az egész 3-ik «chambre des enquêtes» száműzésbe küldték, különösen a túlzókat messze vidékre.³ Ez a tény úgy a király, mint a teljeshatalmú minister részéről igazságtalanság volt, hiszen ez a tisztviselők elmozdíthatatlanságának fontos elvét sérti meg. Az ilyen igazságtalanságok pedig, bármily magas célból történjenek is, a köznépet a megsértett fél mellé állítják. Így történik a parlamenttel is, de hiába. Most már védtelen a királyi absolutismussal szemben, ezért igényeit mérsékelni kénytelen. Megelégszik az elég nemtelen szereppel, hogy minden alkalmat felhasznál a kormánynak való kellemetlenkedésre, annak minden dol-

¹ Talon i. m. 47.

² L. d. C. d. R. VI. 113.

³ Mémoires d. R. XXIX. 527.

gát megzavarja. Richelieu vaskeze visszatartja az államügyekbe való avatkozástól, így most saját ügyeire fordítja egész figyelmét. A várvavárt trónörökös megszületett 1638-ban,¹ így Gaston reményei megszűntek; vele a parlamentnek egyik legnagyobb támaszáról kellett lemondania. Már nem segítette senki sem a királyi családban: teljesen önmagára volt utalva.

A következő évben megint heves összetűzést látunk az ős-ellenségek között; tisztviselők kinevezése körül viszálykodnak. A kicsinyes eszközökkel folytatott küzdelem eredménye az, hogy a hajthatatlan cardinalis mégis csak megalkuszik: 16 helyett csak 12 tisztviselőt nevez ki s a parlament beiktatja (egy maitre des requêtes bebörtönözése után).

Látszólag azonban még mindig nem teljes a szakítás, hiszen néha a régi türhető viszony látszatát mutatja mind a két fél. Így pl. magánügyeiben Richelieu gyakran fordul udvarias hangon a parlamenthez.² Ugyancsak 1639-ben a parlament egyik határozatára hivatkozik a bíboros valami egyházi ügyben:³ Rómával szemben még felhasználja ezt a támaszt... De La Valette herczeg ügye miatt már összeütközik a parlamenttel. Még az előbbi évben Fontarabie mellett csatát vesztett az említett herczeg, mire a felingerült cardinalis egy bizottság elé idézve vádat emelt ellene. A párisi parlament tiltakozott; követelte, hogy — mint pairt — ő előtte hallgassák ki, hiszen neki van csak joga elítélni. Mindhiába; La Valette elmenekült ugyan Angliába, de távollétében, kihallgatás nélkül halálra ítélte a bizottság és in effigie végrehajtotta az ítéletet. A parlament tiltakozására a király kijelentette, hogy azt ítélteti el, a kit akar. Szóval értésére adja a megsértődött testületnek: hiába szólal fel már, hatalmas árnyéka csak a réginek; mihelyt Richelieu ellen mer felszólalni, hiábavaló minden törekvése.

¹ Michelet szerint «le fils de la raison d'État»...

² Pl. L. d. C. d. R. VII. 236., midőn Molé jóindulatába ajánlja egyik hívét.

³ U. o. VII. 652.

Az 1640-ik év olyan, mint az előcsatározások egy döntő ütközet előtt. Mindjárt januárban összeütközések indultak meg, mivel a parlament nem akarta regisztrálni 16 *maitres des requêtes* kinevezését,¹ a mi azonban végül mégis megtörtént. Richelieu ezzel nem elégedett meg, s hogy hathatóssabban járhasson el, kiadott egy rendeletet, melynek értelmében az összes ügyeket az *enquêtes* és *requêtes* tanácsai nélkül kell elintézni. Ezáltal a leghevesebb ellenfeleket kizárták az államügyekből. Az 1640. év második felében látszólag békés a hangulat, igazán a nagy szélvészek előtti pillanatnyi csendhez hasonlít ez a szünet. Egy eretnek könyv elítéléséről intézkedik a parlament,² de máskülönben semmi működéséről sem adnak hírt Richelieu iratai. Talán ez többet mond minden adatról. Látjuk már a parlament hatalmának kisebbedését, a nagy különbséget Richelieu uralkodásának eleje és vége között. 16 év óta a parlamentet egyre ritkábban kérdezik meg véleményéről, tekintélye is egyre csökken. A *cardinalis* erősen tartja kezében a kormánygyeplőt, mert meg van győződve arról, hogy ha átengedné a parlamentnek, a király bukása következne be.³

Láttuk, milyen fegyverekkel küzdött a *cardinalis* a makacs testülettel, mikép támadta meg igazságszolgáltató hatalmát, de két nagy jogát: a *remontrances* és a regisztrálás jogát eddig nem sikerült megtörnie. A *lit de justice*ek felhasználása mellett is nehéz volt a helyzet a parlament okvetetlenkedése miatt. Végre Richelieu megúnta a sok bajt, nehézséget: elhatározta, hogy ünnepélyes és határozott formában eltiltja állhatatos ellenfelét az *administratio*tól és az államügyekbe való avatkozástól.

A parlamentben 1641 február 21-én *lit de justice*t tartottak⁴ s a király megjelenésén csodálkozó testület megérthette történetének egyik legnevezetesebb pillanatát, a híres «*déclaration*» felolvasását és beiktatását.

¹ Mémoires d. M. Molé II. 475.

² L. d. C. d. R. VII. 256.

³ Maximes d'État ou Test. pol. d. C. d. R. I. 219.

⁴ O. Talon i. m. 202.

A «raison d'État», — Richelieu kedvencz kifejezése — győz itt a százados fejlődés, a tiszteletben álló hagyományok felett.

A híres 1641-iki «déclaration» a bíboros kormányzasi elveit adván elő, élénken mutatja Richelieu stílusát (Caillet). Bevezetésében kifejti az absolutismus szükségességét, mert szerinte minden baj ennek megtámadásából ered. Rátér a parlament ellenkezésének hibás voltára; így XIII. Lajos rendet akar teremteni az igazságszolgáltatás terén is, most, midőn Franciaország békének örvend és erős. Tudatni akarja azokat a törvényes szokásokat, melyeket elődei után ő alkotott a parlamentek számára. Tíz pontban foglalja össze a rendeleteket.¹ Ezek közül több valóban nagyban korlátozza, részben megsemmisíti az eddig élvezett jogokat.

Mindjárt az első czikk ismétli a királynak régebben többször említett kijelentését: a parlamentnek tilos tudomást venni az állam, administratio és kormányzat bármely ügyéről, hacsak erre külön fel nem hatalmazzák. Fentartja magának a jogot, hogy esetleg megkérdesse a parlament véleményét. Az eddigi gyakorlatot tartja fenn, melyet Richelieu meghonosított, de a parlamentek eddigi jogát az esetleges megkérdés lehetőségére sűlyeszli.

A parlament remontranceai ellen szól a 4. §, melyben kimondják, hogy a vérifálás a király jelenlétében történjék, a parlamentek pedig ne merjenek ellenszegülni. Ha azonban az ország érdekei úgy kívánják, beadhatnak egyszer remontrance-ot. Tehát nem törli el teljesen a régi jogot, a tiltakozás lehetősége megvan; de ez csak forma, hiszen az udvar nem köteles tudomásul venni.

A másik nagy jogot, a registrálás jogát erősen megszorítja az 5. pont. A déclarationokat köteles a parlament minden tárgyalás nélkül beiktatni. Egy kivétel mégis van: a pénzügyi rendeletek terén; ott az esetleges nehézségeket a királlyal megtanácskozhatják, hogy az esetleg módosít-

¹ Isambert etc. i. m. XVI. 533—535. M. Molé: Mémoires X. 498. kk.

hasson rajtuk. Ők azonban nem változtathatnak rajta semmit és nem szabad használniok az eddig szokásos «nous ne devons, ni ne pouvons» kifejezést, mert ez sértő a királyra.

Még a formákat is megköti, melyek között a parlament működik. Esetlegesen második «remontrance»-ot csak a király engedélyezhet, de ezek után végre kell hajtani minden ellenkezés nélkül a parancsot. (6. p.)

A 7. §. igazán királyi önkénnyel jelenti ki, hogy tőle függ minden hivatal, tehát teljes hatalma és joga van a parlamenti tagok kinevezésére és ezek elmozdítására is. Nagyon élénken és érzékenyen érintette ez a határozat mindegyik bírói testületet. Eddig u. i. a nekik nem tetsző tagokat nem fogadták maguk közé, mint ezt a Richelieuvel folytatott küzdelemben láttuk. Most a korlátlan kinevezés és tetszés szerinti eltávolítás, a mi eddig oly nagy sérelem volt, törvényessé válik. Ezzel együtt az állások örökössége is megszűnt.

Az 1641-iki déclaration fontosságáról eltérők a vélemények. A kortársak elég fontosnak ítélték és végzetes jelentőségűnek a parlementre nézve. Mutatja ezt Correr velencei követ jelentése 1641-ből,¹ mely szerint: «— l'autorité dei parlamenti e ora lacerata» . . . stb. Ezt a felfogást sokan vallják (pl. Sainte-Aulaire, Daresté, Caillet stb.). Lavisse nagy munkájában azonban az ellenkező véleményt találjuk. Szerinte a parlamentnek sok joga marad meg, hiszen az ellenőrzés lehetősége, sőt még a «remontranceok» joga is fennmaradt. Ebben van valami igaz. Az előzmények után a parlament teljes megsemmisítését várnók s az 1641-iki déclarationban találunk némi jogot. De ez csak árnyéka a régi hatalomnak. A forma másodrendű kérdés, mert a lényeg a tartalom. A párisi parlament eljátszhatja régi szerepét, adhat be tiltakozást, tanácskozhat a királylyal, de ez semmit sem használ. Határozottan le van győzve és XIII. Lajos haláláig még csak bele sem mert szólni az államügyekbe.

Richelieu maradt tehát a győztes az elkeseredett har-

¹ Közli D'Avenel: Richelieu et la monarchie absolue I. 119.

czokban. A parlament még azt a keserűséget, megalázást is kénytelen volt elszenvedni, hogy a saját megtörésének ő maga adja meg a hitelesítést: regisztrálta a híres «déclaration.»¹

A cardinalis uralmának hátralevő rövid ideje alatt alig szerepel a parlament. Csendben tűri megaláztatását: Richelieu további eljárása megtanította arra, hogy mit érne el az ellenállással. Kis körében, korlátolt hatáskörben végzi munkáját a bíboros akarata szerint. Így látjuk a királyi rendeletek egyszerű beiktatását² különböző ügyekben; egy pápai bulla kihirdetését eltiltja Franciaországban,³ szóval egyházi ügyekben régi álláspontjához hű maradt.

Richelieunek élete utolsó évében, 1642-ben, megint összeesküvéssel kellett küzdenie, mely széleskörű, lappangó volt, de nagyon veszedelmes. A cardinalis betegágyából a régi erélyvel száll vele szemben. Ebben a mozgalomban már nem mer résztvenni a megalázott parlament, de Richelieu így sem bízik benne: Cinq-Marst és Thout társaikkal együtt egy bizottság ítélte el s az ifjak vesztőhelyre kerültek.

Még két apróság történt a parlamenttel, 1642-ben. Egyik Richelieu rendelete, melyben megengedi, hogy a hivatal apáról-fiúra szállhasson a parlamentekben is, a mivel az 1641-iki déclaration szigorúságát enyhíti. A másik a parlament állásfoglalása egy rendelet vérifalása ellen, melyben a király a püspököknek ad némi jogokat.⁴ De ez csak halvány utánzása a régi ellenállásoknak, félénk kísérlet, mely nem sikerült. A parlament ebben a kérdésben teljesen az 1641. rendelet szabta határok között marad.

1642 december 4-én hunyt el a nagy cardinalis, a ki — egy kortársa feljegyzése szerint — 18 évig «absolument et avec un suprême pouvoir» kormányozta az országot.⁵ «Akkor

¹ M. Molé i. m. II. 510.

² L. d. C. d. R. VI. 825. u. 855. etc.

³ U. o. VI. 876.

⁴ U. o. VII. 303.

⁵ Un récit inédit de la mort du Cardinal de Richelieu. Revue Historique 55. k. 308.

halt meg, mikor a párisiak . . . érteni kezdték, hogy mit akar . . . Terveit nagyrészt véghez vitte: kívül-belül megerősítette Franciaországot, leküzdötte a külső és belső ellenséges erőket. Láttuk, hogy ebben egyik akadálya a parlamenteknek, különösen a párisinak, ellenállása volt. Valóságos obstructio volt ez, mely az állami élet működését megbénította, így felső hatalom kellett a letörésére: Richelieu hihetetlen erélye.

Helyesen járt-e el, igen nehéz kérdés. A nagy cardinalt igen ellentétesen itélik meg. Míg Avenel veszedelmes géniet lát benne, addig Hanotaux - Richelieu másik nagy ismerője - világoseszű embert, a ki a monarchia fejlődésének törvényét meglátta és elősegítette (Tuloznánk), ha azt állítanók, hogy Richelieutól kezdődik csak a korlátlan absolutismus: ő meggyőződését követve tovább építette azt, a mit elődei megkezdtettek; igaz, hogy temérdek emberéletet áldozott fel ideáljának.

A parlamentekkel való küzdelmét hevesse tette az, hogy mind a két fél elvi álláspontból indul ki és saját, egyéni céljaik szolgálatába is elveket állít.

Richelieu követi a fejedelmi absolutismus lassan kifejlő tanát; nála már önczél lett az állam és a királyi hatalom mellett más tekintélyt nem tud elképzelni valamely államban.

Vele szemben állanak a parlamentek, a kik souverain bíróságoknak nevezik magukat, különösen a párisi, melynek hatáskörébe az országnak majdnem fele tartozott. Régi jogaik felett féltékenyen őrködtek és a király felett bizonyos mértékben ellenőrző hatalmat akartak gyakorolni igazságszolgáltató hatalmukon kívül. Beleavatkoztak a törvényhozásba, közigazgatásba, sőt az egész politika intézői akartak lenni.

Most egyszerre lesülyed a parlamentek tekintélye. A Fronde alatt fellép még egyszer a párisi parlament, megittasul az oly soká nélkülözött szabadságtól és nagynak képzei magát. De ez elmúlik és ezután a királyi hatalom szolgálja lesz a híres testület, bár egy ideig sok bajt okoz neki az absolutismus nagy hibáinak kimutatása által.

Lehet, hogy nagy károkat szenvedett volna a francia királyság, ha a parlamentek politikai nagy hatalma tovább is megmarad régi körében, így Caillet szerint bukásuk örvendetes. De az intézmény érdemei tagadhatatlanok, hiszen a korlátlan uralkodói hatalom túlkapásait sikerült neki némi-
leg megakadályozni és hibáival szemben tud eredményekre is hivatkozni. Érdemes az is, hogy eltekintve egy-két botlásától, a parlament mégis elsősorban Franciaország nagyságát tartotta szemé előtt.

Richelieu halálos ágyán azzal vált meg az élettől, hogy nem volt más ellensége «que ceux de l'État». Elhibetjük neki, de nem feltétlenül. A cardinalisnak a párisi parlamenttel való küzdelme mutatja, hogy a különböző politikai fel-fogás gyakran tesz ellenséggé két ugyanazon hazafias cél felé törő hatalmat.

BORCSICZKY BÉLA.¹

¹ E tanulmány szerzője 1891-ben született. Ez utolsó dolgozatát 1914 tavaszán adta át nekünk; a háború kitérésekor mozgósították. Dél-tirolban szolgált néhány hétig, a míg kiképezték, azután felvitték a galicziai harczlérre. 1914 őszén már nem hallottunk róla hírt. Azóta bizonyossá lett, hogy fiatal életét ott hagyta a csatatéren. Sokat vártunk tőle; e dolgozata is igazolja most már szomorúan meg-hiusult reményeinket. Szerk.

CLEMENTS SIMON UTAZÁSA HAZÁNKBAN 1715-BEN.

Ezen fölülte érdekes útleírásnak eredetijét a British Museumban őrizik az Egerton-féle gyűjteményben (a 2167. sz. a.). Szerzőjéről csak annyit sikerült megtudnom, hogy 1710-ben a hóbotos Lord Peterborough kíséretében Londonból Bécsbe utazott. A lord legutolsó életirójának véleménye szerint e diplomatai küldetésnek fő célja volt őt az országból eltávolítani.

A kézirat három részből áll, melyeknek csak másodika érdekel bennünket ez alkalommal. Ennek czíme: «A Journal of my travails into Lower Hungary, Sclavonia, Croatia, Friuli, Carniola and Stiria in Ye Year 1715.» Mint látni fogjuk, Clements mindenhol hiven följegyzi, hogy miféle bor terem az illető vidéken és azért nincsen kizárva a lehetőség, hogy ő üzleti dolgokban utazta be hazánkat.

Ennyit bevezetésül. — Bécsből július 19-én, egy pénteki napon indult el utazónk. dél tájban, még pedig hajón, melyen Budáig tette meg az utat. Még aznap este 9 órakor eljutott Pozsonyig és az út hossza az ő becslése szerint 10 német «league» volt, melyből 15 esik egy földrajzi fokra s ő azért a német league-t négy angol mérföldnek számítja, mert ezekből meg 60 esik egy fokra, csakhogy tengeri mérföld. Száraz úton azonban — írja tovább — csak alig 9 (német) league volt a távolság. Pozsony egy régi kettős fallal és árokkal volt az ő idejében körülveve: külvárosai pedig terjedelmesebbek voltak mint a város és szintén fallal voltak körülveve. Megemlíti a régi várat, melybe csak egyetlen egy, a hegy oldalában tekergő úton lehetett bejutni, és melyben a magyar koronát őrizték, melylyel a

császárt (így!) megkoronázták. A diétát vagy országgyűlést szintén itt tartották. Volt körülbelül 1500 háza és a Dunán egy 750 lépésnyi hosszú hídja, mely 72 hajón nyugodott. Egy rövidebb és csak 12 hajón nyugvó hídja pedig a folyó egy mellékágán vezetett át. Sok protestáns volt a lakosok közt és a vidékén is, kiknek meg volt engedve, hogy nyilvános hivatalokat viseljenek (who are admitted into magistracy) és nagy gyülekező házuk (értsd istentisztelet tartására) volt a külvárosokban és három lelkészük. Sok bor terem itt: azok, melyeket megiszleltem, simák voltak, de nem erősek.

Julius 20-án délutáni 1 órakor tovább utazott és nemsokára a Csallóközhöz (the island of Schatt) érkezett. Taval — írja — egy 3 angol mérföld hosszú új ágak ástak itt. Az apróbb szigetek vízparti növényzettel, fűzesekkel és bokrokkal vannak ellepve, de a nagyobbakon sok ember lakik; mint értesítették 72 város és falu van rajta, legelővel és mocsaras vidékkel: a talaj jó. Az úri népség (we) a hajón maradt, a szolganépség közül azonban többen nagy tüzet raktak a parton. Utasainkat végtelenül gyötörte a sok szűnyög. Ez már a rendes panasz a legtöbb utazó részéről.

Julius 21-én reggeli négy órakor tovább indultak és nemsokára egy «Ashaw» nevű falúhoz értek, melynek volt temploma és 30—40 szegényes háza. Itt partra szálltak és azt találták, hogy a faluban egy kapitány és 22 katona volt beszállásolva. Este 5-kor Komáromhoz érkeztek, mely utazónk becslése szerint 60 angol mérföldre van Pozsonytól.

Komárom egy nyílt hely (open place) — írja — vagy city (amint nevezik) a Csallóköz legvégén, mintegy 300 vagy 400 házzal és egy erős várral, melyet a török ostromolt volt, de soha be nem vett. Itt maradtak az éjszakára. Szőlő, az itt nincs.

Julius 22-én 8 órakor tovább indultak, de déltájban oly erősen kezdett fújni a szél, hogy négy óra hosszat kénytelenek valának egy «Scheuter» (az írás nem igen olvasható) nevű német falunál megállapodni. Így történt azután, hogy már esti 8 órára járt az idő, midőn Esztergom alá értek, hol megháltak.

Szerzőnk ezután leírja a hely fekvését és fölemlíti, hogy Saxe Zites bibornoknak (Christian August von Sachsen 1707—1725; bibornok 1706 óta) mily dúsgazdag jövedelmei voltak. Leírja továbbá az erődítményeket is, melyeket 1683-ban a töröktől visszafoglaltak, de azóta elfoglalták ismét az elégtelenek (malcontents), kiktől ismét visszavették és azért romokban volt az egész, kivéven a kastélynak egy kis részét. A javítási munkák éppen akkor javában folytak. Az új város a Duna melletti lapos térségen terült el, alig volt 150 háza, mely mind le lett rombolva (beaten down) és nem több mint 40 vagy 50 közülök kijavítva, melyekben németek laktak. Volt itt egy kis kollégium is, melyet a bibornok nemrég épített volt a jezsuiták számára. Erős fal vette körül, mely a kastélyhoz csatolta. A magyarok egy körülbelül 300 vagy 400, többnyire szegényes házból álló külvárost építettek a nyugoti végen, hol egy kis folyó a Dunába szakad. A rácoknak (Rascians) szintén van külvárosuk a keleti végen. Két nagy csatát vívtak itt az utolsó háborúban: ezek egyikét egy innen mintegy 2 vagy 3 mérföldre fekvő síkságon, a városon fölül, a Duna másik oldalán, a párkányi (Barcan) erőd közelében. Említi még a Garam folyót is, melyen apró hajók járnak több mérföldnyire a vidékre. Sok itt a szőlő, de a bor nagyon rossz. a mit az utolsó szüret alkalmával járó rossz időjárásnak (unseasonableness) tulajdonítottak.

Julius 23-án reggeli 6 órakor tovább indultak. Mintegy 13 mérföldre Esztergomon alul Visegrádhoz értek, hol csak némely jó épületnek romjai és kevés nyomorúságos viskó maradt meg. Leírja röviden a kastélyt. A város a folyó mentében elterülő keskeny földszávon állott. Valamikor a magyar királyok laktak itt és volt pénzverdékük is. 1684-ben a töröktől visszafoglalták e helyet, mely alkalommal tanácsosnak tartották azt teljesen lerombolni. A Duna másik oldalán, mintegy 18 mérfölddel alább, feküdt Vác, ezelőtt derék város, jól megerősítve, de mostán nyílt hely 300 vagy 400 közönséges házzal. Azt beszélik, hogy mintegy húsz izben lett elfoglalva és visszafoglalva. Mintegy 24

mérföldre innen feküdt Buda, a folyam déli oldalán, hova este 5 órakor érkeztek meg.

Buda három részből áll — így szól a leírás. — Ezek egyike, a főrészt, egy meredek sziklás magaslaton van és egy jó fél mérföld hosszú és egy negyed mérföldnél valamivel keskenyebb. A nyugati végén van négy utcája, de a keleti végén két utcára szűkül össze és a legvégén csak egyetlen egy fő utcája van, mely a kastélyba vezet, melyet a várostól erős, magas fal választ el. Átkelve egy tágas udvaron vagy fegyvertéren (place of arms) egy második falhoz jutunk, széles árokkal. Így második ilyen udvar pedig egy harmadik falhoz vezet, a melyben a kastély legbensőbb lakosztálya (ye inmost apartment) van elhelyezve. Ezelőtt a magyar királyok székhelye volt, de jelenleg csak impozáns (stately) épületeknek romjai és túlságosan erős falak láthatók. A város két fallal, némely helyen hárommal is, van bekerítve, melyek bámulatos vastagságúak és az egész város oly erősen van megvédve a természettől és mesterséges módon, hogy az egész helyet egy nagy erősnégnek lehet tekinteni, de egy magas hegy túlszárnyalja, melynek tetején egy régi erőd van romokban egy ágyúlövésnyire Budavárának keleti végétől. A lemenet a vizivárosba igen meredek; a városrész a Duna mellett terül el egy mérföldnyire és hosszú kerülőben fallal van bekerítve, mely a Dunától a felső-városig terjed. A ráczváros a völgyet foglalja el és a hegyoldalt a keleti oldalon; talán valami 1500 vagy 2000 nyomorúlt, sárral tapasztott és szalmával fődött viskóból áll, de oly sűrű a lakossága, hogy mint mondják 20,000 lélekre rúg, kik közt van néhány vagyonos ember is. A ráczok mindig elkülönítve élnek a magyaroktól és németektől és két vagy három család lakik egy-egy ilyen házikóban, hogy zavaros időben mindig készen legyenek kihurczkolni. Van még egy negyedik város is, Pest, a folyam tulsó oldalán, melylyel egy röpkülő-hídon közlekednek. Két hosszú hajó vagy bárka össze van kötve, melyeken egy mintegy 50 láb széles és ugyanolyan hosszú padozat van elhelyezve, melyen egyszerre 300 vagy 400 embert lehet

átszállítani. Ez az alkotmány egy legalább is 200 öl hosszú vastag kötéllel egy horgonyhoz van erősítve és az áram ereje, két kormányrud segélyével, a hidat áttereli a folyó egyik partjától a másikra minden evezés nélkül. Pest talán egy mérföld hosszú és ugyanolyan széles és magas fallal van bekerítve.

Budát a török 1529-ben elfoglalta és azután valami nyolcz izben ostromolták, de sikertelenül, míg végre a szövetséges keresztény hadsereg visszafoglalta azt 1686-ban igen erélyes ostrom és elhatározott védelem után, mely 12 hétig tartott s melynek folyamában egy templom kivételével majdnem minden épület elpusztult és majdnem az egész őréséget és lakosságot kardélre hányták. Az épületek közül sokat kijavítottak, de csak keveset fejeztek be egészen, úgy hogy a felső városban csak valami 180-ról lehet azt állítani, hogy lakik valaki bennük. Az erődítmények, a külső fal kivételével, romokban maradtak azóta a mostan folyó (1715.) évig, midőn a jelenlegi kormányzó, Regal tábornok parancsot kapott, hogy az egészet befejeztesse és azért most teljes erélyvel folytattatja a munkálatokat. A városban nincsen jó víz, s azért a Dunából és némi távolságban található forrásokból fődözik a szükségletet. Vannak itt meleg fürdők, melyeknek legkiválóbbját Császár-fürdőnek hívják és a nyugoti végén fekszik. Több szakaszra van osztva, melyekben különböző fokú a hőség, különben a berendezés és bűz épp olyanok mint nálunk Angliában, de a hőség valamivel nagyobb. Mintegy nyillövésre a Császár-fürdőtől és épp oly távolságra a Dunától van egy nagy tócsa (pond) a sziklák tövében, mely bő mennyiségben szolgáltatja a vizet, mely egy négy pár kövel dolgozó malmot hajt. A víz sohasem fagy meg, még a malomnál sem. Ezen fürdőnek átellenében van két sziget, mindkettejük hőforrásokkal. Utazónk ezután leírja a hegyeket, szőlőket s megemlíti, hogy kedvező évadokban jóminőségű vörösbor terem itt, mely nagyon emlékeztet a bordeauxi borra (Ye French clarit) és melynek akóját (körülbelül 15 gallonját) 3, 4 egész 5 forintért lehet vásárolni, de az utolsó három esztendőben a szüret oly

rossz volt. hogy utazónk alig tudott ivásra alkalmas bort találni. A folyam tulsó oldala egy rengeteg nagy, száraz lapálynak képezi határát; de Pest kivételével kevés ház van rajta és csak egyetlen kis falu: különben alig lehet látni valahol egy cserjét, fát vagy épületet. A Duna Budánál igen mély és egy jó negyedmértöld széles; több nagy lakott sziget van a folyam mentében. fölül is, alul is. Több török mecset áll még mináretjeikkel az alsó-városban és Pesten. Szerző ezután megmagyarázza, hogy mi az a mináret és milyen, és hozzá teszi, hogy nagyon hasonlít a londoni «Monument»-re (mely, mint tudjuk, az 1666-iki borzasztó tűzvész emlékére épült). Összesen 18 napig maradt szerzőnk Budán, hol lovakat vásárolt az útnak folytatására.

Augusztus 10-én délután Clements végre ott hagyta Budát és «Tarnock» (Tárnok) nevű falunál állapotodott meg lovait etetni. A falu lakosai tótok és ráczok (Sclavacs and Rascians) voltak. Sok volt a lakos — írja, — de kevés a ház, illetőleg szegény viskó, vagyis helyesen mondva, a földbe ásott gödör (or rather pits digged in the earth), mert csak a földél volt látható a föld színe fölött. A lakosok nagyon szegényesen öltözködtek, ámbár volt elegendő, sőt még bőséges vagyonuk is. A föld a legfeketébb volt, melyet utazónk valaha látott és a sűrűn rakott búza-asztagok a talaj termékenysége mellett tanuskodtak. Még az aratás után is kitünő fű termett a szántóföldeken, mely takarmánnyul szolgálhatott volna a jószág számára, de a fű java-része a talaj termékenysége miatt és miután sem le nem taposták, sem pedig a marhával le nem legeltették azt, egészen vadul nőtt, durva volt, savanyú és tele mindenféle gazzal. Az általános szokás itt tudniillik az, hogy őszzel mértföldreke fölgyűjtják a réteket mindenfelé, hogy így a fölösleges füvet megégessék. Ezután utazónk nagyon jó vidéken keresztül folytatta útját, csekély hullámszerű talajjal könnyű emelkedésekkel és esésekkel, míg eljutott egy «másik ilyenféle faluhoz», névszerint «Juro»-hoz (Gyuró), oly különbséggel azonban, hogy a sárral tapasztott (wattled) házak mind a föld színe fölött voltak és a lakosság magyar

volt. Ezekben a falukban nincsenek fogadók (még a városokban is eléggé silányak) és azért az utasok elmennek a bíróhoz (Richter), «a ki olyanféle hivatalt visel itt, mint nálunk (Angliában) a falu csendőre (constable)». Ez beszél-lásolja őket a lakosoknál, úgy a mint neki tetszik és barna kenyérből és sajtból vagy tojásból elküld egy bizonyos számú porciót (a mint itt nevezik) az emberek és takarmányt a lovak számára. Itt utazónknak szalmán kellett hálnia közösen, a család többi tagjaival (with ye rest of the family), a lovait pedig a kerítéshez kötötték az udvarban; de takarmányt azt kaptak bőségesen.

Másnap reggel 5 órakor tovább indult szerzőnk. A vidék mindenhol kitünő volt és ámbár több magasfekvésű helyen haladt át, a talaj majdnem mindenütt jónak látszott és mélynek. Három vagy négy szegény falunak érintésével, melyeket nem nevez meg, végre «Firewar» (Fejérvár)-ra érkezett 10 órakor este. Becslése szerint e város Budától 38 vagy 40 mérföldnyire fekszik.

A vidék itten lapályos — így folytatja az elbeszélést, — egy ingoványnyal (morass) a közepén, mely, mint mondják, mintegy 100 mérföldre nyúlik. A város ezen ingovány közepén épült és csak két keskeny, kemény földszalag vezet a fallal kerített város kapúihoz mindkét végén. Ez oly kitünő helyzetet biztosított a város részére, hogy nem tartották czélszerűnek azt formasierüleg ostrom alá venni, hanem csupán körülvették és elzárták. Három évig tartó elzárás után a törökök végre kénytelenek voltak a várost föladni 1689-ben és azóta a külső védőműveket (outworks) lerombolták. A város nem igen nagy, körülbelül $\frac{3}{8}$ mérföld hosszú és talán félannyi széles. Ezelőtt a királyok temetkezési helye volt és püspökség; szép székesegyháza volt, de ez, mint sok más jó épület, most romokban hever. Van két terjedelmes külvárosa, de szegényes házakkal a két végén.

Angolunk másnap reggel 10 órakor tovább utazott és mintegy 9 mérföldnyire egy könnyű lejtővel emelkedő és cserjés erdővel borított magaslaton áthaladva, egy tágas.

gazdag völgybe ereszkedett le, melynek aljában egy keskeny, de gyors folyó folyt, mely követte őt nyugat felé. (Így, tehát nem ő a folyót.) Valami két falun áthaladva végre Veszprémbe érkezett délutáni 5 órakor és becslése szerint az aznapi út 28 mérföld volt (persze angol, mint minden egyéb esetben ez útleírás folytatában). E pontig nem látott vastag fát (timber trees) sehol sem, mert az úgynevezett erdők eddig tulajdonképen csak bokrokból (shrubs) állottak, többnyire tölgyek. De a mai nappal a talaj lassankint homokos, kavicsos és köves jelleget öltött s utasaink végre láthattak nagyobb erdőket (large woods) is.

Veszprém egy meredek sziklán épült, mely alig volt megmászható, kivéven a kapunál, hol a lejtő könnyű volt. A város hossza körülbelül $\frac{1}{4}$ mérföld, csupán egy utcája van és 300 láb széles. A kastélyon (castel), székesegyházon és püspöki lakon kívül van mintegy 100 ház benne. Sokáig maradt elhanyagolva, de miután az elégtelenek (malcontents) kijavították volt a falakat, a császáriak ostrom alá vették és elfoglalták a várost, miután ágyúikkal és bombáikkal elébb összeromboltak mindent a nagy templom kivételével. A várost két mély völgy veszi körül egy pataktól kísérve (így!) és szegényes házakkal megtöltve és a hegyek mindkét oldalról oly magasak mint a kastély. Nekem azt ajánlották írja. — hogy szálljak meg az ú. n. sörfőzőben, hol majd a legjobb ellátást kaphatom, de az én mezítalabas fogadósném nem adhatott mást, a mit megehettem volna, mint néhány tojást, rossz kenyeret és silány vajot és sajtot és fekvőhelyül csupán szalmát. A lakosok ebben a városban és a szomszéd vidéken általában protestánsok.

Augusztus 13-án reggeli 5 óra után tovább folytatta útját nyugot felé erdőn, még pedig terjedelmes erdőn keresztül (through woods or rather forests), nagy fákkal, többnyire tölgyfákkal. Valami 6 mérföldre Vásonyhoz — írja — (Vashon) értünk, egy csinos nagy faluhoz, egy hegyoldalban kastélylyal (castel), mely jó benyomást tesz és Zichy grófnak a birtoka. Ez volt a harmadik épület, melyet ezen országban láttam, mely némileg úgy nézett ki mint

egy gentleman székhelye. 10 mérföldnyire azon túl, megabrakoltattuk lovainkat egy «Kapoch» (Kapolcs?) nevű szegényes kis falunál, hol nem kaphattam mást inni, mint vizet, eleségül pedig küldöttek barna kenyér-porciókat és rántott tojást beleapritott szalonnával (a sort of amulet made of eggs and bacon), a lovaink számára pedig árpát és szénát. (Amulet-nek írták az omelette-t abban az időben.) Azt mondták nekem, hogy a lakosok protestánsok és én meglátogattam a lelkészt, a ki épp úgy volt öltözködve, mint az ő szegény hívei, egy mellény-félében (vagy jobban mondva ingben, mert mást nem viselnek alatta), olyanféle durva vászonból, mint a mi sátorvásznunk (our canvas), mely lazán függött le a derékon alul és gatyában (drawers), ugyanolyan vászonból le a bokáig. Az én tiszteletemre azonban prémmel bélelt rövid kék zekéjét a két vállára akasztotta; az a népség itt ilyen prémes zekét visel a legforróbb épügy, mint a leghidegebb időben. Ő nem volt philosophus, hanem szerény, becsületes ember, a ki tanulmányozta a bibliát, folyékonyan beszélt latinul és épp oly jól művelte saját földjét családjának eltartására, mint a többi szomszédjai. Úgy mondta nekem, hogy lutheránus, de mintegy 50 lélekre rúgó nyájának tagjai részben lutheránusok, részben pedig kálvinisták. Mindazonáltal békésen éltek meg együtt. Még két vagy három falun mentünk át és azután egy Tapoltza nevű városkán (burg), egy jó és igen terjedelmes völgyben, hol meglehetősen jó bort találtam, el egészen Keszthelyig (Kestel) a Balaton (így magyar nevén) tava mellett. Több régi váromot (ruined old castles) láttam magas, kerek hegyek tetején, a melyeknek egyike czukorsüveghez volt hasonlítható. Az utat csak 5 magyar mérföldnek számítják, ámbár egyesek megengedik, hogy legalább is 6 Veszprémtől ide; ámbár elég gyorsan utaztunk. 9-nél több órát töltöttünk az úton és az én becslösem szerint azért jó 40 angol mérföld volt a hossza.

Keszthely (Kestel or Castel) városában van mintegy 200 vagy 300 ház, ha az ebben az országban található tapasztott és szalmával födött földszintes viskókat (Ye watt-

led and thatched hovels . . . with only one floor) így szabad nevezni. Kőből rakott épület csakis kettő volt, t. i. egy jó templom és Esterházy hercegnek egy régi, javítást igénylő kastélya (castel). Egy Francisco Marton nevű egyén, a ki mint huszár szolgált a háborúkban és beszélt francziául, sok szíves szolgálatot tett itt nekem. Szerző ezután leírja a Balatont, mely szerinte Veszprémnél kezdődik, valami 40 mérföld hosszú és 3 vagy 4 vagy 5 vagy itt-ott még több mérföld is széles. míg végre néhány mérföldnyire a városon alul egy folyóvá zsugorodik össze (a mint ezt némely mappán láthatni). Ezeket a tónak éjszaki végén is egy folyót tüntetnek fel, mely a Dunába ömlik.

Augusztus 14-én délelőtti 10 órakor angolunk elhagyta Készthelyt és egy mérföldnyire innen, egy mocsáron (mocrass) kelt át, mely több ágra szakadt és mintegy 30 mérföldnyire terjedt hosszirányban. Szalavárnál, egy kis falunál pedig megebédelt, hol csak kenyeret kaphatott és vékony bort (small wine). Itt találkozott két katonával (troopers), kik a mocsár megkerülése helyett egy rövidebb úton elvezették őt egy kis faluhoz, hol be voltak szállásolva és hol társaságukban meghált szalmán, mintegy 3 mérföldnyire Kanizsán innen. Szalavártól mintegy két mérföldnyire egy széles és mély vizen kelt át egy révnél. Úgy mondták neki, hogy a víz a Balatonból jött, de ő maga nem vett észre semmiféle áramot. Úgy hittem — írja, — hogy megint találkozni fogok e mély vízzel Kanizsánál, hol az én mappám szerint egy szigetet kellett volna képeznie, de nem találhattam ott semmi nyomát és láttam, hogy más mappákon egy mocsaras helyben végződik. Nem volt senki, a ki a valódi tényállást nekem megmondhatta volna. A túlsó oldalon mintegy 7 mérföldnyi távolságra nagyon szép vidéken haladtunk át erős, gazdag talajjal, de nem használták ki, kivéve két kis falu közelében, melyeken átutaztunk. Ezer meg ezer holdra (acre) rúgó terület magas fűvel volt benöve, melyet ott hagytak rothadni vagy pedig fölpörzsöltek. Télen a marhát szalmával etetik. A fűvet csak le kellene kaszálni. Sok helyen lekaszálták volt ugyan a fűvet, de ott hagyták

heverni esőben, verőfényben, a nélkül, hogy megforgatták volna. A midőn kész, gereblyével összegyűjtik és elviszik szénának. Ezen a vidéken, úgyszintén Tótországban, Horvátországban és Krajnában is a szegényebb nép házain rendszerint nincsen kémény, és a füst az ablakokon és ajtókon át kerül ki a szabadba. Erdők terebélyes fákkal bőségesen találhatók itt. Mi több ilyen erdőn utaztunk át.

Másnap (15-én) reggel bementünk Kanizsába, hol a nap hátralevő részét egy itten meglehetősen jónak mondható fogadóban töltöttem. Ámbár a világ e sarkában városnak nevezik a helyet, valóban nem sokkal jobb egy falunál, valami 100 szétszórva épített és szalmával fődött házzal. Egymás mellé sorakozó ház nincs. Éppen vásár volt e nap s azért alkalmas volt a sokféle népet legjobb öltözeteikben láthatni. A férfiak rendszeren jól termett, nagy csontú (raw-boned) egyének voltak; az alacsonyabb sorsúak ingben-gatyában járnak, a mint ezt már elébb leírtam és meztláb (az eredeti leírás szerint «bare legged», de ez talán toll-hiba «bare footed» helyett);¹ rendszeren fekete, magas (high-crowned) siphát viselnek. A jobbmódúak a nadrágot és harisnyákat egy darabban viselik, testükhöz tapadva, török bőrből készült csizmákkal. felső dupla szár nélkül (without tops), melyek hátul az ikrán fölül nyúlnak és elül térdig érő csúcsban végződnek. A ki sarkantyút visel, az úri ember. A mellény szűk, le a kezekig érő ujjakkal, csak félig ér le (comes no lower than the middle), hol egy övvel van körülkötve. Bőprémes kabátjuk a farig ér le (to ye buttocks) és vagy télvállról, vagy pedig hűvös időben mindkét vállról lógva viselik. Az egész öltözet vörös, kék vagy zöld posztóból van és némelyikük kalapot, de legtöbben prémes sapkát viselnek. Sokan közülök lenyirják a hajukat a jobboldalon és csomóba kötik a baloldalon. A közönséges női népség durva vászonzól való inget és szoknyát visel derékuk körül kötött övvel; némelyikük cipőt és harisnyát visel, töb-

¹ A női viselet leírásánál szerzőnk a «bare legged and bare footed» kifejezést használja, a mi itt azt jelenti, hogy sem harisnyát, sem cipőt nem viseltek.

ben csizmát, de a legtöbbször mezitláb jár és harisnya nélkül. Rendszerint az ingen kívül nem viselnek semmit a felső testükön. (De talán jól lesz az eredeti szöveget közölni és a fordítást avatottabb tollra bízni.) They generally wear no bodice or stays and consequently their breasts hang down and their waists (waists) are thick. Those of the better sort wear a red or blue (blue) cloth furred coat shaped to the waist (waist) to come down to the calf of the leg. Even the meanest of the women and girls show a curiosity in laying their hair smooth upon the forehead of their heads and plaiting their locks and furling them up with a bodkin behind. They have also a strop (a band?) of the breadth of a garter wrought with bugles and counterfeit pearl and adorned with spangles which they bring over the forehead. Some wear on their heads a piece of muslin or other linen like a napkin hanging loosely over the shoulders. Szerzőnk hozzá teszi, hogy a viselet majdnem ilyen Tót- és Horvátországban is.

A (kanizsai) vásáron ló, szarvasmarha, ruhafélék, ágynemű, vászon és sok másféle áru voltak vételre kitéve épúgy — írja, — mint nálunk otthon Angliában vidéki vásárokon. A vásárbódék két vagy három sorban voltak fölállítva s láttam, hogy sok volt a zsidó e kereskedők közt; különben zsidót azt lehet találni majdnem minden városban ebben az országban.

A ferenczrendieknek (recollers) van itten egy kis zárdajuk s az ő templomukba jár az egész város (their church serves the whole place). Téglavagy kőépület az nincs, egy kis kápolnának és a császár sóházának kivételével, mert a só az ő monopóliuma. A város egy könnyű lejtőn fekszik, mely ahhoz a mocsárhoz vezet le a nyugati végénél, hol hajdan a híres vár állott, melyet épp oly módon és ugyanabban az időben éhezettek ki mint Fehérvárt, t. i. három évig tartó szigorú körülfékezéssel. Az erődítések oly hatalmasok voltak, hogy mint beszélik, 1000 ember két álló évig dolgozott, mikor lerombolták. Alig láttam még koldust idejövet (ámbar csak úgy hemzsegték Németországban), de itt

találtunk egy szép falkát (a pretty parcel) belőlük, a kik kivették a maguk részét a vásárból.

Másnap (16-án) reggel 8 órakor tovább utaztam és több erdőn mentünk keresztül; egyetlen egy kis falut láttam a 12 mérföldnél hosszabb úton és ezt is közvetlenül mielőtt lementünk egy meredek hegyoldalra a Drávához, melyen egy másik röpülőhid-félén mentünk át; ebben az esetben egy kis kábel volt a folyón át feszítve, melyen egy nagy csiga függött, melyhez a kompot, vagy repülőhidat tartó láncz volt erősítve. A mint a lánczot taszítják (push az eredetiben, de talán meghúzzák), a csiga végigszalad a kábelben az egyik parttól a másikig. Díjat nem kellett fizetni. Egy rövid mértőddel odább feküdt Légrad (Legradt), az első város Tótországban, mely nyelvet (igy!) beszélnek ebben az országban és Horvátországban is, de legtöbb városukban az üzletemberek (business people) németül (high Dutch) is tudnak beszélni. Kanizsától ide, becslésem szerint, 14 mérföld.

Légrad egy a Mura és Dráva közötti zugban feküdt s mi a régi száraz mederen még hídon keltünk át; de az utolsó kilencz év folyamában az utóbbi folyó megváltoztatta a medrét és most e helytől éjszak-keletre folyik és Légradnál valamivel alább csatlakozik a Murához (ye Mhur). Az egyesült két folyó körülbelül olyan széles, mint a Thames Putney-nél, de több víz van benne és sokkal gyorsabb a folyása. A Mura a kisebbik folyó, de mélyebb és úgy beszélnek, hogy laposfenekű hajók vagy tutajok számára hajózható egy Scheyfling nevű helyig, 16 német légára Gráczon fölül, a Dráva pedig Spital-ig, mely Klagenfurton fölül fekszik 46 légára (leagues) Légradtól. (Ezt az állítását azonban később módosítja.) Ez a hely nagyobb vagyonosság és virágzóbb ipar jellegét viseli magán, mint bármely más hely, melyet eddig magyarországi utamban láttam. A házak nincsenek egymás mellé építve, hanem kertek és gyümölcsösök közt szétszórva. A számukat mintegy 200-ra becsülhetem, van több egyemeletes közöttük (one story above ye ground floor), de mind fából épült. A környék itt egy gazdag és nagyon széles völgyben fekszik, mely a Drávát nagy távol-

ságra követi. Azt beszéltek nekem, hogy e folyók főenyében sokszor aranyat találnak és hogy az aranykeresést itt rendszeresen űzik mint keresetforrást. Hogy meggyőzzenek engem ennek helyességéről, egy papi ember elhozott hozzám egy kis gümőt, mely körülbelül egy unciát nyomott és azt mondta nekem, hogy van ilyen mintegy 2000 (2th) darab a tulajdonosnál, de miután a föld urai jogot tartanak a talált arany tulajdonához, de a találónak kevesebbet adnak érte, mint igazi értéke, az aranyat alattomban a velenceieknek adják el, kik 2³/₄ forintot adnak egy arany (ducat) súlyáért. Egy jegyzetben szerzőnk megmagyarázza, hogy egy forint abban az időben megért 2¹/₄ shillinget; (mai nap-ság¹ persze az o. é. forintnak értéke csak 1²/₃ shilling). A búzának ára e vidéken 3 forint, az ürmértéke (ye measure) meg talán annyi mint 3 angol bushel. A húsnak 1¹/₄ a fontja és mindenféle kitűnő halfajtának körülbelül ugyanannyi az ára. Jó, könnyű (small) fehérbort ittunk, melynek a bécsinél nagyobb akóját 1 egész 1¹/₂ forintért lehet venni, mint beszélük, új korában. Csáktornyan (Zackaturn), e helynek közelében, mint mondják, jóminőségű (good bodyed) bort természetnek, melyet egy ideig el lehet tartani (that will keep). Miután nagy volt a forróság, megpihentem itt egy fogadóban, mely eddig a legjobb volt Buda óta.

17-én körülbelül 4 órakor reggel tovább utaztam. A földek itt sokkal jobban vannak művelve mint Magyarorszá-gban, hol nem láttam sehol élő sövényt, míg ellenben itt sok föld be van kerítve és jó, lapályos a vidék. Elég gyakran követték most egymást a falúk, míg végre 10 mérföldnyi út után elérkeztünk egy Louverim (vagy Louverin) nevű kis városhoz (bourg) mintegy 100 szegényes házzal, melynek hatósága alá tartozik mintegy 10 falu és egy kastély, vagyis inkább egy gentlemannek türhetőleg jó residentiája, mely Straatman grófnénak a tulajdona. Midőn közelebb értünk, meglepetésemre két akasztófát láttam, a mennyire ilyen kis helynél nem voltam elkészülve; ezeknek egyikén még lógott

¹ A háború előtt.

egy test, más négy test pedig kerekeken feküdt. A lovaimat megabrakoltam itt és a pap (curate) volt a házigazdám. Meglehetősen jól beszélt latinul és így kérdést intéztem hozzá e kivégzéseket illetőleg. Azt felelte, hogy egy tolvajbanda volt, mely sok rablást követett el és hogy a város éppen aznap üldözőbe vétetett másokat, kik a mult éjjel a boros-pinczékbe törtek. Ezek a gazemberek nyáron a hegyek közt éltek, de télen rendszeren összefogdosták őket. Erre azután szerzőnk dissertatióba bocsátkozik azon veszélyeket illetőleg, melyek az utasokat e vidékeken, de különösen Horvátországban fenyegetik, a mint őt erre már előre figyelmeztették volt. Az itten uralkodó rablóvilágnak újabb bizonyítékaira akadt, midőn Varasdhoz (Warasdin) érkezett, hol szerinte az akasztófáknak számát czélszerű volt volna megduplázni, mert az egyiket öt, a másikon nyolcz test függött, s azonfölül kettő még kerekeken feküdt. Légrádtól ide 25 mérföld és Louverim és Varasd között jó volt a vidék, sok a bekerített föld, gyakoriak a falúk és volt szőlő is.

Varasd egy kis «citty» (a minek itt nevezték, írja szerzőnk); körülbelül akkora mint Fehérvár; négyzet alakjában van építve és jó sánczczal (good rampart) és száraz árokkal van bekerítve, egy apró javítást igénylő váracsca (castel) kettős árokkal az észak-nyugoti sarokban. A jezsuitáknak van itt szép collegiumuk és van több téglá- és kőház az osztrák mintára építve, de faszerkezettel keverve, mely azonban sokkal fejlettebb a magyarokénál, mely egyszerűen fonadékból és habarcsból áll (mere wattle and mortar). Mert itten az épületek egész gerendákból vagy vastag deszkákból vannak szerkesztve, melyek egymásra vannak fektetve és a «hosszasági és szélességi» darabok oly módon vannak összekapcsolva egymással a végükön, hogy az összekötés helyét eltakarják és föntartják az épületet. Van több földszintes és egyemeletes (of one or two stories), igen tágas, ilyenféle szerkezetű ház itten, mely a szokásos építési módszer mindenütt Tótországban, Horvátországban, Krajnában és Stiriában. A Drávanak egy ága e helytől valami egy mérföldnyire folyik. Itt töltöttem az éjszakát, azért,

hogy másnap reggel egy kereskedő társaságában folytathassam tovább az utat. A fogadók itt a külvárosokban jók és a bor türhető.

Augusztus 18-án körülbelül 9 órakor tovább indultunk. Valami három mérföldnyire egy síkságon mentünk át és azután erdővel fődött magaslatokhoz érkeztünk. Nemsokára ezután sok szőlőt láttunk a hegyek oldalában és több falut jobbra-balra. Az előbbi napon nem láttam követ sehohsem, de ez napon láttuk a bányákat, a honnan a köveket a városba szállítják. Az út eléggé fáradalmas volt, sokat másztunk föl és le, erdőkön keresztül, míg végre egy völgyhöz értünk, melynek mentében haladtunk jó sokáig és melyben egy patak folyt. Sok falut láttunk jobbra-balra, de egyetlen egyet sem érintettünk, a hol ellátást kaphattunk volna. Azért kénytelenek voltunk megebédelni azon, a mit magunkkal hoztunk; lovaink számára azonban nem kaphattunk abrakot. Sok népet, szekérrel és lóval, értünk utól az úton, kik a zágrábi vásárra valának menőben s kik a mezőkön álltak meg enni és lovaikat etetni, de én jobb ellátást reméltem kaphatni Bellowar-ban, mert azt mondták nekünk, hogy postaállomás, pedig hát csak egy nyomorult falut találtunk. Mi a posta-házban voltunk elszállásolva, de a mester nem volt otthon és lovaink számára szénánál egyebet nem kaphattunk; a saját ellátásunk is fölötte szegényes volt. A szoba csak úgy hemzsegett a bolhától s azért nagykabátomat egy padra, a pakk-táskát pedig a fejem alá helyezve vánkosul, ezen a rögtönzött nyugvó-ágyon töltöttem az éjszakát. Szűnyog az is volt elég. Nagyon kevés jobb-fajtájú ház van ezen a vidéken; az egész tegnapi és mai nap folyamában csak hármát láttam vagy négyet és egy javítást igénylő kastélyt (castel), mely úgy nézett ki, mint egy gentleman székhelye. Legalább is 10 órát töltöttünk ma a nyeregben; tehát becslésem szerint jöttünk valami 40 mérföldet. Egy kis falú közelében láttunk egy embert az akasztófán és egyet a keréken.

Másnap (19-én) 5 óra után fölkerekedtünk és 3 óra múlva Zágrábba érkeztünk mintegy 50 mérföldnyire Varasd-

tól. A város közelében két keréken történt kivégzés «maradványaira» akadunk, a másik végén pedig egy akasztására. Ez a hely két városból áll, s mindkettőnek vannak külvárosai. A polgári város egy jó magas, sziklás és meredek oldalú magaslaton áll és régi fallal van körülvéve, melynek hossza valami egy mérföld. Van több szép kőháza és néhány fából; két szép templomának egyike, a nagyobbika, egy meglehetősen csinos téren (plazza) áll, hol a vásárokat tartják. A jezsuitáknak is van szép collegiumuk. Az itteni néhány szegényes fogadó már tele volt és nem tudtam szállást találni, míg végre egy becsületes boltos el nem vitt a saját házába, hol jó volt az ellátás. A déli oldalon magasztos látványt nyújt egy jól művelt völgy bekerített földekkel a Száva partján, mely folyó mintegy két mérföldnyi távolságban látható és hajózható föl Laibachig (Labach). Itt a vásárt megelőző napon érkeztünk meg, melyet a déli külvárosban tartanak egy síkságon. Egy mintegy nyíllövésnyi széles völgy egy patakkal a közepén elválasztja ezt (így!) a káptalani várostól (mint nevezik), mely egy másik, de valamivel kisebb és alacsonyabb magaslatra van építve, mint a polgári város és mely szintén egy régi fallal van bekerítve. Legtöbbszörre a kanonokok és más papok csinos házaiból áll. Van itt a barátoknak csinos kolostora és a délkeleti sarokban egy kis erőd (castel), melyben a püspöki lak áll és a székesegyház, egy eléggé nagy, régi, góth-izlésű épület; van több kápolnája faragványokkal és aranyozásokkal díszítve, de a szószék meghalad mindent, a mit én eddig ebben a tekintetben láttam. Egy nagy, tiszta fehér márványból készült angyal («angle», de ez valószínűleg tollhiba «angel» helyett) hordja a szószéket és köröskörül, az oldalakon különböző szentek kisebb alakjai láthatók szintén fehér márványból, de többféle különböző színű márványba helyezve és különböző, élénk színű berakott munkával díszítve, mindez hasonlóképen márványból; továbbá több apró gyönyörű oszloppal, ugyanolyan-féle kőből és az egész rendkívül kitűnő művészi kivittel. Hasonló leírású és kivitelű munka látható továbbá a főoltárnál is. A polgároknak nincs,

de a püspököknek van öt vagy hat kis sárgaréz-ágyúja és egy csomó rozsdás, vén puskája, melyek a két kapujában lógnak.

A bor olyan mint Ausztriában. A jezsuiták adtak nekem kóstolót egy három-éves fehér borból, mely jobb volt annál a 12 vagy 14 éves bornál, melyet Bécsben izleltem meg. Azt hiszem, a zágrábi bort Angliában is tetszéssel fogadnák. Azt mondták nekem, hogy elég ilyen bort lehetne összevásárolni az országban 4 forintért az osztrák akóját.

Augusztus 20-án a mi angolunk elhagyta Zágrábot és mintegy 3 mérföldnyire — írja, — átkelt egy révnél a Száván Horvátországba. A folyó itt 50–60 yard (150–180 angol láb) széles és a víz zöldes színű mint a tengeré. Ezután serényen kellett utaznia majdnem 6 óráig, hogy egy Jastravarsko nevű hourg-ot (városkát) elérjen, melynek volt valami 100 szegényes háza; egy szép kastély (castel), valami előkelő személy székhelye (seat) ott volt egészen közelében. Angolunk a póstamesternél szállt meg és az ellátást tűrhetőnek találta. A vidék itt és le egészen Károlyvárosig (Carolstad) nagyon jó — jegyzi meg ő.

21-én körülbelül reggeli 5 órakor tovább indult és 3¹/₂ órai út után Károlyvárosra érkezett, mely becslése szerint 36 mérföldnyire van Zágrábtól. Ez — írja — határváros, mely csak valami 20 mérföldnyire van a török határtól és «Wilhitsch» (?) Bohács¹ nevű helyőrségtől. Körülbelül akkora, mint Varasd és két folyó összefolyásánál fekszik, melyeknek nagyobbika a Kulpa valami 30 yard (90 angol láb) széles a hídnál és hajózható le a Száváig. Vannak hajóik vagy csónakjaik (canoos), melyek 30 egész 40 láb hosszúk és csinosan vannak kivájva egy fatörzsből; ezek egyike 3 vagy 4 tonna terhet képes hordani. Sok bort termelnek itt, mely mint mondják épp oly jó, mint a zágrábi és melynek a bécsinél nagyobb akóját 1 vagy 2 forintért lehet megvenni új korában. Miután Rabata tábornok, a kormányzó nem volt otthon, egy Count d'Augsberg volt a kommandáns, ki egy

¹ Bihács.

Baron d'Agen nevű hadnagyot küldött el hozzám — írja angolunk, — hogy kikérdezzen és majdnem egy órát kellett a hídon várnom a forró nap alatt, míg ő oda-vissza járt. Sorsomat illetőleg azt határozták el, hogy én a szegényes házaknál kint megabakoltathatom a lovaimat, de a városba nem bocsáthatnak be és visszatérhetek Laibachon (Labach) át. Ha pedig más úton merészkednék a tengerhez jutni, már ki volt adva a parancs, hogy föltartóztassanak. Ez nagyon lehangolt engem, mert a magas hegyeken át Fiuméba akartam menni; de megtudtam, hogy volt még egy más út is, mely valahogyan a folyó körül vezetett és a melyen terheket szállítanak a tengerhez három nap alatt valami egy forintért a mázsáját. Laurentius Fiorentini, az idevaló postamester, kivel a fogadóban találkoztam, hol meg voltam szállva, igen előzékeny volt irányomban és ajánlólevelet adott Görtszbe (Gorits), az ő szülővárosába.

Tótország és Horvátország föl vannak mentve minden adótól és katonabeszállásolástól, mert a határvidéket képezik a törökök ellen, de a férfiak majdnem mind be vannak sorozva katonáknak és kötelesek az ellenség ellen szolgálni, valahányszor erre kiparancsolják őket. Innen Fiuméig körülbelül 12 német, azaz 50 angol mérföld.

Én azonban el voltam határozva Triesztbe menni és átkeltem a folyón egy révnél, körülbelül 3 mérföldnyire a városon fölül. Úgy 4 óra tájban délután keltem útra és átkelve a folyón, neki menve a hegységnek rendkívül fáradtságos utakon haladtam föl és le a hegyoldalakon s néhány helyen erdőkön keresztül. Sok szőlőt láttam, de itt-ott jó gabonaföldeket is, még pedig még fönt a hegytetőkön is. Már egészen sötét volt, midőn egy «Metlica» (Moettling?) nevű bourg (angolunk úgy látszik ez alatt mindig egy borough-t ért, a mi városkát jelent) közelébe érkeztünk, mely egy mélységben (in a bottom) a Kulpa közelében fekszik. Miután már éjjel volt, nem mehettünk át a folyón, hanem kénytelenek voltunk egy szegény ember csűrében nem igen kényelmesen meghálni és lovainkat a kerítéshez kötni.

22-én reggeli 5 órakor tovább indultunk és az út épp oly fáradságos volt, mint előbb. Láttunk előttünk panorama-formában elterülve egy meglehetősen nagy terjedelmű földterületet a hegyek közt, mely ezer meg ezer alacsony dombból és mélyedésből (hillocks and bottoms) állott és csodálatos módon volt megművelve; sok helyen pedig szőlőket. Apró templomok és jó faluk (good dorps) voltak láthatók mindenfelé, nem messze egymástól, úgy hogy valóban bámulatos volt e hegyes vidékek lakosainak szorgalma, mely külön volt a lusta magyarokénál az ő termékeny síkságaikon (ye industry of ye inhabitants of these mountainous parts exceeds that of ye lazy Hungarians in their fertile plains).

Angolunk ezután érkezett Rudolfswertbe a Gurk folyó mellett, 36 mérföldre Károlyvárostól; Neustattl'-nek is nevezték, mert három izben leégett, a nép nyelvén pedig Nomesty volt a neve. Megnézve mappáját, azt találta most, hogy már Carniolában járt, melynek határát Metlica-nál lépte át. Az épületek stylje és a népviselet itt már egészen más volt. A fogadók és az ellátás e tájékon jók voltak; a kóházak is jók az itteni igényekhez képest.

A részletek mellőzésével elég lesz megemlíteni, hogy utazónk augusztus 25-én minden baj nélkül megérkezett Triestbe, hol másnap a kormányzó, Strasoldo gróf meghívta őt ebédre. Itt a jezsuiták templomában ép olyanféle márványmunkát látott, mint Zágrábban. Azt is megemlíti, hogy az 1709-diki tél igen kemény volt ezen a vidéken. Ugyanazon hó 28-dikán pedig Görtzben átadta a károlyvárosi postamester-ajánlólevelét az ő barátjának, Francisco Poli-nak.

Szeptember havának első napjaiban már Stiriában vándorol, megfordul Marburgban, Ernhausen-ben, hol a Murán egy épp oly szerkezetű röpkülő-hídon kelt át, mint a légrádi híd s végre elkerül Grätzba, hol fölvilágosítják őt, a hajózást illetőleg, hogy csak tutajok jártak a folyón, még pedig csak lefelé, hajók pedig éppen nem. Följegyzi továbbá, hogy egy napszámoknak bére 9 cruits (krajcár), mely egyenlő volt körülbelül $4\frac{1}{2}$ angol pennyvel (a viszony mai napság $4\frac{1}{2}$ penny = 45 fillér), egy lovat pedig $\frac{1}{2}$ forintért lehetett

bérelni szintén egy napra. Azonkívül megörökíti naplójában egy tisztességes kárpitosnak (Tapisterer) nevét is, Mons. Henry Cassignar, ha utódai ráismernek a névre.

Végre szeptember 7-én odahagyva Gráczt, a Magyarországra vezető országúton (main road) Sopron felé indult (per Kleisdorf, 14 mérföldre Grácztól és Vlz, 10 mérföldre odább), melynek mentében a fogadók azért igen jók voltak és hol sok, főleg gabonával rakott szekérrel találkozott, melyek Gráczt felé voltak útban, mert Stiriában és Karinthiában nem termett elég. Szerinte az út nagyon jó volt volna, ha nem volt volna rajta oly sok lyuk és kátyú (many poachy holes and slows vagyis sloughs), a mik miatt nagyon kellemetlen volt a kocsin való utazás.

Két nap múlva (9-én) érkezett Burgatt-ba (Bourgaw), közel a magyar határhoz; az út többnyire hegyen-völgyön és erdőkön vezetett át. Egy nagy falún, Petersdorf-on áthaladva angolunk lova megsántult s már későn este volt, midőn további 16 mérföldnyi út után Reignitz-be (Rechnitz = Rohonc) érkezett. Szerinte ez egy szegény, romlófélben levő (poor ruined) városka (bourg) volt, mely előbb nagyobb volt és fallal volt körülvéve. Egy silány fogadóban volt kénytelen megszállni, hol nem volt sem istálló, sem abrak a lova számára, de vigasztalásul a bor, a mit itt kapott, a legjobb volt Gráczt óta. Van itt egy nagy kastély (castel) — írja tovább. — mely a várossal együtt Batthyány grófnő (Countess Budiani) tulajdona. Innen egy mérföldnyire tovább van még egy másik kastélya, de mindkettő javítást igényel. A vidék itten gyönyörű és igen terjedelmes. (The country hereabouts is a fine campagne of a large extent).

Szeptember 10-én 7^{1/2} órakor tovább indult. Útunk — írja, — a hegyoldalak mentében vezetett, melyek balkézfelül feküdtek és szőlővel voltak beültetve majdnem az egész út hosszában Kőszegig (Gins). E távolságot csak egy magyar mérföldnek számítják, ámbár jó 6 angol mérföld hosszú. E helyet a «city» névre méltatják s van magas fala és árka; alakja négyszögű s egy-egy oldalának hossza körülbelül $\frac{1}{3}$

mérföld. Van benne egy kis jezsuita collegium, templom és az egyik sarokban kastély (castel). Bent a városban magában csak valami 20 vagy 30 ház van, de annál több van a külvárosokban (but ye suburbs make ye citie), hol lehet valami 200 egész 300 közönséges ház, számos bolt és két vagy három jó fogadó. Itt megabrakoltam és azután folytattam utamat Mandersdorfon (Mannersdorf), Pullendorf és Warrasdorfon át (ez utóbbi póstaállomás), mind a három meglehetősen jó falu, egészen Eckenmarkig, mely kis város (bourg) 16 mérföldnyire odább egy szegényes fogadóval, hol megháltam. Hogy megkíméljem sánta lovamat, csak lépésben utaztam; az út nagyon jó karban volt, de csak 22 mérföldet haladtam.

Másnap 7¹/₂ órakor tovább indultam. Mindenütt könnyű lejtőjű halmok, gabonaföldek és rétek. Hegyek balkézről, de nem magasak; szőlőkkel vannak beültetve. A Fertő-tava (Nieusidler Lake) jobbkéz felül tűnik föl. Az út nagyon jó 7 mérföldnyire Sopronig (Oedenburg), latinul Sempronium, mely nevét Sempronius Gracchus után kapta, a ki, mint mondják, a várost építette. Egy régi fejet mutatnak, mely kőbe vésvé a város falába van beépítve az árok felül; azt hiszik, őt ábrázolja. Ez a legrégebb város és az első római gyarmat ebben az országban. Lerombolták (utóbb), de Honorius császár újra fölépíttette abban az állapotban, a melyben most megvan. Sok érmet, fölírást és régiséget találnak itt, melyekből Mons. Ferdinand Sebastian Dobner, egy tehetséges és tanult ember, ki itt lakik, mutatott nekem egy nagy gyűjteményt. A város négy utczából és egy kis térből (plazza) áll, csinos régi házakkal, némelyikük nagy és hármas régi fallal és árokkal van egészen körülvéve, melynek ³/₄ mérföld a hossza. Köröskörül külvárosokkal van körülvéve, melyeknek lakossága talán legalább is négyszer annyi mint a belvárosé. Ezek is, de csak gyöngye (sleight) fallal és árokkal vannak bekerítve. Az elégtelenek (Malcontents) ostrom alá vették, bombázták és megrohanták a közelmúlt zavarok idejében, de a polgárok kevés katona segítségével visszaverték őket. A lakosok legtöbbje lutheránus, kik nyil-

város hivatalokat viselhetnek (are admitted into the Magistracy) és egy csinos nagy ház (templomnak nem szabad azt nevezni) van nekik átengedve vallásuk gyakorlására két lelkeszszel, Mr. Meissner és Mr. Kastenholz. Ez utóbbi mondta nekem, hogy 10 vagy 12 város és falú tartozik a város törvényhatósága alá, többnyire protestánsok, kiknek nincs megengedve, hogy templomuk legyen és azért az Úrvacsorájához mind ide jönnek, szám szerint valami 20 ezeren. A vidék halmos-dombos, nagyon kevés legelővel. A lakosok a szőlők műveléséből élnek, melyek kedvező évben nagymennyiségű jó, erős és zamatos bort teremnek, olyan minőségűt, mint akár más helyen Magyarországon, kivéven a tokajit. A legjobb bort a Fertő-tava mellett termelik, mely mintegy 4 mérföldnyire van a várostól és 28 mérföld hosszú és 16 mérföld széles. Ott, hol a szőlők egy dél felé néző gyöngye lejtőn vannak ültetve és azonkívül még a tó vizének fölszínéről visszasugárzó napsugár jótékony melegének is vannak kitéve, az ott termelt bort igen drágán adják el, még 14 vagy 16 forintért is az akóját; az újbort persze olcsóbban. Miután lovaim a hosszú úttól igen el voltak fáradva, arra határoztam el magamat, hogy meg fogok itt pihenni és egy bizonyos Mons. John Nicholas Praunmuller, egy sebész, a ki angolokkal utazott volt a tengeren és némileg beszélte a nyelvünket, kimentett engem egy igen drága fogadóból, hol két garast (3 pennyt) fizettettek velem éjjelenként a szolgálaimért, ámbár ezek csak szalmán aludtak és elvitt magával és lakást adott nekem a házában. Igen nagy udvariassággal voltak irányomban Dobner úr, továbbá a lelkes és Mr. March, egy ügyvéd; azonkívül Mr. Fabritiusnak, ő fölségének (a jelenlegi angol királynak) egyik hannoveri főminiszterének van itt háza és jószágja (estate) és Mr. Zuny, az ő jószágigazgatója (steward) meghívott, hogy kóstoljam meg urának borait, melyek jók voltak. Tizenegy napig maradtam itt Sopronban és miután tudomásomra jutott, hogy egy bécsi úr, a ki ismerősöm volt és terjedelmes birtokokat vásárolt ezen a vidéken, éppen Surendorfban tartózkodott, hol nemrég egy jó házat építtetett magá-

nak, arra tökélttem el magamat, hogy meglátogatom őt és még tovább fogok ezen a vidéken időzni, hogy így alkalmat adjak lovaimnak fáradalmaikat kipihenni.

Így tehát szeptember 21-én elutaztam Sopronból 7 óra-
kor reggel és 4 mérföldnyi út után elértünk Mervis-be, az
első városkába (bourg) a tó azon oldalán, melynek partját
követtük Ruszlig (Roost), ez országnak egyik fallal kerített
városáig; és onnan Ukau, Purbach és Pridenbrunnak (Oggau,
Perbach, Breitenbrunn) három eléggé nagy városnak (bourgs)
érintésével (láttunk még két vagy három mást is egy kis
távolságnyira, mind terjedelmes szőlőkkel) eljutottunk Neu-
siedlig (Nieusidle), egy városhoz (valami 150 házzal, de csak
egy utcával), melytől a tó (német) nevét kapta. Azután
hátat fordítva a tónak, egy szép síkságon át és gyöngén
emelkedő magaslaton fölfelé utaztunk mintegy 8 mérföld-
nyire Sievendorfíig (vagy mint elébb írta Surendorfíig), egy
nagy faluig a Le . . . vize mellett. (Itt lyukas a papiros, de
úgy látszik a Lajthát érti.) Ezt a mai utat Soprontól ide őt
magyar mérföldnek számítják, de becslésem szerint jó 30
angol mérföldnek kell lennie. Azonnal észrevettem, hogy
ez a tájék, Bécsnek befolyása alatt lévén, már sűrűbb lakos-
ságot mutathat föl és jobban is van művelve a földje, mint
a hogy eddig tapasztaltam.

Végül szeptember 22-én angolunk ezt jegyezte be naplójába: Miután Mons. Wert, az az úri ember, a kit elébb említettem (de nem nevéen) Surendorfból (vagy Suvendorfból) egy másik birtokára készült utazni, én ez nap délutánján elindultam Pozsony felé; ugyanaz a rónaság, melyet tegnap láttam, tovább terjedett egész utamban valami 10 mérföldnyire el egészen a pozsonyi hídig, hova aznap este érkeztem meg és hol további nyolcz napig megpihentem szeptember 30-áig, mely napon 8 órakor reggel ismét fölkerekedtem és otthagytam Pozsonyt és szerencsésen visszaérkeztem Bécsbe este 7 órakor. Az út Pozsonyból ide könnyű 36 mérföld a szárazon.

Angolunk azután egy táblázatot állít össze a városok neveiből, hol megállapodott és az egymástól való egyes

távolságaikból, melyeket végre összead s úgy találja, hogy 920 angol mérföldnyi (tehát körülbelül 1480 kilométernyi) körutat tett. És evvel megszakad a kéziratnak bennünket érdeklő második része.

Kommentárt írni az útleírásnak egyes részeihez azok volnának legjobban hivatva, a kik jól ismerik a helyi viszonyokat.

(London.)

KROFF LAJOS.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

A telekkönyvekről a görög papyrusok alapján.

A Hunt és Grenfell által «The Oxyrrhynchus Papyri» czímen 1899-ben 237. sz. a. publikált, röviden Dionysia papyrusnak nevezett kútfő, egy eddig nem ismert intézmény létezését fedezte fel. Ezen papyrusban egy, Marcus Mettius Rufus egyiptomi praefektustól származó, Kr. e. 89-ből való intézkedést találunk és a mely papyrus — a későbbi publikatiók által teljesen megvilágított — ú. n. bibliothéké enkteseon-ra, a mi telekkönyvünkhöz nagyon hasonló intézményre vonatkozó következő nagyfontosságú nyilatkozatot tartalmazza: «sem a magán, sem pedig a nyilvános ügyletek nem találnak a megfelelő rendre . . . , mert a *birtok lapok* már hosszú idők óta nem voltak rendesen vezetve.»¹

Mettius Rufus fentebb idézett, az oxyrrhynchosi enkteseon bibliothékéhez, egy ott észlelt szabálytalanság miatt intézett rendelkezésének eme szavai, erről az intézményről. már mint létezőről tesznek tanubizonyosságot.

Kr. e. 89-ben tehát már meg volt az a «birtokkönyv», mely-

¹ Μάρκος Μέττιος Ρούφος ἑπαρχὸς Αἰγύπτου λέγει. Κλαύδιος Ἄρειος ὁ τοῦ Ὀξυρυγγείτου στρατηγὸς ἐδήλωσέν μοι μήτε τὰ ἰδιωτικὰ μήτε τὰ δημόσια πράγματα τὴν κατηκουσαν λαμβάνειν διοίκησιν διὰ τὸ ἐκ πολλῶν χρόνων μὴ κατ' ὄν ἔδει τρόπον ἀκονοιῆσθαι τὰ ἐν τῇ τῶν ἐγκτήσεων βιβλιοθήκῃ διασφρώματα, καίτοι πολλάκις κρισέν ὑπὸ τῶν πρὸ ἐμοῦ ἐπαρχῶν τῆς δεούσης αὐτὰ τυχεῖν ἐπανορθώσεως.

L. az erre a papyrusra vonatkozó nagy irodalom közül a kiadók magyarázatán kívül:

Mitteis L.: Archiv für Papyrusforschung I. köt. 183 l.

Mitteis L.: Grundzüge und Chrestomatie der Papyruskunde II. B. I. Hälfte. — Leipzig—Berlin 1912. — 90. és köv. ll.

W. Schubart: Einführung in die Papyruskunde. Berlin 1918; 300. és köv. l.

A. Steinwenter: Beiträge zum öffentlichen Urkundenwesen der Römer, Graz 1916; P. M. Meyer: Juristische Papyri, Berlin 1920; 199. l.

nek görög elnevezése szószerinti fordításban annyit tesz, mint «birtokra vonatkozó okiratok letéti helye».¹

A kútfők mai ismerete szerint, Egyiptom ptolemæusi korszakában megállapíthatólag még nem élt a «bibliothéké enktéseon» intézménye, a római korszakban keletkezhetett s Róma egyiptomi uralmának végével eltűnik Egyiptom közéletéből.²

Egyiptom minden kerületében volt enktéseon bibliothéké s azt a célta szolgálta, hogy állami auktoritás mellett megőrizze a magánosok tulajdonára vonatkozó okiratokat. Olyan állami levéltárfele volt tehát, a melynek feladatát, mindama okiratok őrzése képezte, a melyek egyrészt *csak* a magánosok birtokviszonyaira, másrészt *főleg* csak ingatlanokra vonatkozólag létrejött jogviszonyokat tartalmaztak.

Az ú. n. «bibliophylakes» által vezetett eme «birtokkönyvek» úgy voltak szervezve, hogy a tulajdonosok mindegyike, egy-egy lapot kapott benne, mely tulajdoni lapokat azután községenként csoportosították. Minden tulajdonos birtokállási lapja mellett, talán hozzáfűzött táskában vagy borítékban, az arra a dologra vonatkozólag létrejött jogügyletekről felvett okiratok őriztettek.

A bibliothéké enktéseonnak eme szervezetéből következtetve, kettős hivatása volt, vagyis telekkönyvből és okiratörző helyül szolgált egyaránt.

Egy igen érdekes és rendeltetését illetőleg, még teljesen fel nem fedett alkotó része volt az «enktéseon bibliothékének» az ú. n. *διασπράματα*.³ Minden tulajdonos lapjához u. i. az okirat-

¹ L. *Schubart* id. mű 299 l.

² A papyrologia Egyiptom történetét három részre osztja u. n. Ptolemæusi, római és byzanci korszakra. Bővebben l. Dr. Sztehlo Zoltán «A görög papyrus végrendeletek alaki sajátosságai» Eperjes 1912; 9 l.

³ Lásd l

Pap. Oxy. 274 (89—97 Kr. u.) mely Oxyrhynchos város birtokkönyvének egy lapját és pedig egy bizonyos Narapion nevű egyén személyi lapjának egy részét tartalmazza.

B. G. U. 959 ed. Wilcken (148 Kr. u.) egy *διασπράμα* kivonatot tartalmaz. Ez a nagyon töredékesen ránk maradt papyrus igen értékes kútfő, a menyinyiben a birtokosok sorrendjét, a szerzési címeket és a vételár megjelölését foglalja magában.

B. G. U.) 1072. egy *Σανσεύς* nevű egyén személyi lapjának egy más telekkönyvből való átírását tartalmazza. Tárgya hozománynak jelzálogos biztosítása, melynek végén a két *βιβλιοφύλαξ* aláírása látható.

gyűjtemény mellett, még egy ívet is csatoltak, a mely röviden magában foglalta az illető személyre vonatkozó, ott nyilvántartott dologi jogállapotot s az azon bekövetkezett változásokat.

Egyiptom ú. n. római időszakának jogszabályai szerint az ingatlan elidegenítéseknél bizonyos előírt alakiságok megtartása kötelező volt. A ingatlan elidegenítői, ezen szándékukat bejelentették vagy *προσαγγελία*¹ útján az «anktéseon bibliothéké»-nek, mely hatóság azután a bejelentő jogainak megvizsgálása után felhatalmazást adott az illetékes agoranomosnak,² Egyiptom közjegyzőinek, hogy a bejelentett elidegenítésről okiratot vegyen fel. A jogosítványt szerző fél, a közirattal felszerelve jelentette illetve kérte azután az enktéseon bibliothékétől megszerzett dologi jogosítványának bekebelezését.

A hivatalnokok hanyagsága valamint az egyes felek pontatlansága folytán gyakran előfordult, hogy a tényleges birtokállapot nem egyezett meg a jogi helyzettel s ezt összhangba hozandó ú. n. «apografé»-t, birtokvallomásokat kértek időnként a praefectusok.

Már eddigi külföldi ösmereteink alapján, bizonyossággal megállapítható, hogy Egyiptom minden kerületében voltak ilyen nyilvánkönyvek, sőt a papyrusokban látható utalásokból következtetve, az Alexandriában is ismeretes intézmény volt.³

Hogy ezen intézménnyel mi volt az államhatalom célja, azt csak indirekt következtetések útján deríthető fel, melyek szerint valószínűleg Róma finánczpolitikájának érdekében alakították azokat. Általuk az állam u. i. teljes átnézést nyert a földbirtokosokról és az azokon lévő jogosítványokról, a minek fontossága adópolitikai szempontból — kézenfekvő. Az enktéseon

¹ Προσαγγελία-t sok papyrus örökített meg számunkra.

Lásd többek között:

P. E. R. Inv. Nr. 1436 — egy telekeladásról.

Pap. Faj. 31. — egy földbirtok eladásáról.

B. G. U. 184. — egy telek eladásáról.

P. Oxy. III. 483. — ingatlanok elzálogosításáról.

P. Lond. 2 Nr. 299. — egy rabszolga eladásáról, stb. stb.

² Az *ἀγοράνομος* gazdag irodalmából l. többek között *Haederli Richard*: «Die hellenischen Astynomen und Agoranomen als Notare Leipzig 1886.

Dr. Sztéhlo Zoltán id. mű 13 lap.

³ *L. Mitteis* id. mű 91 l.

bibliothékék ezen fiskális czél mellett, a magánosoknak is hasznos szolgálatot tettek, a mennyiben az érdeklődők mindenkor hiteles felvilágosítást nyertek általuk, a birtokállapotokról. Az sem lehetetlen, hogy már az alapításkor is kettős intentió vezette az intézmény létrehozóit, a fiskális érdek mellett talán az ingatlanok magánforgalmának biztossá tétele is közrejátszhatott ezen intézmény statuálásánál.

Az ezen kérdést tárgyaló szakirodalomban, nagy vita folyik, hogy a mi telekkönyveinkhez hasonló, s röviden állandóan telekkönyveknek nevezett eme nyilvánkönyvek, telekkönyveknek tekintendők-e vagy sem?

Az igen gazdag ide vágó irodalom, mai álláspontja szerint, a legtekintélyesebb írók odanyilatkoznak, hogy az enkteseon bibliothékék, a modern telekkönyv intézményekkel azonos vagy legalább is azokhoz nagyon hasonló nyilvánkönyvek.

Ezen felfogással szemben áll Preisigke Frigyes strassburgi papyrologus, kinek nézete szerint¹ semmi körülmények között sem tekinthetjük telekkönyveknek a bibliothéké enkteseont.

Preisigke még attól is óva int, hogy a telekkönyv elnevezést használjuk, a mi pedig a német irodalomban majdnem általánosnak mondható s éppen azért «Besitzamt»-nak nevezi azt. Preisigke véleménye szerint az enkteseon bibliothékék oly czélt szolgáltak, hogy a tartomány lakosainak, az általuk önkényt benyújtott, mindennemű ingatlanokra és ingókra nézve egyaránt létrejövő okiratait megőrizték.

A feleknek erre vonatkozó bejelentései -- szerinte -- sem nem kötelezők sem nem teljeseek. A diastromatát, a birtokhivatal tartalomjegyzékeinek tartja, a melyekben Preisigke legnagyobb ellenfele Mitteis, constitutiv erejű bejegyzések céljaira szolgáló modern telekkönyveket lát.

Preisigke szerint a telekkönyvek ama főismertetőjele, hogy az ingatlanokra vonatkozólag constitutiv erejű bejegyzéseket tartalmazzon, nem található meg a bibliothéké enkteseonban, mivel a papyrusok között sok olyan «apografé»² és *προσαγγελία* van, a melyek ingó dolgokra vonatkoznak. Ezen érvel szemben azon-

¹ L. Dr. *Friedrich Preisigke*: «Girowesen im griechischen Ägypten; Strassburg 1910;» 258—294. lapjait.

² Az *απογραφή* kettős jelentéssel bír. Az előbb említett birtokvállomásokon kívül jelentette azon kérvényt, melylyel a birtok vál-

ban felhozható az, hogy ingóknak (pl. rabszolgák) ingatlanokkal együtt való telekkönyvezése, a régebbi telekkönyvi jogok szerint gyakori jelenség.¹

Míg Preisigke merev tagadása nem indokolt, addig viszont Mitteis — szerény véleményem szerint — túlmegy a kütfők nyújtotta bizonyítékok és támpontok határain, a midőn azt állítja, hogy a telekkönyvezett dologi jogosítottak megelőzik a nem telekkönyvezett dologi jogokkal bíró harmadik személyeket, még pedig tekintet nélkül arra, hogy a jogot létesítő szerződések közül melyik a korábbi.²

Közvetítő, a Woess-től származó ama nézet, hogy az enkte-seon bibliothéké ugyan telekkönyvnek tekintendő, mivel a modern telekkönyvi jog ismérvei nagyjában fellelhetők benne, azonban Mitteissel szemben ő is tagadja a diastromába való bevezetés constitutív erejét s Preisigke pártjára áll, a midőn azt tanítja, hogy a diastromata a telekkönyvi hivatalok belső ügykezelésének segédeszköze s csak az őrzött anyag áttekintésének megkönnyítésére szolgál.³

Preisigke túlzott negatív álláspontja majdnem isoláltan áll az irodalomban s az ezzel szemben álló másik, teljesen ellenkező álláspontot képviselő Mitteis köré, csoportosúl a papyrológusok legnagyobb része.

A modern telekkönyvek azon alapgondolata, mely szerint annak tekintendő mindama állami berendezés, melynek feladata, hogy az ingatlanokra vonatkozó jogviszonyokat, a forgalom biz-

tozásnak bekebelezését szorgalmazta a jogot szerző fél. — L. a sok ily tartalmú papyrus közül:

P. Teb. 323. edd. Grenfell — Hunt (127 Kr. u.) — földbirtokra vétel czímén.

P. Lond 3. Nr. 940 (226 Kr. u.) házrész tulajdonjogának bekebe. örökösödés czímén.

P. Lips. 8. ed. Mitteis (220 Kr. u.) jelzalog bekebelezése iránti apografé.

P. Oxy. IV. 715 (131 Kr. u.) tulajd. bekebe. törvényes öröklés czímén.

¹ L. v. Woess: Aus der Werkstatt des Hörsaales. Papyrusstudien u. andere Beiträge. Innsbruck 1914.

² L. Mitteis: Grundzüge 109 old.

P. Mayer: Juristische Papyri 195 és köv. old.

³ L. v. Woess id. munkáját.

tosságának érdekében nyilvántartsa, megfelel a bibliothéké enkte-seon bebizonyított czéljának.

Minden telekkönyvezésre alkalmas jog tulajdonosa egy személyi lapot nyer benne, a melyen minden ingatlanra vonatkozó joga feljegyzést nyer. Több kütfő tanubizonysága alapján állíthatjuk, hogy bevezetésre *köteles* minden, valamelyik okirat kiállítására jogosított hatóság által készített okiratban foglalt magántulajdon tárgyát képező és ingatlanra vonatkozó birtokjog.¹

Az enkte-seon bibliothékében a birtokjogok bekebelezése vagy a jogosítottnak (pl. a tulajdonjog) vagy a jogosított és a megterhelt személynek a birtoklapján, (pl. zálogjog) s vagy végül csak a megterhelt személy lapján ment végbe (hypallagma).²

Ezen intézmények a modern telekkönyvekkel megegyező vonása az is, hogy a birtokviszonyokban beállott s nyilvankönyvi bejegyzés tárgyát képezett változásokat létrehozó, okiratok eredetije avagy másolata megőriztetett.

Íme — a közelmultig uralkodott — ama nézet, hogy a telekkönyv intézménye, a római jogban, annak a legnagyobb tökélye mellett is ismeretlen volt, megdől s vele együtt bebizonyítást nyer azon tanítás téves volta is, hogy a modern birtokjogok ezen legfontosabb intézménye, a germán jogok alkotása volt.

Miskolcz.

SZTEHLO ZOLTÁN.

¹ L. többek között :

P. Lips. Inv. No. 508 (egy bűnügyi zárlat (κατοχή)-nak telekkönyvi foganatosítása iránti megkeresés).

P. Lond. 2 No. 348 (egy a bibl. enkt.-ban bekebelezett jelzalog törlésére vonatkozó engedély «Nyugta és törlési engedély»).

B. G. N. 1073 (egy személyhez fűződő adómentesség telekkönyvi feljegyzéséről szóló okirat).

P. Lond. III. 940 sz. Pap. Hamb. 16. sz.

Pap. Oxy. II. 237. cö. stb. stb.

² L. Schwartz Bertalan: «Hypotheke u. Hypallogma cz.» mű 62 l.-t.

IRODALOM.

Alfred Jeremias, Das Alte Testament im Lichte des Alten Orients. 3. (deutsche) völlig neubearbeitete Auflage. Leipzig, J. C. Hinrichs, 1916. XVI. 713 S. 8°. M. 18:50.

A «Bábel és a Biblia»-féle vitakérdés már rég letűnt a tudomány napirendjéről, de nagyon tévednénk, ha azt hinnők, hogy ez a tárgy iránti érdeklődés teljes megszűnését is jelenti; mindég akadunk egyes újabb irodalmi termékekre, melyek ezt, az emberiség szellemi culturájának fejlődését tudományosan megvilágító fontos kérdést fejtegetései tárgyává teszik és az irántuk való érdeklődésünket ébren tartják. Ezt különben maga a tárgy tudományos tartalma is indokolja. Hiszen napról-napra nagyobbodik azon emlékek száma, a melyek minden kétséget kizáró módon arra tanítanak, hogy culturánk csiráit a távoli Keleten, Babyloniában kell keresnünk. A «panbabylonismus»-nak, azaz ama eszméirányzatnak egyik legkiválóbb szószólója, a mely szerint az emberiség minden szellemi tevékenysége Babyloniából indult ki, a lipcsei tudós *Jeremias* Alfred, és lankadatlan erővel s ernyedetlen szorgalommal vezetett tollának legújabb irodalmi terméke az immár három kiadásban megjelent «Das Alte Testament im Lichte des Alten Orients» című műve, mely — mint ez már czímlapján olvasható — egy, 306 képpel és két térképpel, valamint egy teljesen kimerítő magyarázó jegyzékkel ellátott, egészen újjá átalakított kiadás. Ez az átalakítás nemcsak az új ékírásos anyag amúgy is önmagától értetődő figyelembevételére vonatkozik, hanem a tárgy lényegesen kibővült tartalmára és feldolgozásának módjára is. Azok a fejezetek, a melyekben a szerző az első két kiadásban az ókori Kelet világeszméjét ismertette, mert evvel nézete szerint az egész bibliai világkép szorosan függ össze, most hiányoznak; a szerző mindezt egy külön «Handbuch der altorientalischen Geisteskultur» című munkában foglalta össze, miáltal nagy művének újabb kiadásában elég tért nyert az új okmányanyag számára. A könyv alapeszméje ugyanaz maradt: a

szerző az ókori izraeliták gondolkodásmódjának lényegét akarta ábrázolni és az ótestamentumi anyagot az egykorú ókori keleti okmányok segítségével megvilágítani. Ez mindjárt az első fejezetekben kifejezésre jut: az ótestamentumi történetkönyvek forrásáról szóló első fejezet után a nem bibliai kosmogoniákat tárgyalja, de nemcsak Babylonia jön itt tekintetbe, hanem a phoeniciaiak, egyiptomiak, indiaiak, chinaiak, japánok, etruszkok, görögök, sőt a germánok kosmogoniáját is figyelembe veszi, hogy csak az ókori Keleten elterjesztett eszmék befolyása minél jobban kifejezésre jusson. Erre következik a teremtésről szóló bibliai jelentés, m. p. elsősorban általánosan elbeszélve és csak azután megmagyarázva az ókori Kelet világnézetének alapján. A szerző mutatja, hogy mily módon jut kifejezésre a szó teremtő ereje, mely a Bibliában a hat napra elosztott teremtési actusokban érvényesül, a sumir és a babyloni himnuszokban és különösen a teremtésről szóló babyloni eposban is, úgy, hogy e két tan, a bibliai és a babylonai, valóban teljesen párhuzamos egymással. Sőt az az eszme, amely szerint az ember az istenség képmásaként teremtetett (Gen. I, 26), párhuzamot talál a babyloniai tanban. És mégis a tendentia itt egészen más, mint ott. Míg a bibliai elbeszélés a világ mindenható teremtője és fentartója iránti imádást és hálát czéloz, addig a babyloni kosmogoniák nem vallásos czéloknak szolgálnak; ezeknek csak politikai czélzata van: azt akarják bebizonyítani, hogy Babyloniát illeti a világalalom, Babylon városának védő istene, Marduk, teremtette a világot!

Nem lehet szándékunk itt mind a 13 fejezetet, a melyekben szerzőnk a Biblia legfontosabb részeit az ókori keleti párhuzamokkal együtt szóba hozza, behatóbban ismertetni; meg kell elégednünk csak egyes érdekesebb részletek kritikai megvilágításával. És így mindenekelőtt az V. fejezet (»Die siebentägige Woche und der Sabbat») az, mely érdeklődésünket teljes mértékben leköti. De sajnós, a szerzőnek itteni fejtegetései, sőt előadásának módja sem találkozhatik tetszésünkkel. Az anyag felhasználása igen hézagos; joggal várhattuk volna, hogy oly fontos kérdésben, mely még most is culturális életünkre nézve a legnagyobb jelentőséggel bír, az idevágó anyag legalább is oly tökéletesen lesz összegyűjtve, mint ez ebben a munkában más, sokkal kevésbé fontos fejezeteknél tényleg történik. És mit kell látnunk? Hogy az irodalmat sem vette tekintetbe a szerző ele-

gendő módon: *Hehn*,¹ *Meinhold*,² *Zimmern*,³ *Mahler*⁴ s mások idevágó dolgozatait egy szóval sem érinti, nem is említi, s így eredményeit sem méltányolhatja. Pedig e méltánylás ilyen nagyarányú munkában mint a szerzőé, mindenesetre nagyon kívánatos lett volna; ha ezt olvassuk (63. o., 27. sor): «Der Name des Tages hängt zweifellos zusammen mit dem Namen des babylonischen Vollmondstages: šapattu», akkor azokat az okokat is akarjuk tudni, melyek erre a tételre vezettek s okvetlenül keressük a «šapattu» v. «šabattu» szó etymológiáját, de sajnos, hiába. Az a pár szó «*Pinches* PSBA 1904, 51 ff. hat das inschriftliche Zeugnis beigebracht (vgl. HAOG S. 170)» itt nem elég. Szükséges lett volna mind azokat az érveket előhozni, a melyek miatt az «*imū šapattu*», mely a babyl. ékirásos szövegekben a holdhónap 15. napjának, tehát a télihold napjának az elnevezése, átment a hétnapos időköz utolsó napjára is. Az bizonyára kétségtelen, hogy ez az időkor nem az izraeliták találmánya. A *hét* oly institutió, melynek szükségképen létre kellett jönnie ott, a hol a hold mozgása szolgált nagyjában az időbeosztás alapjául. Ősrégi intézmény ez, a mely már a babyloniaiak és az egyiptomiak előtt is régóta ismeretes volt, mielőtt még Izrael a történelem talajára lépett volna. Az izraeliták ezt vagy Schrader⁵ szerint. — mint ősrégi babyloniai culturelemet hozták már magukkal *Ur-Kasdim*-ből, vagy pedig Egyiptomból, melyet a hyksos-uralom idején kerestek fel és csak a XIX. dynastia idejében hagytak el az egyiptomi cultura számos elemével gyarapodva. Ezen ismertetés keretében nem fejthetjük meg a sabbatiünnep egész történeti fejlődését, és a «sabbat» szó etymológiájának a kutatása sem lehet feladatunk. Ez különben más helyen⁶ elég kimerítően történt meg; egy munkában azonban, a melynek czíme «Das Alte Testament im Lichte des Alten Orients», teljes joggal elvárja az olvasó ezeknek a kérdéseknek közelebbi tárgyalását.

¹ Siebenzahl und Sabbat bei den Babyloniern und im Alten Testament. Leipzig. 1907.

² Sabbat und Woche im Alten Testament. Göttingen, 1905.

³ Zeitschr. der Deutschen Morgenländ. Ges. LVIII. 199—202 und ibid. 458—460.

⁴ Zeitschr. d. Deutsch. Morgenländ. Ges. LXII. 33—79.

⁵ Die Keilinschriften u. d. Alte Testament. Giessen 1883. S. 20.

⁶ Mahler E. Handbuch der jüd. Chronologie, Leipzig. 1916. 40—59.

Az sem lett volna hiba, ha a szerző a kronológiai problémák fejtegetésénél valamivel világosabb és határozottabb lett volna a kronológiai kifejezések használatában. Így pl. azt mondja (6. o.): «*Die siebentägige Woche, und zwar eine durch das ganze Sonnenjahr hindurch rollende Woche von sieben Tagen bildet die Einheit des israelitischen Kalenders.*» Minden figyelmes olvasónak e szerint azt kellene hinnie, hogy a szerző az izr. naptár alapjául a «napévet» veszi. Ilyen feltevést azonban kronolog. szempontból ab ovo vissza kellene utasítani, mert az izr. naptár alapja a holdév és nem a napév. A rendelkezésünkre álló hűzagos anyag következtében természetesen nem vagyunk képesek megítélni, vajon ez a holdév az izr. történet ősidejében — azaz az exodus előtti korszakban — tiszta vagy kötött holdév volt-e. de az egyes időfogalmak természetes fejlődése arra a feltevésre vezet, hogy a legrégebbi ősidőben okvetlenül a *tiszta* holdévet használták, s ebből csak később a napév tartamának pontos ismerése után fejlődött a kötött holdév v. lunisolaris év. Mindenesetre azonban a holdév az, a mely időszámításuk alapját képezte. Ez az évforma egész Mesopotamiában a naptár alapjául szolgált; noha az egyes hónapok már a történet legrégebbi korszakában külön neveket viseltek, míg ez a zsidóknál valóban csak nemzeti történetük utolsó idejére nézve bizonyítható be. Az astronomiai ismeretek, melyek a rendezett naptár alapját teszik. Babyloniában már abban az időben is otthonosak voltak, a mikor még Hammurabi vezette az ország sorsát, s így teljesen fölösleges volna itt még egyszer arra a bizonyításra törekedni, hogy abban az ősidőben, a mikor sémi néprétegek a Nilus völgyében való letelepedése céljából elhagyták a hazai földet, a régi hazában már rendezett naptári viszonyok voltak és hogy itt a holdév volt a naptár alapja. Az évnek e formáját a zsidók átvették, még pedig már akkor, a mikor őseik még Ur-Kasdim-ban és Kanaánban laktak. Már az «év», a «hónap», a «sanah», illetőleg «*jerach*» szóval való elnevezése emlékeztet ezen időfogalmak számára használt babyloni nevekre. Azt a mondatot tehát: «*die siebentägige Woche, u. zw. eine durch das ganze Sonnenjahr hindurch rollende Woche von sieben Tagen bildet die Einheit des isr. Kalenders*» kronolog.-történeti szempontból nem mondhatjuk helyesnek.

De szerzőnk máshol sem volt a kronológiai, műszaki kifejezésekben szerencsés s így a kronológia elemeivel is conflic-

tusba került. A 62. l. 8. sorában azt mondja: «Wir haben die Siebenerwoche von den Römern». Pedig ismeretes dolog, hogy a rómaiaknál sem a polgári, sem a vallásos naptárban nem volt a 7-napos hét, azoknál a «*nundinum*» nevű 8-napos időköz volt használatban: csak Constantinus császár, a ki a keresztény vallást, mint államvallást hirdette ki, volt az, a ki a 7-napos hetet is elrendelte, mely a kereszténységnél már régóta általánossá vált, s a keresztények a zsidóktól vették át. Evvel természetesen nincsen mondva, hogy a rómaiak a 7-napos hetet nem ismerték volna; már időszámításunk kezdete óta ismerték a rómaiak ezt az időkört, sőt voltak rómaiak, a kik idegen vallási szokásoknak és szertatásoknak hódolva a zsidók sabbatját is megünnepelték. De törvényesen még nem volt elismerve, ez csak akkor történt meg, mikor Constantinus alatt a keresztény vallást állami vallásnak nyilvánították. Így tehát a rómaiak a 7-napos hetet a keresztényektől vették át, nem azonban fordítva a keresztények a rómaiaktól.

Hogy a zsidók az egyiptomi dekádöt ismerték, több mint valószínű, hiszen más culturelemeket is vettek át a zsidók az egyiptomiaktól; az a Bibliában oly gyakran található 40-es szám is az egyiptomiak égi dekadjára emlékeztet (40 év = 10 Quadriennum = 10 égi nap). Azok a bizonyítékok azonban, a melyeket a szerző felhoz, nagyon kétséges természetűek és jó részben csak az illető bibliai szövegek félremagyarázatán alapulnak.

De ha ezeknél a kronológiai kérdéseknél más szempontokból is indulunk ki, mint a szerző, úgy, hogy nem követhetjük őt mindenütt, azért mégis kiérdemli teljes elismerésünket azért az óriási anyagért, melyet itt összehordott és azért a kitartásért, a melyet e nagy anyag feldolgozásának szentelt. Már évekkel ezelőtt, mikor még a «Bábel és a Biblia»-féle vita nagy hullámokat vert, igen különösnek tartottam, hogy mind a két táborban csak a babyloni emléket vették tekintetbe és nem méltányolták a többi Keletet is. A tudós szerző erre a hálás feladatra vetette magát, a mennyiben nemcsak az ékírásos szövegeket állította a Biblia szolgálatába, hanem a lehetőség szerint a többi keleti népek culturjelenségeit és irodalmi termékeit is, ha ezek csak valamiképen érintkeztek a Bibliában fennmaradt anyaggal. Ez nemcsak azokban a fejezetekben tapasztalható, a melyek a paradicsomról, az első emberpár bűnbeeséséről, a vízözönről, valamint kosmikus motívumokról szólnak, hanem ott is, a hol Izrael és Juda

történetéről és politikai viszonyairól van szó. A források alapján annak az országnak a képe tűnik fel itt előttünk, a mely az izraeliták több mint 1000 éves történetének a színhelye volt és ez a legnagyobb alaposággal és világossággal történik. Itt megtanulhatja az olvasó, Kanaán föld- és néprajzi, valamint történeti viszonyait, de ennek az országnak Babyloniához, Egyiptomhoz és a Chetitákhoz való politikai vonatkozásait is s így teljesen tiszta képet nyerünk az egész ókori Kelet történetéről. A különböző forrásanyag egymásmelletti felsorolása által a legtisztábban láthatjuk azt is, hogy miképen függ össze az egyik országnak története a másikéval és hogyan fejlődtek az egyik nép culturelemei a másikéből.

És ez nemcsak szóban, hanem képen is történik, és pedig nem mindenütt egész kifogástalan módon. A képek jó része t. i. nem a szerző eredeti felvételein alapul, hanem különféle részben már elavult könyvekből ered, a melyek elkészítésénél még oly módszereket alkalmaztak, melyek a mai technikának és a tudomány mai követelményeinek alig felelhetnek meg. Inuen van az is, hogy az egyes képekhez fűzött magyarázó szöveg néha igen hézagos, sőt hamis is. Ilyen nagy műben, mint az előttünk lévőben joggal jobb, a modern technikának megfelelőbb illusztrációkat várhattunk volna, annál is inkább, mert ezt a munkát nemcsak bibliakutatók olvassák, a kik főként a feliratos anyag iránt érdeklődnek, hanem culturtörténészek és archaologusok is.

Arra a kérdésre, hogy a két ország közt, Egyiptom és Babylonia közt, melyik befolyásolta az izraelelőtti Kanaán culturáját, a legújabb felelet az, hogy mind a kettő. Egyiptom és Babylonia két cultureentrum volt, a melyeknek sugárszerűen szétmenő radiusai már régesrégén találkoztak egymással és Kanaán volt az a hid, a mely a két középpont összeköttetésére szolgált. Kanaánon át ment Egyiptom culturája Babyloniába és fordítva babyloni cultura Egyiptomba. A cultura némely ágában, mint a művészetben, a matematikában és az orvostudományban az egyiptomiaké volt a felsőbbség, ellenben az astronomiában és a jogtanban a babyloniak voltak az úttörők. És így magyarázható meg az, hogy ugyanakkor, mikor Babyloniában szükségesnek tartották a jogi viszonyokat és szokásokat törvénybe iktatni és codifikálni (Hammurabi törvényei), Egyiptomban a matematikai tételeket kézikönyv alakjában (Papyrus Rhind) foglalták össze. Mind a ketten most érdekes és értékes módon tanuskodnak az

ókori Kelet magasra fejlődött szellemi culturájáról. És abban mindenesetre egy véleményen vagyunk a szerzővel, hogy a héberetek culturális fejlődését illetőleg a traditio mind a két közép-pont befolyását megőrizte, a mennyiben Babyloniát Ábrahám hazájaként tekinti, Egyiptomot pedig, mint a Mózes korabeli izraeliták nevelőországát. Ez különösen a zsidók időszámításának fejlődési történetében jut kifejezésre.¹ Míg az *«időbeosztás»*-ban és a zsidók *«sabbat»*-jában vagy mint a *Jahvekult*-ban főképen babyloni motívumok jutnak kifejezésére, addig más pontokban, úgy az *első kalászok ünnepében* chag-habikkurim, a *Jóbel-institutióban*, az *ünnepek előnapjainak elnevezési módjában* (pl. : ros-hasanah és ereb hasanah, sabbat és ereb sabbat stb); továbbá a *40-es szám* fellépésében és a *hónapok sorszámokkal való megjelölésében* főképen egyiptomi elemek érvényesülnek.

Az Ábrahám idejében gyakorolt jogi viszonyok valódi babyloniaiak. Az ebből az időből származó bibliai hagyományokban csak a Hammurabi-féle codexben foglalt törvények tükröződnek vissza. A szerző ezt a Hammurabi-féle törvénygyűjtemény megfelelő paragrafusainak hű visszaadása által viszi szemünk elé. Vannak azonban ebben a fejezetben oly pontok is, a melyeknek a szerző által adott magyarázatát nem helyeselhetjük. Ezt különösen az ó naptári motívumokra értjük. Szerzőnk szerint 12 és 5 epagomenszámok. Az 5-ös számot lényeg megtaláljuk az egyiptomiak naptárában, a mennyiben az egyiptomi naptár 12 harmincznapos hónapból + 5 epagomennaphból áll; de hogyan magyarázzuk meg a 12-es számot, mint epagomenszámot? A szerző nézete szerint a 12-es szám arra szolgált, hogy a 354 napos év 366 napossá változtassék át. De nem szabad elfelejtenünk, hogy a holdév, melyet 12 hónapból állva kell gondolnunk, a 12 nap hozzátoldása által már teljesen elveszti holdjellegét, mert azáltal, hogy a holdév végére még 12 napot teszünk, a következő év első napja már nem felelhet meg annak a holdphasisnak, mely a holdhónap első napjához tartozik, s így az év már az első esztendő leforgása után teljesen elveszteni a holdév jellegét. A szerző ugyan azt hiszi, hogy a 12 toldaléknappal a holdév lunisolár-évvé megy át, de épen ez nagy tévedés; úgy látszik, hogy a szerző nincsen tisztában a lunisoláris-naptár fogalmával, mert különben nem mondhatná (v. ö. 287. o.): «In unserem Falle könnte man

¹ V. ö. Mahler, Handbuch d. jüd. Chronologie. Leipzig, 1916.

an die 12 als Epagomenenzahl denken, die sich aus dem Ausgleich eines Mondjahres von 354 Tagen und eines lunisolaren Jahres von 366 Tagen ergibt» és az 5-ös számra nézve sem mondhatná: «Es ist die Epagomenenzahl des lunisolaren Kalenders, die 360 und 365 ausgleicht.» A lunisolarév soha sem számít 365, vagy 366 napot! A lunisolarév jellege abban áll, hogy a holdévet a napévvvel kiegyenlíti n. p. az által, hogy a 12 holdhónaphból álló évhez a nappal való kiegyenlítés céljából időről-időre — általában mint a babyloniak, a zsidók és a görögöknél előre meghatározott szabályok szerint — még egy 13. holdhónap számítandó hozzá: így tehát a lunisolarév mindig csak holdhónapokból áll és hossza = 354 n. (ha közönséges az év) vagy 384 n. (ha szökőévről van szó); igaz ugyan, hogy 353 vagy 355, illetőleg 383 vagy 385 napos is lehet, de soha 365 vagy 366 napos. 365 vagy 366 napja csak tiszta naptári *napévek* van és ha itt egyes népeknél, mint pl. az ókori egyiptomiaknál vagy a perzsáknál (a Jezdegird-féle era szerint számított naptárban) toldaléknapi fordulnak elő, akkor ezek csak arra szolgálnak, hogy az évek a *napévi*, de nem a lunisolarévi jelleget adják, tehát ugyanaz a feladatuk, mint a mi Julius-féle vagy Gergely-féle naptárunkban egyes hónapok 31 napjéé.

Az *exodus*-ra nézve sem vagyunk egy véleményen a szerzővel. A nem bibliai szövegek, a melyeket a szerző evvel az eredménnyel kapcsolatba hoz, igen tanulságosak a bibliakutató számára, ha azonban a Merneptah-féle feliratról (az úgynevezett izrael-sztéla szövegéből) azt véli következtetni, hogy Merneptah király az, a ki alatt az exodus történt, akkor lehetetlen őt követnünk. Éppen ez a sztéla a legvilágosabban tudósít bennünket arról, hogy e király V. évében az izraeliták már régen elhagyták Egyiptomot és hogy akkor már ázsiai földön tartózkodtak. Ezen a sztélán Izrael azon ázsiai népek közt van említve, a melyeket az egyiptomiak mint a lybiaiak szövetségeseit megsemmisítettek. Nem boesátkozhatunk itt az illető szöveg kritikai tárgyalásába, ez úgy is más helyen¹ elég bőven megtörtént; de tény az — és ez a szerző által művének 211. lapján közzétett fordításból is következik — hogy az itt felsorolt idegen, tehát nem

¹ II. Ramses az *exodus* sáracója. Értekez. a történ. tudományok köréből. (M. Tudom. Akad. XVIII. kötet, IX. szám. *The Exodus*. Journ. of the Roy. As. Soc. 1901.)

Egyiptomban tartózkodó néptörzsek között nemcsak *Tehnu*, *Cheta*, *Kanaan*, *Askalon*, *Gazah* és *Jenóam* szerepelnek, hanem Izrael is m. p. oly determinativum kíséretében, a mely csak ázsiai népek megjelölésére szolgál. Izrael tehát Merneptah V. évében már több év óta palesztinai földön volt s így lehetetlen a Lepsius-féle tételt, a mely szerint az Exodus Merneptah alatt történt volna, még továbbra is fentartani.

Művének 363. lapján szerzőnk a pessach-ünneppel foglalkozik és itt azt mondja: «Die Festschilderung bei P geht nach dem Mondkalender: Am 10 Tag (7 Tage nach Neumond) Auswahl des Opfertieres, am Abend des 14. Opferung, in der Vollmondsnacht ist Opferungszeit.» Önkénytelenül fel kell vetnünk azt a kérdést: hogyan lehetséges az, hogy a holdhónap 14-ét követő éjszakán telihold legyen, ha a holdhónap 10-e az újhold utáni 7. nap volt? Ha igaz az, hogy a holdhónap 10-e tényleg csak az újhold utáni 7. nap volt, akkor a holdhónap 14-e csak az újhold utáni 11-e volt s így lehetetlen, hogy ezt a napot követő éjszakán a telihold látható volt. Vagy talán azt véli a szerző, hogy «újhold» alatt az «új világítást», azaz az «új holdsarlót» kell értenünk, míg a hónap első napja a valódi conjunctiónak a napja? Akkor nézete szerint a valódi conjunctió és az új világítás között egy három napi időkülönbség volna, a mi azonban sem astronomiailag sem naptárilag nem indokolható. Sőt ellentétben volna ez a definitió a szerző további fejtegetéseivel, mert azt mondja: «Der Mondkalender setzt rechnerisch drei Tage Schwarzmond vor dem Neulicht an» és épen itt ugyanazt a napot (tehát az új világítás napját) újhold napjának nevezi, azt mondván: «dieser 3. Tag ist also *Neumondstag*», de saját nézete szerint ez egyszersmind a holdhónap első napja is, s ez teljes joggal, mert a babyloni naptárban az újholdat megelőző három napi fekete hold nem a hónap első három napjára vonatkozik, hanem a hónap három utolsó napjára. Ugyanebben az értelemben nyilatkozik a szerző az úgynevezett «Motivregister»-ben is, azt mondván (l. 666. o.): «90 = *Rundmonat*: 27 Lichtmondstage + 3 rechnerisch festgesetzte Schwarzmondstage.» De akkor lehetetlen, hogy a hónap 10-e az újhold 7-e legyen. S tényleg láthatjuk, hogy maga a szerző más helyen (318. l., 21. sor) e hetedik napot «*félhold*» napjának nevezi és nem a hónap 10-ének.

A «*ben ha'arabajim*» kifejezésről szóló magyarázata sem állja a kritikát. A szerző azt mondja: «ben ha'arabajim»: «zwischen

den beiden Untergängen» (von Sonne und Mond), d. h. so lange der Mond am Himmel steht. So richtig Böhl, OLZ 1915, Sp. 321. ff.) De ha ez a magyarázat helyes, nem volnánk képesek a 2 Móz. XII. 6—13 alatti bibliai szöveget kellőképpen megítélni. Mert ennek a magyarázatnak az alapján a paszahbárányt a nap lenyugvása és a következő hajnalban beálló holdlenyugvás közötti tetszés szerinti időben vághatták volna le, a mi azonban a különféle itt figyelembe veendő czeremóniák miatt (a ház felső küszöbének vérrel való meghintése; a húsnak sütése és még azon éjjel való megevése; a metalán megmaradt részek még reggel előtt való elégetése stb.) mégis csak korlátozott időben történhetett. Ha megint a levágásnak a ben ha'arbajim által megjelölt határon belül, oly időben kellett történnie, hogy mindez elintézhető legyen, akkor erre biztosan nem olyan határozatlan idő kifejezést választottak volna, mint ez a Böhl és Jeremias értelmében vett *benha'arbajim* által történik. A meddig tehát nem tudnak a «ben ha'arbajim» számára jobb magyarázatot adni, mindig fentartom régebbi¹ értelmezésemet, a mely szerint ez «az esti időt» jelenti, azaz «a nap lenyugta és a teljes sötétség beállta közti időt.»

Különben még más oly pontok fordulnak elő, melyek közelebbi megfontolást érdemelnek. A passahünnepet tárgyalva, azt mondja a szerző: «Am *Vollmondstage*, der dem Jahresanfang in der Tagesgleiche nahe steht, ist Pessah-Fest.» Minthogy azonban a szerző saját szavai szerint az ünnep leírása a papi (P) codexben a holdnaptár szerint történik (v. ö. 363. l., 14. sor), a paszah oly ünnep, a melyet azon holdhónap telihold napján ünnepeletek, a mely a babyloni naptárban a «*Niszan*» nevet viseli. Mózes II. könyve XVI. szerint az izraeliták az exodus utáni második hónap 15. napján a «Sin» nevű sivatagba érkeztek; ez tehát annak a hónapnak 15. napján vagy telihold napján történt, a mely a babyloniaknál az «*Airu*≡*Ijjar*» nevet viselte. És íme, a szerző ezt a hónapot a «*Sivan*» héval azonosítja! Neki erre nézve egy bizonyos névazonosítása volt mérvadó, azt mondván (366. o. 5. sor): «der Name der Wüste ≡ *Sin* und babyl. *Sivan* ≡ *Monat des Sin*.» Ha azonban így állna a dolog és az izr. naptár második hónapja a babyloni Sivan-nak felel meg, akkor az exodus, a mely a Biblia szerint (Móz. II. könyve, XII. 2) az

¹ Zeitschr. d. Deutschen Morgenländ. Ges. LXVIII. 677.

izrael. naptár első hónapjában ment végbe, a babyloni naptár *Ijjar* hónapjában történt volna, tehát nem a tavaszi hónapban, hiszen ez a babyloniaiknál a Nissan hónap volt; pedig a szerző saját szavai szerint (365. o., 21. sor) a passahünnep a tavaszi telihold ünnepe volt. Itt tehát a szerző fejtegetéseiben belső ellentmondás rejlik.

Minél gyakrabban és behatóbban tanulmányozom át ezt az ernyedetlen szorgalommal írott és figyelemreméltó anyagot tartalmazó könyvet, annál inkább csodálkozom a szerző részéről az astronomiai-kronológiai anyag kezelésében elkövetett hibákon vagy ügyetlenül használt kifejezéseken. És milyen könnyű lett volna ezt elhárítani! A szerzőnek csak az első kiadáshoz írt előszóban említett szavakat kellett volna tekintetbe vennie: «Wer den Dichter will verstehen, muss in des Dichters Lande gehn.» Az ő *panbabylonismusát* értettem és mindig egyik pártfogója voltam, az ő *pansymbolismusát* azonban — sajnos — nem fogadhatom el. Nem tagadható, hogy bizonyos számoknak symbolikus értelme van és tagadhatatlan tény az is, hogy az ótestamentum könyveiben a symbolikának néha nagy szerepe van. Az itt föllépő számoknak nincs mindig történeti-rationalistikus alapja, igen sok olyan fordul elő, a melynek csak symbolikus jelentőséget tulajdoníthatunk és az ókori keleti világnézetre vezethetjük vissza. Ha azonban a hadsereg három részre való beosztásában, József testvéreinek három napi fogságában, a menedékhelyek 3-as számában, a 318 fegyveresben, a kikkel Abrahám Lot felszabadítására indult, az egyiptomi naptár öt toldaléknapjában stb. csupa symbolumokat és kosmikus vagy astral-mythologiai motívumokat akarunk látni, akkor egyáltalában mindent valamely számsymbolummal magyarázhatunk meg. Hiszen akkor a mi hadseregeink három részre: centrumra, jobb- és balszárnyra való beosztásában szintén egy hármass motívumot láthatunk és minden számra nézve valami kosmikus magyarázatot találhatnánk. És éppen ennek a pansymbolismusnak tulajdonítanám azokat a félremagyarázásokat, a melyekről fenti fejtegetéseinkben volt szó. Ha véletlenül fejedelmi kocsival találkozunk, a melyet három futár kísér, akkor ebben a 3-as számban még sem valami symbolumot vagy kosmikus motívumot fogunk keresni és bizonyára senkinek sem fog eszébe jutni, hogy abból a körülményből, hogy megholdogult királyunk I. Ferencz József november 21-én, tehát a november hó utolsó tizedének *első* napján húnyt el és csak november 30-án,

vagyis a hó utolsó tizedének *utolsó* napján temették el, arra következtessen, hogy a magyarok és osztrákok naptárukban az idő beosztására az ókori egyiptomiak mintája szerint a dekad-rendszert alkalmazzák, a mint a szerző (v. ö. 62. o. 30 sor) ezt az izraelita naptárra nézve fölteszi. És ha egy ellenséges fegyveres támadás alkalmával véletlenül csak 318 katona harczolt vagy 318 katona került fogságba, akkor ebben a számban senki sem fog valamely kosmikus motívumot látni. Igaz, hogy még ma is szoktunk néha bizonyos számokban symbolikus tendenciákat találni és így volt ez mindig de óvatosnak kell lennünk, hogy bizonyos túlzás ne fejlődjék belőle. A mire szerzőnk oly nagy buzgalommal vállalkozott, az már igen magas foka a pansymbolismusnak és ebben látom okát annak, hogy az elismerésre méltó tudással írt művébe annyi astronomiai-kronologiai tévedés csúszott be.

Most azonban azokat a részeket akarjuk kiemelni, a melyek a tárgyalt műnek különös értéket kölcsönöznek és neki nemcsak az ótestamentumi irodalomban, hanem mindenekelőtt a kultúr-történeti művek sorában is előkelő helyet biztosítanak. Ide tartoznak azok a számos történeti, földrajzi, socialpolitikai, vallásos és mythologiai okmányok, a melyek az ókori Kelet földjén napfényre kerültek és nemcsak az egyiptológia és assziológia terén nyert ismereteink kibővítésére szolgáltak, hanem a bibliatudomány előmozdításához is lényegesen hozzájárultak. A mennyiben a szerző ezeknek az okmányoknak az ótestamentumi bibliaanyag keretébe való beillesztésére iparkodott, joggal követelheti mindazoknak a hálaát, a kik a bibliai és a történeti tudományokhoz közel állnak. Egyiptom Kanaánhoz való viszonyát tárgyalva, Sinuhe élet-történetéről szól m. p. az illető irodalomra utalással, a mi által Mózes Egyiptomból Midiánba való menekülésének történeti hátterét kellő módon világítja meg. Hogy a II. Ramses korabeli állapotokat jobban megrajzolhassa, a híres szatirikus Anastasiféle papirusra utal, a mely Hor író Amenemhép nevű barátjához intézett levelét egy szatirikus útleirással kísérve tartalmazza. Annak az ótestamentumi kutatónak, a ki nincsen abban a szerencsés helyzetben, hogy az egyiptomi irodalmat eredeti forrásokból merithesse, az a lehetőség van adva, hogy nemcsak annak a korszaknak a történetét tanulmányozhassa, a mikor Izrael Egyiptomban tartózkodott, hanem a későbbi korbelt is és olyan város- és országnevek egész sorát találja itt megnevezve, a me-

lyek jó részét már a Bibliából ismeri, s így bepillantást nyer az izraelelőtti Kánaán culturtörténetébe. A *Gollénischeff*-féle papi-rus is, a mely az egyiptomi civilisatio és az egyiptomi szellemi élet Phoeniciára való erős befolyásáról tanuskodik, helyet foglal itt, m. p. az egyiptológusok interpretatiói alapján. Ez az okmány megbecsülhetetlen értékkel bír Palestinának az izraeliták Kánaánba való bevándorlása idejében uralkodott állapotainak megismerése tekintetében.

Nagyon tanulságos a 15. fejezet, a mely az újabb palestinai ásatásokról tudósít és a mellett a megfelelő irodalmakra utal. Nem kevésbbé érdekesek — ha nem is mindenütt találóak — a bibliai elbeszélésekhez fűzött glossák. Hogy József élettörténete az egyiptológia köréből merített párhuzamokkal van ellátva, az természetes. Csak ott, a hol József rangemeléséről és címéről van szó, a nemegyiptologiai olvasók érdekében egy bővebben fölvilágosító magyarázó jegyzéket szívesen láttunk volna. Az sem egészen világos, hogy miért legyen az öt inségévben, a melyekről József testvéreinek szól (Gen. XLV, 6.), valamely kosmikus motívum elrejtve; miután még más jelentések hét éves inség évekről is tudósítanak — maga a szerző több ilyen esetet említ (v. ö. 360. l.) — nincsen indokolva, hogy miért kell épen itt kosmikus motívum értelmében vett öt epagomenévre gondolnunk. Azonban helyesnek és természetesnek találjuk azt, hogy a 12 törzset az állatövvel hozza kapcsolatba; József álmában ugyanaz a symbolum jut kifejezésre. Figyelemreméltó Mózes történetének mythologiai stilizálása. Hogy a *Moseh* név egyiptomi személynévnek egyik alkatrésze, már régen elismert dolog, de az a motívum, a melyet a szerző tekintettel a 2 Móz. II. 17-re, a héber névben lát, aligha fogadható el. Nem kevésbbé érdekesek a frigyládához fűzött megjegyzések és magyarázó szók. A bibliai törvényekkel kapcsolatban előadott Codex-Hammurabi-ról szóló fejtegetései azonban még további fölvilágosításokra szorúlnak. Így pl. azt mondja (373. o., 15. sor): «Scheidung ist leicht zu erreichen. Beim Manne genügt der Spruch: Du bist nicht meine Frau.» A következő mondatban így szól: «Wenn genügender Grund zur Scheidung vorliegt, sagt der Mann: ich verstosse dich.» Így tehát mégis szükséges, hogy az elválást — mint ez a C.—H. 141. paragrafusából is tisztán kiviláglik — külön okokkal indoklják, s minthogy az elválás indokolására szükséges «kellő ok» fölötti döntés bizonyára nem a férfi megítélésétől függhetett, hanem

egy erre illetékes hatóságtól, az elválás mégsem volt olyan könnyen elérhető. Az illető hatóságnak meg kellett fontolnia, vajon az előterjesztett ügy kellőképpen van-e indokolva s csak akkor engedték meg az elválást. A forma, a mely alatt azután az elválás megtörtént, vajon elég volt-e, hogy a férfi feleségének azt mondta : «eltaszítlak» vagy mást, az mellékes lehet ; tény az, hogy a férfi kötelezve volt az elválást megengedő okokat (a 141. §. megnevezi ezeket) a hatóságnak előterjeszteni, így tehát már nem mondhatjuk : «Die Scheidung war leicht zu erreichen»; végre is indokolható okok mellett ma is felbontható a házasság.

Mindenesetre elég anyagból következtethetjük, hogy a Biblia elbeszélési módja szorosban kapcsolatos az ókori Keletével ; az úgynevezett prófétakönyvekben vehetjük ezt leginkább észre. De itt is okvetlenül szükséges, hogy mindenekelőtt tisztában legyünk az ókori keleti képzeletvilág fogalmával. Ha ezt megtesszük és a bibliai szövegeket nemcsak a grammatika és a szótár segítségével olvassuk, hanem kellő értelemmel annak az időnek szelleme iránt, a melyben e szövegeket írták, azt fogjuk látni, hogy e szövegek jó részéből minden történeti háttér hiányzik, úgy hogy ezen elbeszéléseknek semmi történeti alapja nincsen ; de a megfordított hibát sem fogjuk elkövetni s nem fogunk mindenben csak mondákat, meséket, legendákat és anekdotákat látni. Nem tagadhatjuk, hogy az izraeliták, a kik mint kis nép két hatalmas culturország — Babylonia és Egyiptom — közelében éltek, ezen országok culturelemeit a magukéva is tették és szellemi fejlődés tekintetében teljesen azoknak befolyása alatt álltak. E tény tudatában bizonyára sokat más színben fogunk látni, mint elődeink, a kik az ókori Kelet népeinek történetéből nem tudtak többet, mint azt a keveset, a miről a görög írók tudósítanak. Ez azonban még nem adja meg nekünk azt a jogot, hogy mindenütt és mindenben csak kosmikus motívumokat lássunk és minden számban csak symbolikus utalásokat sejtünk. A szerző ebben a tekintetben túlbuzgalmában néha messze ment ; sajnos, nem vette tekintetbe, hogy «minden jobb ellensége a jónak». Az ő jó törekvését hálával ismerjük el s kívánjuk neki, hogy minél előbb újabb kiadásra kerüljön a sor ; reméljük azonban, hogy ebben már nagyobb kronológiai jártasságot fog felmutatni.

Végre megjegyezzük, hogy a 494. lap 17. sorában említett napfogyatkozás nem Kr. e. 763 június 26-án, hanem június 15-én történt.

1917. február.

MAHLER EDE.

Sacrum Commmercium. Szent Ferencz menyegzője a Szegénység Urnővel. Fordította és bevezetéssel ellátta Balanyi György kegyesrendi tanár. Budapest, a Szent-István-Társulat kiadása, 1919. 16-r., 112 l. Ára 12 korona.

Assisi Szent Ferencz tudvalevőleg nemcsak jámbor rendalapító volt, de ragyogó fantáziájú, ihletett poeta is — *giullare di Dio* — a szó szoros értelmében. A *Cantico delle Creature*, ez a prózának tetsző felséges költemény, kétségtelenül az ő alkotása. Benne többek között hátyja-urának nevezi a Napot, testvérének a Szelet, hugának a Vizet s végzetül még a testi Halált is néneként köszönti. Megtérése óta a Szegénység mint valami bájos, drága Hölgy: Krisztus özvegye öltött alakot, elevenedett meg képzeletében. Szerелеmre gyúladt iránta. lovagjává szegődött, eljegyezte magát vele és hűségese kitarzott oldala mellett utolsó lehelletéig. A mikor pedig már az égi haza felé bontogatta szárnyait, sőt előbben is minden alkalommal, fő-fő köteleességévé tette tanítványainak, hogy Urnőjükhöz, Szegénység Asszonyhoz egész szívükkel, odaadóan ragaszkodjanak.

A tanítványok egy része valóban követte a szigorú meghagyást, jóllehet — úgy látszik — még a legbuzgóbbaknak, legderekabbaknak is állandó serkentésre volt szükségük, hogy Urnőjük, — a Szegénység, — szolgálatában meg ne inogjanak, tőle el ne távolodjanak. Bizonyára ezért adódott kézzől-kézre már a Szeráfi Atya halálát követő esztendőben, — 1227-ben, — a *Sacrum Commmercium Beati Francisci cum Domina Paupertate* című propaganda-irat, misztikus allegoria, francziskánus idill vagy mások szerint aszketikus regény, melynek hihetőleg a minoriták második generálisa, Fra Giovanni Parenti volt az ájtatos szerzője.

A *Sacrum Commmercium* bevezetése dicséri a Szegénységet, mint az összes erények alapját és őrzőjét, majd lebilincselő naivitással beszéli el, hogy miképen indult Szent Ferencz annak fölkeresésére és birtokba vételére. Fáradhatatlanul járta a város utcáit és tereit. Kérdezősködött a szembejövőktől, tudakolta a nagyoktól és bölcsektől, hogy nem látták-e szíve szerelmesét?... Ám szavait értetlen csodálkozással, kedvtelenül fogadták. Ekkor a szabadba ment, hol a réten két szomorú aggastyán igazította útba.

— Szegénység Asszony, — mondák neki, — magányos, merdek hegyen lakik, teljes elhagyatottságban. A ki hozzá akar jutni, vigyen magával társakat. Mert jaj az egyedülvalónak! Ha elesik, nincs a ki fölemelje.

Szent Ferencz tehát társakat választ s együtt iparkodik föl a hegy merdekén. Szegénység Asszony látja őket és eléjük siet. A jövevények áradozóan kérik, hogy maradjon velük örökre és közölje velük békéjét.

Domina Paupertas válaszol. Sorra veszi élete történetét. Megemlékezik Krisztusról és az apostolokról, az első keresztényekről és az üldöztetések koráról, a jó szerzetesekről meg a rossz szerzetesekről, továbbá a szerzetesi életben való előrehaladásról és visszaesésről.

Szent Ferenc társaival hűséget esküszik neki, mire Szegénység Asszony átöleli, megcsókolja őket s velük megy szállásukra.

A következőkben Szent Ferencznek és társainak valamint Szegénység Asszonynak megható közös lakomája van gyönyörűen leírva, melynek végeztével Szegénység asszony megáldja a testvéreket és inti őket, hogy maradjanak állhatatosak a kegyelmben.

Ime a *Sacrum Commercium* rövid tartalma. Ez az összefoglalás persze távolról sem sejteti könyvünk párbeszédeinek lelkesedő, érzelmes melegségét és stílusának elragadóan kedves egyszerűségét. Okvetlenül olvasnunk kell a munkát, hogy illőn mérlegelhessük a dicséreteket, melyekkel a középkori kulturtörténelem és misztika buvárai újabban elhalmozzák. Kritikai szövegét D'Alencon rendezte sajtó alá: *Sacrum Commercium Beati Francisci cum Domina Paupertate*. Opus anno Domini 1227 conscriptum ad fidem variorum Codicum MS. adjuncta versione itala inedita curante P. Eduardo Alinconiensi Ord. Min. Capuciorum Archivo Generali praeposito. Roma, 1900.

Ez a szöveg képezi alapját a Balanyi György tudományos bevezetéssel főszerelt, függelékkal ellátott fordításának.

A klasszikus bevezetés (3—28 lap) tájékoztat az evangéliumi szegénység fogalmáról és nagy jelentőségéről, karakterizálja Szent Ferencz szegénység-ideálját, vázolja a szegénység problémájának társadalmi és irodalmi nyilvánulásait, nemkülönbén ügyesen méltatja a *Sacrum Commercium*-ot, szóvá téve és kritikailag boncolva az eredetével és érdekes sorsával kapcsolatos kérdéseket. Az előszámlált fordítások közül részünkről csupán a Canon

Rawnsley-ét nélkülözzük, mely 1904-ben Londonban látott napvilágot: *The Converse of Francis and His Sons (with Hovv Poverty)*. Kívánatos lett volna továbbá megjegyezni, hogy az E. von Némethy munkája: *Die mystische Hochzeit des heiligen Franziskus mit der Frau Armut*. Jena. 1913. — nem a latin eredetit, hanem annak egy XIV. századbeli olasz fordítását tolmácsolja. Csekélység s kétségtelenül csak sajtóhiba, hogy az olasz fordítás egyik kiadójának neve Enrico Bindi helyett Pietro Bindinek van feltüntetve. (27. lap).

Balanyi György magyarítása (29—101 lap) minden tekintetben gondosan csiszolt, jól sikerült, szinte tökéletes munka. Valóságos nyeresége irodalmunknak. Egy szava ellen mindamellett óvást emelünk s ez az «önkiürítés», melylyel háromszor találkozunk kis füzetében. (8, 84, 102 ll.). Ennél bizonyára könnyen található szerencsésebb kifejezés is a «de omnibus penitus vos exonerasse» és a «cum omnem a se relegasset» visszaadására.

A függelék (102—109 lap) néhány epizodot közöl Thomas de Celanoból annak szemléltetésére, hogy a Poverello mint értelmezte a szegénységet.

Elismerés és köszönet mindenképen Balanyinak, hogy a *Sacrum Commmercium* élvezetét a csak magyarul olvasók számára is lehetővé tette. Az izlésesen nyomtatott könyvecske címképét a Szent Ferencz és Szegénység Asszony eljegyzését ábrázoló Giottonak tulajdonított assisi-i freskó után Jaschik Álmos rajzolta.

KAPOSY JÓZSEF.

Tóth-Szabó Pál: A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon. Az Ipolyi jutalommal kitüntetett pályamű. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. 8-r. 1—474 lap.

A történelem valamennyi jelensége egyetlen a maga nemében. Csak egész eseménycsoportok gondos vizsgálata képesíti a megfigyelőt némely, ha nem is törvény, de törvényszerűség megállapítására s még így is gyakran előfordul, hogy a felkutatott periodus idegen testként látszik tovasodródni a fejlődés — a legfőbb történelmi törvényszerűség — soha el nem apadó folyamában. A meglévővel, a régivel folytonos harcban áll valami új, valami kialakulóban lévő; ez az új pedig lényegében, rendszerint

a közel jövő történeti alaptónusa. De nincs mindig így. Ha az új irány valami okból életre kél, mielőtt elérte volna az idők teljességét, arathat bár jelentős sikereket, egyelőre kétségtelenül elbukik s minden a régi mederben folyik tovább. Tóth-Szabó Pál könyve ékesen szóló bizonyíték e tétel mellett.

A huszita hitújítás erejét és komolyságát a hihetetlen külső sikerek egész raja bizonyítja. Azt is azonnal észre vesszük rajta, hogy előfutárja a következő évszázad nagy vallásújító átalakulásának. Együttal sok rokonságot mutat a múlt némely, pl. waldens és albigens, mozgalmaival. De ha eleve sejtettük, hogy a közvetlen leszármazás mindezek között a lényegükben kétségtelenül ugyanazon irányba tartó tünemények között aligha mutatható ki, szerzőnk alapos munkája hitünket bizonyossággá érleli. A középkori világrend rendkívül mély gyökérből táplálkozott, a szívének irányzott első dőféseket szinte megrendülés nélkül viselte el. A huszizizmus hatalmas vihar volt. Éveken keresztül sarkaiból látszott kiforgatni Középeurópát s mégis a lipani csata után csak erőtlen utórezgésekben élt tovább, még magában Csehországban is. Roppant nevezetes változásokat hozott: vallási reformot, modernnek nevezhető nemzeti érzést, új hadviselési módot, sőt kommunisztikus társadalmi berendezkedést. És mit látunk. A vallási reformból egyelőre csak a külsőségek lettek hosszabb életűek, a lényeg inkább lappangva élt tovább, megkönnyítve később a reformatio elterjedését. A szekérvártaktika pontosabb vizsgálat után epizóddá zsugorodik a hadügy történetében, mi a svájcziaiak kipattantotta nagy katonai áttakuláshoz nem hasonlítható. A nemzeti érzés hamar visszájára fordult s a cseh nép, nemrég erős szláv öntudattal telített tömegei zsoldos katonákká váltak, kik pénzért bárkit szolgáltak bárki ellen. A taboriták kommunizmusa pedig megsemmisült a győzelmes hűbériséggel való harcban. Úgy hogy az egész huszita mozgalmat erős, de sikertelen támadásnál egyébnek nem minősíthetjük. A Magyarországra gyakorolt hatása csak megerősíti ítéletünket.

Szerző genetikus eljárást követ. Mindenekelőtt a XVI. század második felének Csehországában figyeli meg az áramlatokat, melyek Husz fellépését előkészítették. Ebben a tekintetben Waldhauseni Konrád, Kremsieri Milics és Janowi Mátyás működését találja jellegzetesnek. Sok körültekintéssel felel az önként felvetődő kérdésre, miért éppen Csehország lett az újítás kohója. Figyel-

meztet a cseh egyháznak a szokottnál kiváltságosabb helyzetére, kötelezettségeinek aránylag csekély voltára, mi a nemesség részéről irigységet, a polgári elemnél, melynek városi szabadságait az egyházi kiváltságok a továbbfejlődésben gyakran gátolják, méltatlankodást, a lenyügözött parasztnép körében pedig elfojtott gyűlöletet eredményezett. Ez a jelenség adta meg a mozgalom egyik összetevőjét; a másik, a nemzeti színezet, visszahatás a németség szellemi gyámkodása ellen, mi leginkább a prágai egyetemen érvényesült. A közvetlen utat végül a sűrű angol érintkezés szabta meg, melynél fogva Wiklif tanai könnyen beszivárogtak az országba.

Ebben a környezetben és ilyen előzmények után történt Husz János fellépése. Megtalálják a könyvben rövid életrajzát, papi működésének képét, belemélyedését a wiklifita gondolatokba, elidegenülését az egyháztól, kirohanását a bucsúk ellen, majd megjelenését a konstanci zsinaton s mátyrhálálát. Egyet keres hiába az olvasó ebben a részben, szerző véleményét Zsigmond király magatartását és részességét illetőleg, pedig köztudomás szerint az uralkodó ebben a tekintetben igen különböző elbírálásnak volt a tárgya, szerzőnkél jóval kevésbé készült és avatott tényezők részéről. Nem lett volna tehát érdektelen, az ő részletesen megokolt, lelkismeretes anyaggyűjtésből sarjadzott ítéletét hallanunk. A mester halála természetesen csak megerősítette tanítványait s a mozgalom azonnal átszaphatott az erőszak terére. Egész Csehország egybeforrni látszott, de szerzőnek módjában van rámutatni a hirtelen támadt társadalmi egység felületességére is. Venczel király már az első zavargások idején elhalván, a lecsendesítés munkája örökösére, a mi Zsigmondunkra várt, a mi Magyarországnak az eljövendő küzdelmekbe való bele-sodródását jelentette.

Zsigmond és a hozzá hű országok készületeinek mérve bizonyítja, hogy a veszedelem kezdettől fogva megfelelő méltánylásban részesült. A király nem hiába szállt táborba, sokan követték, hadraszólító felhívása nem volt pusztában kiáltónak szava. A munka ezt a tünetet magyarázó kifejezései azonban pongyolán idegenszerűek és éppen nem alkalmasak világos képzetek keltésére. «A XV-dik század emberisége általában a római katolikus egyháznak volt híve; politikai és társadalmi tekintetben rendi tagozottságban élt.» «Az eretnekeket máglyára s a forradalmat is büntetésre ítélte. Zsigmond mint korának a gyermeke *ismerte*

e gondolkozást s ezért számított a keresztény világ támogatására.» A mennyire kevésbé mondható ez a réblány sor szerencsés fogalmazásnak, annyira értékes a husziták. vívott harcok és harcmódozuk leírása, de ezzel, szűkebb értelemben vett hadtörténelmi jelentőségénél fogva, itt nem foglalkozunk. Csak annyit jegyzünk meg, hogy a helyes megértés ellenére a magyar hadügyekre gyakorolt huszita hatás az írót kevésbé érdekelte. A kapcsolatok megszerkesztését az olvasóra bizza. Sokkal nagyobb érdeklődéssel nézi a huszita vallás térhódítását s ebben a tekintetben igazán figyelemre méltó megállapításokkal gazdagította történetírásunkat. Eredményei mint jeleztük, inkább negativumba futnak össze, de értékükön ez mitsem változtat. Az otthon annyira nemzeti színezetű hitújítás a mi, nyelvileg rokon, tót népünket éppen séggel nem tudta megragadni. Megmaradt hű katolikusként és ha érzett valamit a sűrűn betörő csehek iránt, az csak gyűlölet volt a vagyonát, földjét végigdúló idegenekkel szemben. Nem úgy a Délvidék. Ott az amúgy is lappangó skizma, a megszokott két szín alatti áldozás, könnyebbé tette a huszita és pedig taborita tanok befogadását. Marchiai Jakab egész erélyére volt szükség, hogy a régi egyház itt helyt állhasson. Az ellenreformátor özszevetése Husz Jánossal tartalmaz gondolata az írónak; felfogásban rokon Chamberlain Luther-Loyola párhuzamával és világosság tekintetében nem áll annak mögötte. Az 1437-iki erdélyi pór-lázadás esetében nem tartja a huszita hatást határozottan kimutathatónak, jóllehet a föld népének fegyveres fellépése talán mégis összeköttetésben áll a nagy tömegek akkoriban szokásos, bizonynyal huszita példára történő, katonai latbavetésével. Ellenben kétségtelenül erre a szellemi mozgalomra vezethető vissza első bibliafordításunk, melynek szerzőiről meggyőzően mutatja ki, hogy Ujlaki és Pécsi nevük használata nem megokolt. Mikorra a szomszédság a magyarra nézve valóban veszedelmessé vált volna t. i. a nagyobb számú cseh martalócok betelepődése idején, az irányzat méregfoga már kihullt. Giskra olykor úgy jelenik ugyan meg, mint a Felvidék korlátlan ura, de személyében már nyoma sincs Zizka vagy a Prokopok félelmetes fanatismusának és cseh érzületének. Teljesen elhelyezkedett a magyar politikában, sőt szerző egyenesen ebben látja sikerei főokát. Nem idegen despóta, hanem László király pártjának a lelke, kinek keze súlyát csakis Ulászló-párti szomszédai érezték igazán. Megbecsülte a magyar jogrendet s akarta a békét, a hű-

ség pedig, melylyel a gyermekkirály iránt viseltetett, egyenesen tiszteletreméltó. Természetesen a nemzettel igazán sohasem forrott össze s ezért épp. séggel nem állítható Hunyadi János mellé, mit talán az író maga sem akart megtenni, de végeredményében valahogy mégis ezt cselekszi, mert a kormányzót viszont nagyon is anyagelvűnek állítja be, ki politikai magatartásában mindig saját hatalmát tartotta szem előtt. Kár volna ennek az ellenkezőjét vitatni, de bizonyos, hogy a korszak hiányos marad, ha nem hangsúlyozzuk, hogy az ország erejét s a múlt igaz hagyományait akkor nem a király és pártja, hanem a Hunyadi-ház képviselte igazán. Hunyadi valóban a magyar nemzetben gyökeredett — Giskra nem. Leghatalmasabb tagja egy nemzetközi katonacsoportnak, melyből éppen politikai éléslátása és tapintata s László király iránti hűsége miatt magaslott ki. De mindvégig hozzájuk tartozott s ennek a tömegnek Magyarország nem volt hazája, csak legfontosabb települő helye. Viselt dolgaiknak leírásában szerető odaadással merül el. Hatalmas anyagkészlete néha úrrá is lesz felette. Némely helytt apró bonyodalmak, kisszerű eseményecskék — melyek elemzését inkább a jegyzetekben keresnők — előadása váltakozik világpolitikai összefüggésekre való utalásokkal. Ugyannyira, hogy a minőségi megkülönböztetéseket olykor az olvasónak kell elvégezni. Végig kíséri Giskra szűkebb híveinek és a kisebb csapatokban önállóan szervezkedett bratriknak a sorsát egész Kosztolány elestével bekövetkezett bukásukig. Evvel lett Mátyás király tulajdonképeni ura az országnak. Maradandó hatásukról, ismételjük, alig lehetett mondani valója. Jöttek, pusztítottak, véreztek és eltűntek, mikor talán az eddigiéknél sokkal veszedelmesebbekké lehettek volna, mert Podjebrád György személyében, Mátyás huszitaellenes politikája miatt, úgy látszik, elszánt pártfogóra akadtak. De már késő volt. Az itt maradt csehek az erős Magyarország derék katonáivá váltak.

A munkáról csak elismerés hangján beszélhetünk. Az olvasó mindenképen sokat tanulhat belőle, ha pedig némileg ismeri a XV. század hazai történetét. azonnal látja, sok tekintetben, mily haladást jelent előzőihez képest. Adatgyűjtése oly bőséges, hogy — a mi pedig önmagában hiba volna — az újabb irodalom meglehetősen elhanyagolása alig ront a könyv értékén. Okleveles melléklete száz nagyérdékű darabot tartalmaz, előadása világos, nyugodt, véleményeit alaposan megokolja. A néhány említett kifogással szemben az érdemek egész sora áll, melyekre éppen

bőségük miatt nincs helyünk egyenként rámutatni. Egy szépséghibában, hogy t. i. a buzgó katolikus cseh krónikást, Bartosek lovagot, huszita forrásnak írja, néhai Schönherr Gyulával osztozik.

TÓTH ZOLTÁN.

Dr. N. Japikse. Die Stellung Hollands im Weltkrieg politisch und wirtschaftlich. — Nach der Handschrift übersetzt von Dr. K. Schwendemann. Haag und Gothá 1921.

A Staten Generaal resolutióinak érdeemes közrebocsájtója, a Jan de Witt életrajza révén külföldi szakkörökben is általánosan ismert kiváló holland historikus Dr. Japikse Nikolaas (Miklós) irodalmi munkásságának legújabb terméke e könyv, melylyel szerző mintegy kiegészíti Hollandia legújabb történelméről (1887—1917) szóló két évvel ezelőtt megjelent művét, a meny nyiben az előttünk fekvő munkában Hollandia szerepét a világháború s az azt követő fegyverszünet alatt, egész a versaillesi békéig rajzolja. A tudós szerző, ki Gosses groningeni tanárral együttesen Hollandia történetét a legrégibb időktől kezdve a jelenkorig is feldolgozta, mely munkában az Új-kor történetét írta meg, ezzel a munkájával egész napjainkig vezeti le ennek a gazdaságilag ma is oly jelentékeny szerepet játszó országnak történetét.

Örömmel vesszük az író munkásságának e legújabb termékét, mert különösen nekünk, kik a háború alatt nemcsak az ellenséges, de a semleges külföld történetének megismerésétől is el voltunk zárva, sok újat nyújt, a miről napilapjaink a cenzura révén nem tájékoztathattak. A teljes objectivitás, az állításoknak, a megfelelő forrásokra hivatkozással való alátámasztása, s az anyag fölött való feltétlen uralkodás, mindmeganynyi momentumok, melyek egyrészt fokozzák elismerésünket a szerző iránt, másrészt könyvét Hollandia háborús évek alatti történetének valószínű forrásmunkájává teszik.

Igaz, hogy a külügyministeriumok irattárából még nem kerültek elő azok a legintimebb akták, melyek egy-egy fontosabb esemény teljes megvilágítására annyira kívánatosak volnának. De ha ez bizonyos mérvben sajnálatos is, tudjuk, hogy csak a jövő történetírói lesznek majd abban a helyzetben, hogy ezeket az adatokat felhasználhassák, s nekünk meg kell elégednünk azzal,

a mi a háború alatt nyilvánosságra került s a minek gondos selectióját nyújtja Dr. Japikse a maga könyvében.

A könyv 12 fejezetben tárgyalja az eseményeket, a világháború kitörésétől kezdve egész a békekötésig. Helyesebben szólva 11 fejezet foglalja ezekkel az eseményekkel, míg a 12-dik — voltaképpen az első arra szolgál, hogy Hollandia történelmének rövid áttekintése segélyével megismertesse az olvasót Hollandia helyzetével az európai hatalmak sorában, Hollandiának a szomszéd államokkal való viszonyával a háború előtt s Hollandia belpolitikai fejlődésével a háborút megelőző évtizedekben.

Ez az első fejezet kétségkívül alkalmas arra, hogy megfelelően tájékoztassa azokat, kik Hollandia legújabb történetével nem kellőképp ismerősek. Már pedig ezeknek száma légió! Hisz amennyire ismeretes minden historikus előtt Hollandia 80 évig tartó szabadságharcza s az a szerep, melylyel ez a kis ország, mint a XVII. század első tengeri hatalmassága a vestfaliai béke után s mintegy 70 éven át játszott, éppen oly kevesen ismerik Hollandiának történetét a spanyol örökösödési háborút bezáró utrechti béke utáni időkből. A legújabb kor története pedig a múlt század 40-es éveitől kezdve éppenséggel terra incognita. Jó szolgálatot tett Japikse azzal, hogy néhány rövid, de markans vonással a legfontosabb mozzanatokot ebből a legújabb korból az olvasó szeme elé varázsolta. Sokkal könnyebb így elfogulatlan ítéletet alkotni arról a szerepről, melyet Hollandia a világháború alatt a nemzetközi politika terén betöltött s neutralitásának arról az aggodalmas megóvásáról, mely államferfiak eljárását ezen évek alatt irányította.

A világháború kitörése természetesen megrázkódtatta Hollandiát is, hiszen földrajzi fekvésénél fogva éppen ellenséges hatalmaknak. Nem lehet csodálni tehát, hogy a világháború a maga rettenetes hatásait különböző vonatkozásokban és téreken Hollandiával is érezte. Különösen a szabadhajózás megszűnte okozott Hollandiában messzemenő következményeket s a gazdasági élet éveken át éppen úgy érezte a háború súlyát, mint a hadviselő népeknél.

Ezzel korántsem akarjuk azt mondani, mintha a holland semlegesség nem mentette volna meg az országot a rettenetes véráldozaton kívül is sok olyantól, a mi a háborús országokban elkerülhetetlen volt. A neutralitás nagy áldás volt Hollandiára s ennek fentartása nagy érdemük ezeknek az államférfiaknak,

kik Scylla és Charybdis között vezették keresztül az állam hajóját. Dr. Japikse három fejezetben foglalkozik a neutralitás nagy kérdésével. Vázolja a holland semlegesség fajtáját; a népeknél uralkodó hangulatokat és törekvéseket; majd a neutralitás fenntartását 1917-ig s végül ugyanezt 1917 után, mikor az Amerikai Egyesült-Államok is a küzdők sorába állottak s a semlegeseket is az entente mellé akarták sorakoztatni.

A következő fejezetek a háború Hollandiára gyakorolt hatásának vannak szentelve. Így szól szerző a gazdasági helyzetről, a kormány és a törvényhozás pénzügyi rendelkezéseiről s a hadseregről a háború alatt, mely mellesleg megjegyezve az egész idő alatt teljes készenlétben állott. A belpolitikai helyzet fejlődését, mely voltaképpen szintén magán viselte a háború hatását, egy külön fejezetben rajzolja a szerző, de ezt megelőzően nagyon érdekes rajzát nyújtja annak a hangulatnak, mely a hadviselő feleknél Hollandiával szemben megnyilatkozott. «A béke és háború» című fejezet sok és érdekes adatot tartalmaz a holland békekísérletekről, a német császár Hollandiába való meneküléséről, az 1918 novemberében Hollandiában is fellépett belső zavarokról, Hollandiának az entente-tal való conflictusáról s a belga-holland súrlódásokról. Kár, hogy az ebben foglaltakat nincs módunkban kissé részletesebben ismertetni, de az említett tárgyak közül csak egynek is behatóbb ismertetése messze túlmenne a folyóirat terjedelme által megszabott kereteken, s így meg kell elégedni azzal, hogy az olvasó figyelmét a könyv e fejezetére külön is rátereljük.

Szerző e tények felsorolásában és megvilágításában mindenütt a teljes tárgyilagosság terén marad s gondosan kerüli a maga subjectiv felfogásának belejátszását az egyes események rajzába. Ez a gondosság azonban nem megy annyira, hogy a világháború keletkezésének illetve az egyes hatalmak bűnösségének kérdésében ne precizirozná a maga álláspontját. Igaz, hogy ezt meglehetősen rezervatiókkal teszi, de mégis világosan kiérezhető, hogy távol áll attól a felfogástól, mely a háború felidőzésében tisztán a központi hatalmakat s elsősorban Németországot mondja ki bűnösnek. Idevonatkozó fejtegetései a felelősséget mélyen átérző történetírónak tartózkodásától irvák, de így is, sőt éppen ezért számot tarthatnak arra, hogy megfelelő figyelemben részesíttessenek. Dr. Japikse szerint a «Világháború azoknak a hatalmas, gazdasági, politikai és nemzeti irányzatoknak az eredménye, amelyek a

XIX. századra rányomták a maguk bélyegét s a melyek a német császárság megalapítása által erősen accentuáltattak. Mert a Német Birodalom a többi világhatalmak hatalmas erő kifejtése közepette igyekezett a maga helyét biztosítani s ez szükségképpen surlódásokhoz és összeütközésekhez vezetett igen sok irányban.

Itt egyes népek vagy egyes személyiségeknek felelősségét megállapítani rendkívül nehéz. Teljes elismerésével annak, hogy Németországnak joga volt a maga gazdasági és kulturális fontosságának megfelelően jelentékeny helyet elfoglalni a világban, fölvethető a kérdés, hogy a német kormány — különösen 1890 óta — attól a bölcs mérséklettől engedte-e magát vezetetni, mely egy különösen nehéz helyzetben levő újonczhoz illett.

Egyes körök Németországban, elsősorban az «Alldeutscher Verband» teljesen szem előtt tévesztették ezt a mértéktartást, a mi Németországnak magának mérhetetlen kárt okozott. Ezzel azonban korántsem akarjuk mondani, mintha a német politika vagy az említett német körök volnának a háború kitöréséért elsősorban felelősek. A többi nagyhatalmaknak is s éppen úgy néhány kisebbnek szintén megvolt a maguk imperializmusa és chauvinizmusa, a mely azonban régibb keletű lévén, kevésbé tűnt fel, mint a német. De a bűnösség kérdését nem ily tények konstatálása dönti el. Ennek alapproblémáját a következő kérdésekkel tudjuk megközelíteni: elkerülhető lett volna-e a háború kitörése, ha a nagyhatalmak egyike 1914-ben más politikát követett volna? Igazolható lett volna-e egy más politika, mint a minő követtetett a nagyhatalmak valamelyikére nézve, tekintettel azokra a nagy érdekekre, melyek mindegyikükre vonatkozóan szőnyegen forogtak? Meg volt-e közelebbről a kormányok valamelyikében az a tudat, hogy másképp is cselekedhetnék, de mégsem cselekedett másképp, mert úgy találta, hogy egy háború az adott pillanatban rá nézve előnyös lehet? Ez élesen körvonalazott kérdésekre a feleletet egy bizottságnak kellene megállapítani, a mint azt több oldalról kívánták is. Talán egy ily bizottságnak sikerülne megnyugtató feleletet találni e kérdésekre, de az is meglehet, hogy nem. A jelen pillanatban lehetetlennek látszik teljesen kielégítő felelethez jutni. Annyit azonban fentartás nélkül mondhatok, az osztrák és német okmányyszerűleg megalapozott körülmények után, hogy az osztrák és német kormányok sokkal hibásabbak, mint a hogy azt a háború alatt feltételezni hajlandó voltam.»

Nem akarunk vitázni szerzővel a bűnösség kérdésében ; bár az kétségtelen, hogy az általa említett publicatiók oly részről jöttek, (különösen Kautsky), melyeknek tendentiosus törekvése, hogy saját kormányaik bűnösségét dokumentálják, első pillanatra nyilvánvaló volt. De hisz ebben a nagy horderejű kérdésben csak a jövőtől várhatunk teljes világosságot, ha az orosz-francia-angol diplomacia levelezései napfényre kerülnek, ha ugyan napfényre kerülnek. A kérdést is csak azért említettük fel, mert szerzőjük súlyt helyez rá s előszavában külön is felhívja rá a figyelmet. Lényegileg magával a könyv tárgyával a bűnösség kérdése csak annyiban van összefüggésben, a mennyiben kulcsot szolgáltat a Hollandiában küzdő hatalmi csoportok egyikével vagy másikkal szemben megnyilatkozó sympathiához — illetve antipathiához. Jól esik belőle látnunk, hogy Dr. Japikse azokhoz tartozott, kik a központi hatalmak oldalán látták inkább az igazságot s nem őket tekintették a háború közvetlen előidézőinek. Ez a jóleső érzés azonban egyáltalában nem befolyásolja véleményünket, melylyel a könyvet, mint a háborús évek történetének egyik érdekes rajzát, méltányoljuk s figyelmébe ajánljuk mindazoknak, kik a szorongatott helyzetben levő Hollandia aggodalmait s küzdelmeit ezekben az években megbízható adatokból megismerni kívánják.

ANTAL GÉZA.

KÜLÖNFÉLÉK.

Déltáliai leletek.

A nagy világválság, mely a cultura békés munkáját minden téren alaposan megakasztotta, különösen bénítólag hatott azokra a munkakörökre, melyeknek létfeltétele az internacionalis együttmunkálkodás. Az archaeologus előtt bezárult a világ; munkatársaitól, munkakörétől elszakítva, olyan szűk munkaterületre szorult, melyen a munkálkodás — még ha elegendő anyag áll is régebbről rendelkezésére — az egybehasonlítás, egybevetés nehézségei miatt minduntalan elakad. Nemcsak hogy közvetlenül nem láthat, nem ítélhet, de még a szaklapok, ásatási tudósítások is nehezen jutnak el hozzá. Ilyen mostoha körülmények közt annál értékesebb minden értesülés, mely mások munkájáról, főleg pedig mely az archaeologiai ígéret földjéről, Itáliából, el tudott hozzánk hatolni.

Ez az ásatási tudósítás, melyről ezúttal beszámolunk, nem egészen új keletű, számunkra azonban új és talán nincs is sok újabb ennél. Az ásatási munkálatok, ha nem is szünetelnek teljesen, valószínűleg Itáliában is nagyon lassan haladnak és azon a régezte sokat felpanaszolt bajon, hogy az ásatások gyors menetével a jegyzőkönyvek pontos vezetése és a leletek gondos rendezése nem bír lépést tartani, a minek következtében egyre több rendezetlen, át nem tekinthető nyers anyag torlódik fel, a mostoha viszonyok valószínűleg segítettek.

A legutolsó hozzánk eljutott ásatási jegyzőkönyvek déltáliai ásatásokról értesítenek. A tyrrheni tenger melléki Medma gyarmatváros leleteiről, különösen sajtószerű, jellegű terracotta szobrászatáról már más alkalommal esett szó,¹ ezúttal a Locri Epizephyrii nekropolis újabb leleteiről óhajtunk beszámolni. Ezek között főleg a bronztárgyak vonják magukra figyelmünket, nemcsak művészi kidolgozásuk miatt, hanem azért is, mivel a használati tárgyak

¹ L. Tört. Szemle, 1916. 4., 508. l.

figurális díszei gyakran új, a nagy szobrászati alkotásokból előttünk eddigelé ismeretlen művészeti típusokat tüntetnek fel. Különösen érdekelnek a nagy számban előkerült bronzlülkrok — Locri tudvalevőleg a toilette fényűzés városa, — a tükörnyelek művészi díszítései és figurális ábrázolásai. A tükörnyelek díszítésére nagyon alkalmasak frontális állásuknál fogva az archaikus ephebos alakok; de más típusok is fordulnak elő. A szobrászati és decoratív stílus határozottan ión jellegű; az emberalakú tükörnyél és a tükörlapja közt az átmenetet gyakran ión voluták és palmetták alkotják.

Művészi szépsége és szokatlan typusa miatt kettős érdekességű egy kis 145 mm magas bronzszobrocska, mely tán tükörnyél, de valamilyen más használati tárgy alkotó része is lehetett. Az ábrázolt nőalak ünnepélyes magatartású; b. kezével a Spes-typusú szobrok mintájára ión stílusú ruhájának redőzetét fogja, j. kezét pedig hatalmas, lendületes mozdulattal, az imádkozók szokása szerint, ég felé emeli. A komoly, fenséges pose, a tenyérével kifelé fordított kéztartás és az átszellemült arc kifejezés kétségtelenné teszi, hogy imádkozó nővel van dolgunk. noha a fej nem fordul ég felé vagy oldalra, mint az ilyenkor szokásos, hanem frontális merevségben marad. Az adorans typusa több nagy szobrászati alkotásból ismeretes; gondoljunk csak a berlini muzeum és a Giustiniani gyűjtemény ismert példányaira, melyek mindketteje férfi, női kiadásban pedig a herculanæuni adoransra. Az ilyen combinációnak azonban, mely az adorans és a Spes-typus motívumait magában egyesíti, a nagy szobrászati alkotások közt nincs analogonja; nyilvánvaló azonban, hogy ezt a typust a kisművészet a nagy szobrászathól vette kölcsön és ott kell ennek a nyomai után kutatnunk. A művészeti stílus az V. század közepére utal, a hatalmas karmozdulat pedig valószínűvé teszi, hogy eredetije is bronzban volt kigondolva. Szintén imádkozónak vagy könyörgőnek kell tartani egy térden álló férfiszobrocskát, mely felső testével kissé hátrahajolva, mindkét karját felemeli és meghatóan könyörgő arc kifejezéssel néz ég felé. Az inkább húsos, mint izmos alak anatómiai részletei gondosan ki vannak dolgozva; feltűnő azonban, hogy az előrészek a hátrészeknél jóval laposabbak. Az ásatási tudósító véleménye szerint ennek az lehet az oka, hogy e szobrocskát az úszók módjára hason fekve alkalmazták valamilyen tárgyra. Ha ez a feltevés helyes, akkor ennek a szobrocskának ilyen felhasználása alapos balfogás az illető kéz-

műves részéről, mivel a pose-ból, az anatómiai részletekből kétségtelenül kitűnik, hogy az eredetije térdelő helyzetben volt felállítva.

A locrii tükörleletek legszebb darabja, a locrii nekropolisznak úgyszólván a gyöngye az, melynek nyele egy komoly szépségű, ünnepélyes pose-ban álló nőalakot ábrázol. Maga a tükör teljes épségben maradt ránk és a nyelét alkotó bronzszobrocska pedig, melynek eredetijét valószínűleg a korinthusi vagy aiginai bronzöntőknél kell keresnünk, az V. századbéli vallásos vagy síri ábrázolásoknak eddigelé ismeretlen változatával ismertet meg bennünket. A nagy hullámos hajviselet hasonmása némely syracusai pénzen található és egy másik tükörtöredéken is előfordul; a széles, mélyredőzetű himation szigorú, ünnepélyes és mégis természetes elrendezése, mely bizonyos komoly szépséget ad ennek a finom, előkelő nőalaknak, szintén nem ismeretlen jelenség a görög művészetben; szokatlan azonban a kéztartás, különösen a redőzetből előbukkanó j. kéz helyzete, mely a római togás szobroknál gyakori, az V. század közepére utaló, kétségtelenül görög eredetű szobortypusnál azontán meglepő. A kezek és lábak kissé elhibázott elnagyolt formája nyilván a kiváló szobrászati alkotást utánzó kézműves lelkét terheli. A Spes-typusú szobrocska egy más tükörnyélen is előfordul, az akropolisi leányokéhoz hasonló ruhában, melynek szépségét sajátságos színezetű patinája is nagyban emeli. Nagyon kedves, a felső és alsó test arányainak egymástól kissé elütő méretei dacára egy fiatalosan bájos, heves mozgású tánczosné alakja is, mely szintén kézi tükör nyele lehetett; továbbá egy szigorúan frontális állású archaikus férfiszobrocska, mely egyenletesen felemelt két kezében tartja a volutadíszes tükröt. Ez az utóbbi álló tükör lehetett, melynek ez a szobrocska talpatát képezi. Szintén állótükör talpzata az a másik ephesos-szobrocska is, melynek gondos anatómiája és szabadabb pose-a V. századi mintára vall és melynek főérdekesége, művészi szépségen kívül az, hogy j. kezében kis paterát tart és evvel az ilyen típusú szobrok sokat vitatott jelentőségét, hogy t. i. áldozót ábrázolnak, ez a kis iparművészeti utánzat végérvényesen megállapítja.

Ezektől egészen elütő típusú a sphinx-ábrázolás, mely néhány töredéken kívül egy teljesen ép, gyönyörű példányban maradt fenn. A sphinx haja, szárnytollai és testének pihés tollai művészi finomsággal, de stilizált merevségben vannak kidolgozva:

arczkifejezése mereven rejtélyes; karmos lábai sajtószerű alakú volutákon nyugosznak, melyek az ion stílusban szokásos horizontális irány helyett vertikális irányban felfelé kanyarodnak, úgy mint azt a Neandriában (Trója vidékén) és Lesbos szigetén talált oszlopfőkön láthatjuk és melyeket némelyek egy azelőtt ismeretlen építkezési stílus maradványának tartanak és mivel eddigelé csakis a eol földön találtak, a eol oszlopfőnek neveznek; míg mások ovvel szemben azt véleményezik, hogy ez nem önálló stílus, hanem az ionnak korábbi és később a használatból kiment formája. Ennek a nagyszemélyű stíluskérdésnek a megvitatása vagy eldöntése természetesen nem tartozhatik ez egyszerű kis tudósításnak a keretébe és mivel mint dekoratív mozzanat, mint a volutának egy palmettákkal fantasztikus díszítési változata szerepel, nem is szabad jelentőségét túlozni; csak egyszerűen fel akarjuk erre a részletre hívni a figyelmet. A voluta- és palmetta-dísz különböző változatai egyébként a locrii tükörszéken elég sűrűn szerepelnek.

Mielőtt a locrii bronztárgyak szenzációs példányára, a sajtószerű alkotottságú és díszítésű nagy bronzállvány megbeszélésére áttérnénk, még néhány à-jour művű bronztárgyról kell megemlékeznünk. Az egyik egy finomművű kis tükörszék töredék, mely voluták közé illesztett szárnyas sphinxet ábrázol; a másik egy nagyobb tükörszék, palmetta- és voluta-motívumokból összeállítva; azután egy vertművű bronzdiskos, térdelő harcos ábrázolásával, a mint nyakán függő kardját hüvelyéből akarja kihúzni és melynek vonalai úgy hatnak ránk, mintha valamilyen vázaképről másolták volna le éremre és a hátterét azután fűrészelték volna ki. Legszebb azonban az e fajta fémmunkák közt az a tükörszék, melynek felső részén egy busuló nőalak van ilyen kifűrészt keretben ábrázolva. A földön ülő nő, kiből Sophokles Elektráját vélhetjük fölszerni, gazdag redőzetű ruhát visel; egész testtartása, előrehajló feje, elborult arca mély bánatot fejez ki; b.-val urnát szorít magához, j.-val álla felé nyúl, mintha rá akarna támaszkodni; háta mögött hatalmas kráter van; a keretet két oldalt két pillér alkotja, melyeken a halottas ábrázolásból ismeretes tárgyak, kard, sisak, alabastrom vannak felfüggesztve. Pose-a hasonlít a vatikani busuló Penelope-hez; ilyenfajta figurális à-jour ábrázolások eddigelé csekély számban kerültek elő Délitáliából és zárt csoportot alkotnak; műhelyüknek a helye eddigelé még nincs meghatározva, valószínűleg azonban Délitáliából, az V. század végéről vagy a VI. század elejéről valók.

A különféle rendeltetésű és díszítésű bronztárgyak legnevezetesebbike azonban a fennemlített, magas, karcsú bronzállvány, melynek rendeltetését illetőleg a nézetek nagyon eltérők. Az 1·225 m magas állvány felépítése nagyon sajátosságos. Az alját egy keskeny, négyszögletes talapzaton álló férfiszobrocska képezi, melynek a fején áll az egész alkotmány; ennek a törzsét egy sudár, négyszögletes bot képezi, melyet ráhúzott kis karikák négy részre tagolnak; mindegyik tagnak körülbelül a közepén 4—4 kar (összesen tehát 16 kar) ágazik ki, melyek közül az alsó és felső kiágazások sziszegő kígyófejekben, a közbülső kiágazások alsói libafejekben, a felsők pedig hasadó lotosbimbókban végződnek; az állvány befejezése egy ión volután álló női szobrocska. Az alsó alak, melynek tektonikus jelentősége van, a jól ismert archaikus ephebos-alak, csak az átlagosnál tán kissé erősebb, zömökebb; hajfürtjei archaikusan stilizáltak; jobb kezét kissé előre tartja, b. karját könnyedén leereszti. Az állvány tetején álló nőalak, melynek már csupán dekoratív szerepe van, ennek női megfelelője; ez az ismeretes Spes-typus, de a szokottnál ez is valamivel tömzsibb; ruhája az akropolisi lányokéhoz hasonló, j. kezében gránátalmát tart, b. kezével ruháját fogja. A felső és alsó alak stílusában teljesen megegyeznek egymással, mindegyik határozottan ión jellegű, úgy szintén a hiányzó karok díszítési motívumai és a nőszobor talapzatát képező voluta. Hogy ez a sajátosságos alkotású és díszítésű állvány, mely a maga nemében páratlan, mire szolgálhatott, vajon candelabrum volt-e, melynek karjaira lámpákat, koppantót és egyéb felszerelést akasztottak, vagy pedig kottabos volt-e, az ókori lakomáknak az a kedvelt játéka, mely a játszónak ügyességét és szerencsését a szerelemben tette próbára, ennek eldöntése már csak azért is nehezen, mivel az ókorban ez a két tárgy, eltérő rendeltetése dacára, alakjára nézve nagyon hasonlított egymáshoz: sőt még thymiaterrionra is lehetne gondolni, mely nagyon különféle alakokban maradt ránk.

A terracotta leletek a bronzoknál jóval gyérebbek és a medmai gazdag koroplasztikával mennyiség tekintetében nem mérkőzhetnek. A szobrocskák közt legesinosabb egy tánczosnő, a ki nek szabadon hullámzó haja és átlelkesült arczkifejezése Mœnasra vall; a felfogás és kidolgozás finomsága pedig, különösen a mozdulatok élénksége és közvetlensége és az orgiasztikus hév kifejezése elárulja, hogy nem helyi, de nem is itáliai gyártmány;

motivumá és stílusa alapján az V. század végére vagy a IV. század elejére helyezhető és nagyon valószínű, hogy Attikában készült. Az edények közt érdekes egy élénk természet megfigyelésre valló, disznó formájú váza, melyen különösen az orr alkotásában nyilvánuló realizmus meglepő; a vörös alapú, fekete alakos vázának rajzai is nagyon sajátosak; az egyik oldalon két pygmaeus-forma emberke bottal üldöz egy menekülő rókát, a másikon ugyancsak két törpe fut teljes erejéből két circusi meta közt; a thebai Kabyrion vázaleleteihez hasonló stílusú képek tárgyát Aesopus és Theokritos némely meséjével hozzák kapcsolatba. Nagyon sajátos egy hordóalakú, gyermeksírban talált edényecske is, melynek rajzai kevésbé művésziek ugyan, tárgyuk is köznapibb (az egyik oldalon Aphrodite, széken ül és feléje két Eros repül, a másikon egy férfi és egy nő beszélgetnek), alakja azonban annál szokatlanabb.

Ez a hordócska ugyanis olyan alkotottságú, hogy egyenesen fel is állítható és fektethető is, az egyik oldalán alkalmazott négy kis átfürt láb arra vall, hogy az utóbbi helyzet lehetett a megszokottabb, a lábacskákkal átellenben alkalmazott nyílásnak két füllel ellátott rendes nyaka és szája van, úgy mint a közönségesebb formájú vázáknak és nyilván ezen öntötték be az italt az edénybe és itt is öntötték ki, míg a hordócska egyik fenekén levő csóalaku nyílás szívásra vagy szopásra való volt, hasonlóan a mi betegcsészéinkhez vagy gyermekedényeinkhez; a mivel tökéletesen egybevág az a körülmény, hogy gyermeksírban találták. Ilyen forma csöves váza eddigelé nagyon kevés került napvilágra és ezek is mind Délitáliából valók és azért nem lehetetlen, hogy a vörös figurás rajzok attikai stílusa daczára ez a locrii példány is délitáliai gyártmány.

Mindezeknél csodálatosabb azonban az a finom művű, "szigorú stílusú, valószínűleg az V. század második feléből származó típusú kis női mellszobrocska, melyet egy közönséges, kétfülű agyagedénybe beszorítva találtak, olyanféleképpen, hogy körülbelül álláig emelkedik ki az edényből és az edénynek a födelét nem is lehetett egészen ráilleszteni az edény szájára, hanem ferde helyzetben fedi az asszonyka fejét; csodálatos még az a körülmény is, hogy az asszonyka fejére főkötőnek egy csinos skyphos van borítva.

A többi leletek, melyek közt különféle asztaldíszek, házi felszerelések, gyermekjátékok, női munkaeszközök szerepelnek,

nem szolgáltatnak új adatokat az eddigiekhez. Az ásatások folyamán felmerült kérdések, a művészeti tárgyak eredetére és stílusára vonatkozólag, hogy melyek tekinthetők importált árúknak és melyek a helyi ipar termékei és hogy általában milyen volt Locriban a művészetek fejlődése és a kulturális fejlődés menete, mindezek az utóbbi ásatások következtében valamelyest tisztultak, végleges megoldást azonban még nem nyertek.

Ezekre a kérdésekre boldogabb idők hozzák majd meg a feleletet.

Bp. 1921. II. 21.

LÁNG MARGIT.

Borcsiczky Béla. †

Trencsén megyének egyik régi családjából származott, a melynek tagjai nemcsak otthon viseltek szolgabírói és alispáni tisztségeket, hanem az országgyűlésen is megfordultak mint követek s a mely — a magyar társadalom történetében ezernyi példa van erre — nem csak rendíthetetlen híve, tagja volt a magyar nemzetiségnek, hanem műveltségünknek előbbre vivője is. A nemzetisékeken keresztül egymásra halmozódó kulturértékek szinte hatványozottan culminálódtak a család ifjú sarjában, kinek tehetsége sokoldalú képzettséggel, széleskörű műveltséggel párosult. Lényének ezt az alapvonását akaratlanul is kifejezésre juttatta dissertációjában, melyet annak idején a kritika is elismeréssel fogadott. «A politikai változások befolyása Magyarország kereskedelmi útjaira a XIV -XV. században» egyformán érdeklí a földrajztudományt vagy a politikai és gazdaságtörténelem művelőjét és egyszersmind bizonyítéka annak is, hogy az ifjú szerző legelső szárnypróbájában sem elégedett meg az egyszerű analysis-sel, hanem elmélyedő részletkutatásai eredményét nagyobb művészi egységbe is törekedett összefoglalni. Objectív könyvismertetések alatt fogja még a jövő bibliographusa Borcsiczky nevét megtalálni: a végzet nem engedte meg, hogy nagyobb munkával mutassa meg erejét. Alig, hogy kikerült az egyetemről, a legelső között volt kint a harcmezőn s a háború legelső áldozatai közé is került.

MÁLVUSZ ELEMÉR.

Géresi Kálmán. †

1841. decz. 25. — 1921. jan. 23.

Ez év elején, jan. 23 án halt meg hosszabb szenvedés után, nyolcvan éves korában, *Géresi Kálmán* nyug. tankerületi főigazgató, a Csokonai-kör elnöke Debreczenben, a hová ifjúsága tanuló éveinek, később akadémiai tanárságának s főiskolai könyvtárnokságának emlékei, majd a közoktatásügyi kormányzatban viselt hivatalának kötelességei kötötték. G. K. nem vallotta magát történetírónak, de meg kell emlékeznünk róla, mert mint történetkutató s mint író is oly értékes munkásságot fejtett ki, mely a történettudomány művelői sorában elismerést érdemlő helyet biztosít számára. Munkásságának irányai élete külső viszonyaihoz és változásaihoz kapcsolódnak. A debreczeni kollégiumból, hol a gymnasiumot végezte, Pestre jött theológiát hallgatni. Itt tette le a papi vizsgákat 1864-ben, azután a ref. főgymnasium görög tanára lett és maradt 1867-ig. A theológián töltött évek alatt kezdődött ismeretsége s holtig tartó barátsága az egyetemen jogot hallgató, vele egykorú Véghely Dezsővel, a kinek elhunytja után, a M. Történelmi Társulat 1899-iki közgyűlésén mondott szép emlékbeszédben örökölte meg emlékezetét. Véghely Dezső útján jutott összeköttetésbe a tudós Römer Flórisssal, a M. Tud. Akadémia levéltárnokával, s az ő lelkes buzdítása és szíves jó tanácsadásai mellett gyakorolta Véghely társaságában a régi oklevelek olvasását s folytatta diplomatikai tanulmányait, a mivel magát nemcsak a Történelmi Társulat vidéki kirándulásaiban való munkás részvételre, hanem egy oly nagybecsű diplomatarium önálló szerkesztésére is képesítette, mint a *gr. Károlyi család Oklevéltára*, melyről még alább lesz szó. Főgymnasiumi tanári állásától megválva, 1867-ben az egyetemre ment jogásznak s ezen minőségében egyideig néhai Pauler Gyula ügyvédi irodájában dolgozott. Nemsokára azonban — felhagyván az ügyvédség gondolatával — Tisza Kálmán családjához, az akkor alig tízéves Tisza István mellé került nevelőnek. Nevelői elfoglaltsága mellett nem szűnt meg történelmi és irodalmi tanulmányokkal foglalkozni. Ez időben jelentek meg tőle *Szabács viadaljáról* Thaly némely téves magyarázatát helyreigazító megjegyzései (*Századok*, 1872. 119. l.), továbbá *Tamás-Váralja és Vatafalva cz.* cikke (u. o. 1873. 439. l.), melyben Vata leveretésének színhelyéről értekezik.

Búcsut véve a Tisza családtól, 1873 őszén történeti kutatások céljából Oroszországba utazott, de az a bizalmas viszony, mely a nevelő és növendéke közt fennállott, soha meg nem szakadt, sőt később, mikor már Tisza István is férfikorba lépett, igazi szives barátsággá fejlődött köztük. G. K. oroszországi útjának eredményeit a M. Történelmi Társulat 1874 májushavi ülésén mutatta be, majd *Hunyadi Mátyás magyar király diplomáciai összeköttetései III. Iván Vasiljevics orosz cszárral cz.* alatt a társulat közlönyében (Szászadok, 1879. 239. s köv. II.) tette közzé. A debreczeni főiskolán Imre Sándor kolozsvári egyetemi tanárrá történt kinevezésével megüresedett magyar irodalmi tanszéket s az ezzel egybekötött könyvtárnokságot 1874-ben foglalta el. Ez időtől fogva számos becses cikket és közleményt írt a *Nyelvőr.*, a *Történelmi Tár.*, a *Prot. egyházi és iskolai Figyelmező*, a debreczeni ref. főiskola 1875-iki *Érteztője* (A magyar őstörténet forrásai és irodalma) s több más folyóirat és vállalat számára. E közben diplomatikai tanulmányait és gyakorlatait sem tette félre, s 1881-ben gr. Károlyi Tibor felszólítására a *gr. Károlyi-Oklevéltár* szerkesztését vállalta el, melynek első kötete mindjárt a következő 1882. évben, az ötödik és utolsó 1897-ben került ki a sajtó alól. A gr. Károlyi-Oklevéltár a legelső magyar oklevél-kiadás, melynek szerkesztője az elméletileg régen követelt helyesebb irányt és módszert gyakorlatilag is alkalmazza, a mint erről az első kötethez írt előszó tüzetesen ad számot az olvasónak. Mindenkorra érdemül kell feljegyeznünk Géresi javára, hogy oklevél-kiadványaink új korszakát e gondosan szerkesztett Károlyi-kötetekkel megnyitotta s csak sajnálhunk lehet, hogy a kiadás folytatásában hivatalos teendői — miután 1896-ban tanterületi főigazgatóvá neveztetett ki — meggátolták, s így a nagybecsű forrásmű az 1707. esztendővel megszakad.

Még egy szót elhunyt tudós barátunkról. Folyó politikai életünk szemlélete és történetünk tanulságai pessimistává tették. Nem bízott a nemzet életerejében. Midőn néhai Gyulai Pált 1906-ban születése 80-dik évfordulóján üdvözölte, ezeket írta hozzá levélben: «Mint magyar ember meglehetősen kétségbe vagyok esve, hogy a sírt, hol nemzet sülyed el, én is pocsolyának látom, . . . vajjon ebből a phrasissal, hazugsággal telt athmosphærából, mely engem fojtogat, tisztító robbanás lesz-e, vagy ronda salak vagy állandó roszzs levegő? . . . semmi másban nem bízom, csak ennek a nemzetnek csudálatos szerencséjében. És még egy

kicsit a magyar koronában. Ebben is inkább valami babonás módon, hogy a korona lábra kap, utána megy a hazafiaknak, mint a Göthe harangja a vásott gyermeknek s visszaviszi fülénél fogva a templomba.» Nem tudjuk, élete utolsó éveiben várt-e még valamint a nemzet szerencséjétől? Vagy talán már csak a szent koronába vetett hite maradt meg, hogy a porba sújtott magyar nemzet feltámad valaha?

NAGY GYULA.

Haraszti Gyula. †

(1858—1921.)

1921 július 15-én alig hatvanhárom éves korában halt meg. Pályája kezdetén a magyar irodalomtörténetet jeles munkákkal gyarapította, azután megkedvelte a francia nyelvet és irodalomtörténetet és e tudomány terén lett ismeretessé neve nálunk és a külföldön. Tulajdonkép ő alapította meg nálunk a francia philológiát. Munkáit a részletekbe elmélyedő tárgyszeretet és finom kritikai érzék jellemzik. Egyes munkái francia nyelven is megjelentek és mindenütt, a hol Chéniervel vagy a XVI. századi francia drámával foglalkoznak, idézik Haraszti nevét. Halála előtt néhány héttel jelent meg egy amerikai folyóiratban utolsó, La Fontaineről írt nagy munkájából, mely most van sajtó alatt, egy érdekes fejezet mutatványképen.

Haraszti az írókat nemcsak æsthetikai szempontból méltatta, hanem beillesztette őket és műveiket koruknak keretébe is. Ezért a magyar világtörténelmi irodalomnak jelentékeny munkása volt. Hű gonddal végezte éltének feladatát, hűség és gondosság örködjének emléke felett.

Kégl Sándor. †

Mult év decz. 29-én, családi birtokán, Sz. Királyon, meghalt Kégl Sándor, a keleti philológiának nagy olvasottságú, rendkívüli nyelvismeretekkel bíró, lelkes bűvára. Munkásságának maradandó becsű emlékei a modern perzsa irodalmat ismertető dolgozatai, melyek nevét a külföldön is ismertté tették. A régi perzsa irodalomról is számos dolgozata jelent meg; ezek a tárgy nagy szeretetéről tanuskodnak s kiválóan alkalmasak arra, hogy a magyar közönséget a perzsa irodalomba bevezessék. A perzsa

irodalom egyike az emberi szellem legértékesebb termékeinek. de érteni és becsülni csak az képes, a ki részleteibe behatol; e nélkül a perzsa irodalom sok vonása idegen furcsaság marad. Kégl egy született perzsa szeretetével szerette s egy született perzsa ismereteivel művelte a perzsa irodalmat s ebben van említett munkáinak értéke. Nagy hiányon segített a perzsa irodalomról írott összefoglaló műve az Egyetemes Irodalomtörténetben. Munkássága azonban nem szorítkozott a perzsa irodalomra. Dolgozott a török irodalomtörténet területén is, a Budapesti Szemlében több tanulmánya jelent meg az újabb angol irodalomról, sőt történeti tárgyú dolgozatokat is írt. A Tört. Szemle I. kötetében «A legújabb mohamedán Messiás» címen Mirza Ahmed sectájáról írt. A keleti philologia termékeit buzgón ismertette a magyar folyóiratokban. Emlékét még sokáig őrzik, könyveit sokáig forgatják a perzsa philologia munkásai.

N. Gy.

Riedl Frigyes. †

(1856—1921.)

Nagyon is gyorsan, már 1921 augusztus 7-én követte ifjúkori barátját Haraszti Gyulát. A legnagyobb magyar kritikusok egyikét vesztettük el benne. Mint fró, mint ember oly kiváló volt, hogy érdemeinek és egyéniségének rajzát itt vázolni sem próbáljuk, csak azt említjük meg, hogy a magyar irodalomtörténet egész anyagát új vizsgálat alá vetette. Ez a vizsgálat igen gazdag volt eredményekben és néha meglepő fényt vetett homályos pontokra. Riedlnek az irodalomtörténet nem csupán æsthetikai mértékek alkalmazását jelentette, hanem a művelődéstörténet legfőbb ágát.

Művelődéstörténeti rajzaiban az európai történeti irányok ismeretéből kiindulva vázolja a hazai állapotokat. A magyar középkorról, különösen a magyar renaissanceról írt fejezetei *A magyar irodalomtörténet irányjaiban* igen szép példái annak, mikép kell az európai történetbe kapcsolni a hazai viszonyokat. *A magyarok Rómában* című munkája is bizonyítja, hogy Riedl szenvedélyes érdeklődéssel kutatta az érintkező pontokat a hazai és a külföldi történet között kivált Olaszország felé fordítva tekintetét. Remélte, hogy ott töltheti majd egyszer utolsó, hivatalos gondoktól mentes éveinek nagy részét. De őt csak a betegség mentette fel

hivatalától és utolsó napjait nem Olaszországban, nem is otthonában, hanem többnyire kórházakban töltötte.

Az élet igen kegyetlen azok iránt, a kik nem kérnek tőle egyebet, mint független nyugalmat a szemlélődésre.

Wertner Mór. †

(1849—1921.)

A magyar történetirodalom egy régi buzgó munkását vesz-tette el ez év tavaszán : Wertner Mórt. Nagy vonzalma a történet-tudományok iránt már korán megnyilvánult ; mint orvos orvos-történeti kérdésekkel kezdett először foglalkozni és 1874 és 1884 között több ily tárgyú dolgozata látott napvilágot. Közben azonban érdeklődése a genealogia felé fordult, a melynek oly szenvedélyes művelője lett, hogy a hazai és külföldi folyóiratokban évről-évre az idővágó tanulmányoknak egész sorával gazdagította e tudományág irodalmát. Nem az adatok száraz, élettelen össze-állításában látta a genealogia feladatát, magasabb célokat tűzött ki, s kétségtelenül nagy része volt e disciplina tudományos alapvetésének megteremtésében. A külföldi irodalom nagy tisztelettel hajtotta meg elismerése zászlaját Wertner Mór, mint a Lorenz-féle eszmék első úttörője előtt ; a magyar történetirodalom is hálával fogja őrizni e genealogiai és archontologiai munkásságával hervadhatatlan érdemeket szerzett szerény tudós emlékét!

lj.

Friedjung Henrik. †

Született Rostschinben (Morvaországban), 1851 január 18.. meghalt Bécsben 1920 július 14. Tanulmányait Prágában, Bécsben és Berlinben végezte. Ranke, Mommsen és Sickel tanítványának vallotta magát. 1873-ban a német nyelv és a történet tanára lett a bécsi kereskedelmi akadémiában. Itt tanított 1874-ig. Mivel német érzelme miatt gyanus volt az osztrák kormány előtt, elmozdították állásából. Azon túl tolla után élt. Egy ideig szerkesztője volt a «Deutsche Zeitungnak». A német nemzeti irányhoz és Schönerer György baráti köréhez tartozott. 1891—1895-ig tagja volt a bécsi községi tanácsnak. Abban a sajtóperben, mely az állítólagos szerb hamisítások miatt keletkezett, nem épen dicső, de feltűnő szerepe volt. A világháború alatt néhány barátjával együtt egy emlékiratot szerkesztett az egységes közép-európai

eszme érdekében. Bármennyire vonzódott a politikához, hírnevét nem e téren szerezte. Történettudományi munkái kitűntek az alakítás művészete által, ennek köszönhette népszerűségét. Első történeti dolgozata IV. Károly császárról szólt, de feltűnést először a «Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland» című munkájával keltett, mely tizenegy kiadást ért meg és magyar fordításban is megjelent. Azt a magaslatot, melyre e munkájában jutott, későbbi munkáival többé nem bírta elérni. Ilyen munkákat írt a krimi háborúról, Benedekről (Nachgelassene Papiere). Ez utóbbi dolgozatban sikra szállt a szerencsétlen hadvezérért, kivel a hivatalos osztrák katonai körök hálátlanul bántak. Friedjung Magyarországot nem szerette, a mint ezt különösen az «Oesterreich von 1848—1860» munkájából észrevehettük. Nem fejezte be «Im Zeitalter des Imperialismus» című könyvét, ebből csak egy kötet jelent meg. A következő két kötetet hátrahagyott kéziratok alapján Francis Pribram készíti sajtó alá. Friedjungot nagyon lesújtotta a monarchia összeomlása. Megható módon fejezte ki ez érzését összegyűjtött történeti dolgozatai (Historische Aufsätze) előszavában. Friedjungot szeretetre- és becsülésre méltó sajátosságai miatt általánosan tisztelték német irodalmi és tudományos körökben.

Fournier Ágoston. †

Született Bécsben 1850 június 19., meghalt ugyanott 1919 május 19-én. Apja hivatalnok volt a régi osztrák-magyar vasút-társaságnak. Fournier gyermekéveit Magyarországon töltötte és tudott is magyarul. Előbb kereskedőnek készült, de ellenállhatatlan vágy a történeti tanulmányokra ösztönözte. A Sickeltől vezetett Institut f. österr. Geschichte-nek tagja lett. Megbízták az osztrák belügyministeri levéltár igazgatásával, 1880-ban a történet rendkívüli tanára lett a bécsi egyetemen, 1883-ban rendes tanár a prágai egyetemen, 1900-ban ily minőségben visszakerült a bécsi technikára, 1913-ban elfoglalta Bűdinger tanszékét a bécsi egyetemen. A középkorból indulva ki — kritikailag feldolgozta Viktring János «liber certarum historiarum»-ját — Lorenz Ottokártól ösztönözve áment az újkori történetre. Főmunkája I. Napoleon életrajza három kötetben, mely magyarul is megjelent, francziára és angolra is fordították. Az egész nyomtatott anyagot éles kritikával és vonzó előadással dolgozta fel e főművében, mely több kiadást ért. Egyéb munkái közt föl-

említjük *Genz und Cobenzl*: «Geschichte der österr. Diplomatie 1801—1803.» — «Wie wir zu Bosnien kamen.» — «Oesterreich-Ungarns Neubau unter Kaiser Franz Josef I.» — «Die Geheimpolizei auf dem Wiener Kongress.» Ez utóbbi munkájával elő akarta készíteni a bécsi congressus történetét, de ezt a könyvét már meg nem írhatta. Megjelent még néhány kötetben «Historische Studien und Skizzen» című gyűjteménye. Röviddel halála előtt fejezte be *Genz Frigyes* új naplójának (1829—1831.) kiadását. Mint a Reichsrat és a cseh tartománygyűlés tagja, a politikában is szerepelt az egyesült német balpárthoz tartozván. Egyike volt a legkiválóbb német-osztrák történetíróknak.

Daudet Ernő. †

Nimesben született 1837 május 31., meghalt 1921-ben. Mint publicista kezdette pályáját, titkára volt herczeg Mornynak, a francia kamara elnökének, később a senatusnak lett előkelő tisztviselője, majd az államcsiny után 1873 május 24 óta szerkesztette a «Journal Officiel» és azután a «Petit Moniteur», Álnevek alatt royalista czikkeket írt különböző lapokban. Számos kiadatlan anyagot feldolgozó történeti munkát írt. Főlemlítjük közülök ezeket: «Le cardinal Consalvi». — «La conjuration de Pichegru et les Complots royalistes du midi et de l'Est.» — «Les coulisses de la société parisienne.» — «Le duc d'Aumale 1822—1897.» — «La police politique 1815—1820.» — «Histoire de l'émigration.» — «Louis XVIII. et le duc Decazes 1815—1820.» — «Mémoires du comte Valentin Esterhazy.» — «Le ministère de M. de Martignac.» — «Le procès des ministres (1830.)» — «La terreur blanche.» — «Récits des temps revolutionnaires.» — «Nouveau récits des temps revolutionnaires.» — «Une vie d'ambassadrice au siècle dernier.» Regényeket is írt, de e téren testvérével Alphonssal össze nem mérhető. A saját és testvére ifjúságáról adta ki e művét: «Mon frère et moi.» Színműveket is írt.

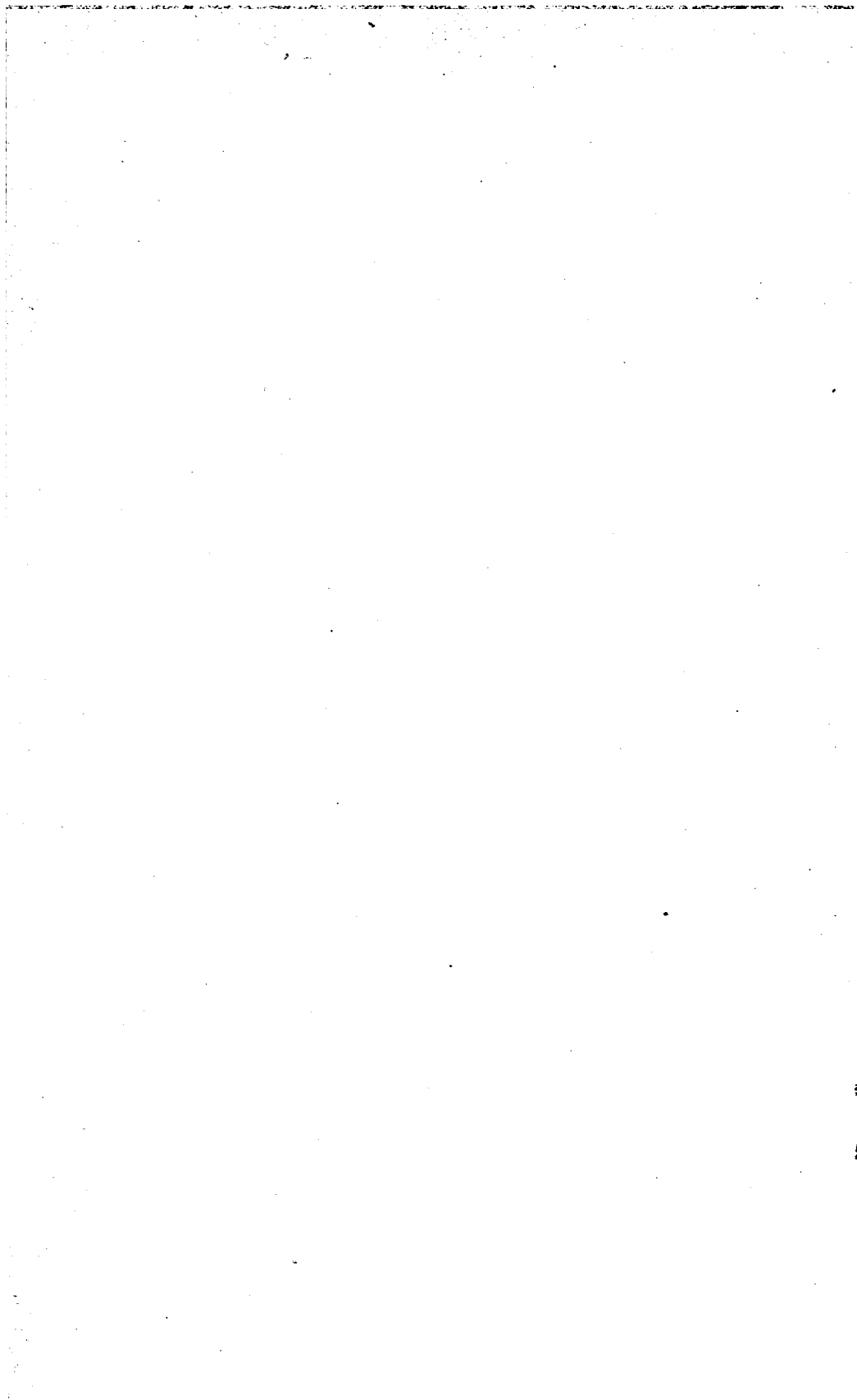
Schiemann Tivadar. †

Született Grobinban 1847 május 17., meghalt 1921 Berlinben. Dorpatban és Göttingában tanult. A livlandi Landesgymnasium tanára, majd a revali levéltár igazgatója lett. Berlinben habilitáltak magántanárnak. Történetet tanított a katonai akadémián, a ber-

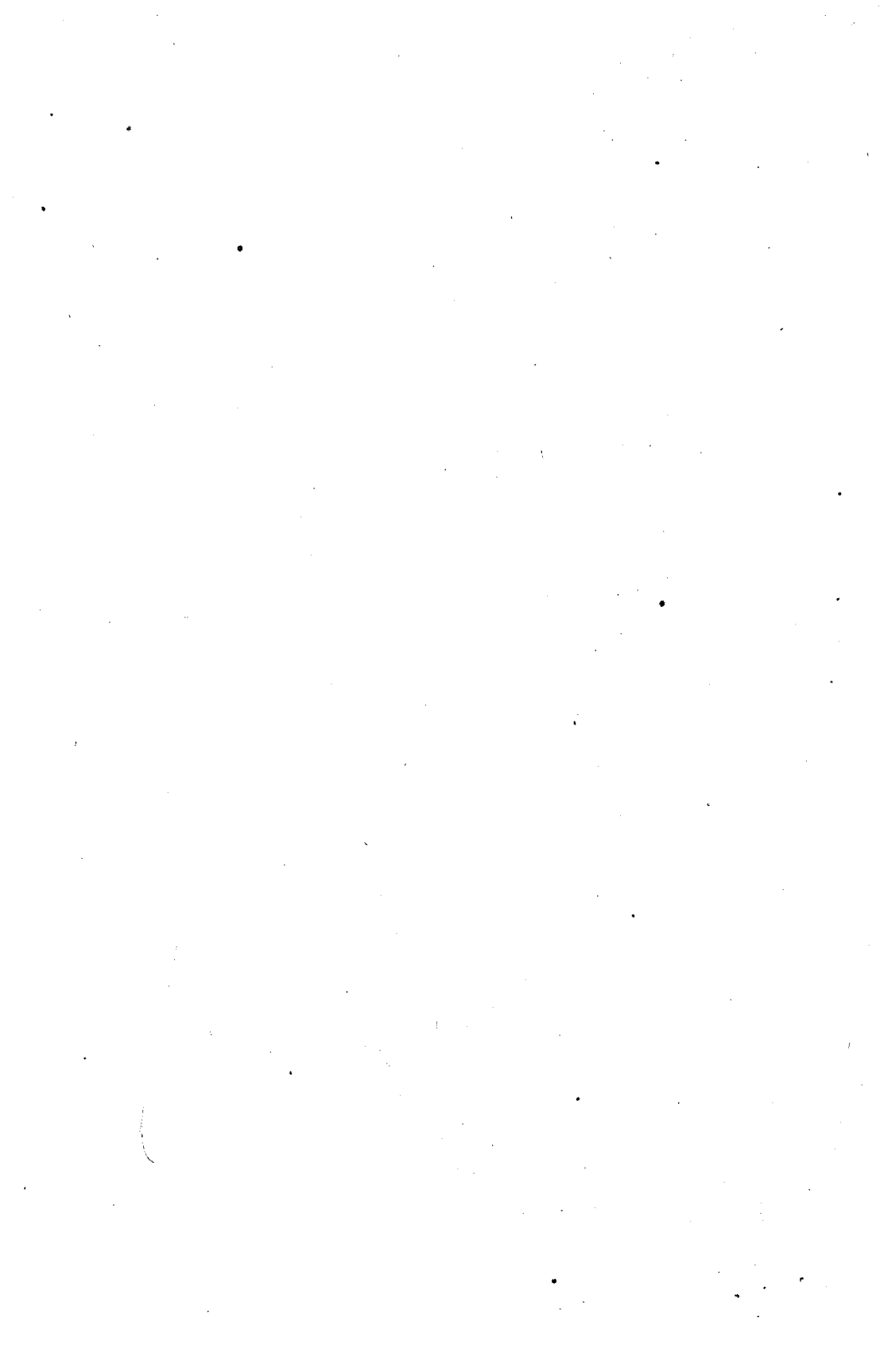
lini titkos állami levéltár hivatalnoka, majd a berlini egyetemen a történet tanára lett. Főleg keleteurópai történettel foglalkozott. Fő munkája a *Geschichte Russlands unter Kaiser Nikolaus I.*; ebben egészen új anyagot használ fel s alakító tehetségének is szép jelét adja. Munkái közül megemlítjük még: «Register verlorener Urkunden aus dem alten livländischen Ordensarchiv». — «Russland, Polen und Livland bis ins 17. Jahrhundert» - «Historische Darstellungen und archivalische Studien» — «Charakterköpfe und Sittenbilder aus der baltischen Geschichte des 16. Jahrhunderts.» - «Deutschland und die grosse Politik.» «Heinrich Treitschkes Lehr- und Wanderjahre 1830—1866.» — «Russische Köpfe.» — «Die Ermordung Paul I. und die Thronbesteigung Nikolaus I.» — «Revals Beziehungen zu Riga und Russland.» Állandó munkatársa volt a *Kreuzzeitung*nak, melyben politikai cikkeket közölt.

Bécs.

WERTHEIMER EDE.

Kultura és Tudomány

A modern tudomány
nagy gondolkodóinak és kutatóinak
művei és eszméi.

1. Széchenyi eszmevilága I.
2. Slaby—Kreuzer. A szikratáviró.
- 3-4. Bölsche. A természettudomány I—II.
5. Kant-breviarium.
6. Lhotzky. Az emberiség jövője.
7. Hobson. A vagyon tudománya.
8. Palante. A szociológia vázlata.
9. Le Bon. A tömegek lélektana.
10. Rodin beszélgetései a művészetről.
11. Bergson filozófiája.
12. Széchenyi eszmevilága II.
13. Strachey. A francia irod. főirányai.
14. Arrhenius. A világegyetem élete.
15. Lenhossék. Az ember helye a természetben.
16. Eucken. Az élet értelme és értéke.
17. Bury. A gondolatszabadság története.
18. Jerusalem. Bevezetés a filozófiába.
19. Pollard. Anglia története.
20. Croce. Az esztétika alapelemei.
21. Durkheim. A szociológia módszere.
22. Geréb. A római kultura.
23. Enyvvári. Filozófiai szótár.
24. Balanyi. Világpolitika.
25. Faguet. A kontárság.
26. Molnár. Az európai zene története 1750-ig.
27. Schopenhauer Kantról.
28. Balanyi. A Balkán-probléma fejlődése.
29. Le Bon. Múlt és jövő.
30. George. Munka, hit és föld.
31. Benedek. A modern világirodalom. 1800-1920.
32. Emerson. Természet, ember, társadalom.
33. Vcinovich. Regényírók.
34. Wundt. Bevezetés a pszihológiába.

Kaphatók minden könyvkereskedésben.